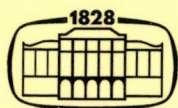

50634

4198

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Alapításának éve 1868

Vol. 125

1998/2000

125. kötet

Főszerkesztő:

KOVÁCS TIBOR

Szerkesztő:

RACZKY PÁL

A szerkesztőbizottság tagjai:

FODOR ISTVÁN, NAGY MIHÁLY, SZATHMÁRI IMRE, TÓTH ENDRE, VIDA TIVADAR, VÖRÖS ISTVÁN

Technikai szerkesztők:

Seleanu Magdaléna, Renkó Mária

Szerkesztőség:

Magyar Nemzeti Múzeum, 1370 Budapest, Múzeum krt. 14-16. Pf. 364

Telefon/fax: 338 2673, e-mail: hnm@hnm.hu

ISSN 0003-8032

© Akadémiai Kiadó, Budapest 2002

Előfizethető:

Akadémiai Kiadó, H-1519 Budapest, Pf. 245

Telefon: 464-5427, fax: 464-8297

E-mail: folyoirat@akkrt.hu

www.akkrt.hu

Megvásárolható:

Kis Magiszter Könyvesbolt, Budapest, V., Magyar u. 40.

Telefon: 327-7796, 327-7797

ArchÉrt 125 (1998/2000)

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR RÉGÉSZETI ÉS MŰVÉSZETTÖRTÉNETI TÁRSULAT
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Vol. 125

1998/2000

125. kötet

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1/25 4 1 1

T A R T A L O M J E G Y Z É K

BEKÖSZÖNTŐ.....	7
-----------------	---

TANULMÁNYOK

A késő rézkori Badeni kultúra tűzhelyei és leletei Budapest–Csepel-szigeten (Gynakomorf edények, archaeobotanikai maradványok) Endrődi Anna–Gyulai Ferenc	9
A harangedények szerepe a Budapest környéki kora bronzkor társadalmi viszonyainak megjelenítésében Kalicz-Schreiber Rózsa–Kalicz Nándor	45
Baracscai római kori sírkövek leírása 1806-ból Papp Júlia	79
A régészeti és az írott források összevetésének lehetőségeiről: a bajcsai vár (1578–1600) kutatásának újabb eredményei Vándor László–Kovács Gyöngyi–Pálffy Géza.....	85

KÖZLEMÉNYEK

Ibn Fadlān feltételezett kauricsiga-adatáról Elter István–Kovács László.....	121
---	-----

NEKROLÓG

Székely Zoltán (1912–2000).....	127
Gábori Miklós (1925–1996)	137

KÖNYVISMERTETÉS

E. F. Mayer–K. Pászthory: Die Äxte und Beile in Bayern (Gyucha Attila)	143
V. Jarosch: Samische Tonfiguren des 10. bis 7. Jahrhunderts v. Chr. aus dem Heraion von Samos (Szabó Miklós)	145
Th. Fröhlich: Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten (Gesztelyi Tamás)	146
Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok az „Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie” c. kötethez (Trogmayer Ottó).....	149
Rómer Flóris jegyzőkönyvei. Somogy, Veszprém és Zala megye (1861) (Kőhegyi Mihály).....	151
Hoffmann Tamás: Európai parasztok. Életmódjuk története. I. A munka (Trogmayer Ottó)	153

C O N T E N T S

FROM THE EDITORS	7
------------------------	---

STUDIES

Hearths and other finds of the Late Copper Age Baden Culture at Budapest–Csepel Island (Gynaecomorphic vessels, archaeobotanical remains) Anna Endrődi–Ferenc Gyulai.....	9
The role of bell beakers in reflecting social relations in the Early Bronze Age of Budapest Rózsa Kalicz–Schreiber–Nándor Kalicz	45
The description of Roman tombstones found at Baracska from 1806 Júlia Papp	79
Archäologische und schriftliche Quellen im Vergleich: neuere Ergebnisse der Erforschung der Grenzburg Weitschawar (Bajcsavár) (1578–1600) László Vándor–Gyöngyi Kovács–Géza Pálffy.....	85

SHORT COMMUNICATIONS

Ibn Faḍlān's report on cowries István Elter–László Kovács.....	121
---	-----

IN MEMORIAM

Zoltán Székely (1912–2000).....	127
Miklós Gábori (1925–1996)	137

BOOK REVIEWS	143
--------------------	-----

B E K Ö S Z Ö N T Ő

Néhány szó az „újraindításhoz”

Sok, ma már nehezen megmagyarázható nehézség után komoly remény van arra, hogy a magyarországi régészet legpatinásabb folyóirata, az *Archaeologiai Értesítő* újra folyamatosan megjelenjen.

A cél változatlan, hiszen a kiadvány – átfogó tanulmányok és kisebb forrásközlések révén – elsősorban a Magyarország területén élt népek, valamint a magyar nép történelmével és régészeti örökségével foglalkozik. Közli a hazai és nemzetközi konferenciák, ásatások híreit, külföldi és hazai kiadványok recenzióit, a magyarországi régészet híreit.

Az átalakult szerkesztőbizottság törekszik arra, hogy az *Archaeologiai Értesítő* közvetítő szerepet töltsön be a hazai és a nemzetközi archeológia képviselői között. Az eddigiektől eltérően az írások egy része idegen nyelven fog megjelenni, és lesznek két nyelven publikált munkák is. Szeretnénk helyt adni az egyetemes régészet meghatározó irányzatait taglaló áttekintéseknek, és – ha erre igény lesz – az igazi tudományos felfedezések ismertetéseinek. Mindemellett bízunk abban, hogy szerzőink segít-

ségével a megújuló folyóirat a jövőben igazi letéteményese lesz a magyar régészeti nyelv fenntartásának és formálásának.

Az *Archaeologiai Értesítő* a jövőben az alábbi rovatokra tagolódik:

- Tanulmányok (hosszabb, elméleti jellegű összefoglalások)
- Közlemények (rövidebb forrásközlő cikkek és előzetes kutatási jelentések)
- Szemle (szakmai kritikái és vitafórum)
- Könyvismertetések
- Horizont (elmélet és gyakorlat a hazai és külföldi régészetben)
- Szerkesztőségi közlemények

A szerkesztőbizottság nevében ezúton is kéri minden jövőbeni – itthoni és külföldi – szerzője, olvasója támogatását a Magyar Tudományos Akadémia és a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma anyagi támogatásával megjelenő folyóirat főszerkesztője.

Kovács Tibor

A word from the Editors

Following various temporary setbacks, there is now hope that *Archaeologiai Értesítő*, the time honoured journal of Hungarian archaeology, will again appear regularly.

The main perspective of the journal remains unchanged: it covers the history and archaeological heritage of the peoples who had once lived on the territory of Hungary, as well as the legacy of the ancient Hungarians. The journal also includes brief reports of Hungarian and international conferences, excavation campaigns, reviews of Hungarian and foreign publications, as well as news of recent events in Hungarian archaeology.

One of the goals of the new editorial board is to transform the journal into a link between Hungarian and international archaeological scholarship. A few studies will be published in a foreign language, while some will appear both in Hungarian and in a foreign language. We plan to include review articles of new trends and directions in international archaeological discipline and—if we perceive a demand for this—of new important discoveries in the

realm of archaeology. It is our hope that the journal will also ensure the survival and renewal of the Hungarian archaeological language.

Archaeologiai Értesítő will be divided into the following sections:

- Studies (longer papers with a theoretical focus)
- Short communications (smaller articles discussing finds and preliminary excavation reports)
- Commentary (critique and discussion)
- Book reviews
- Perspectives (theory and practice in Hungarian and international archaeology)
- Editorial notes

On behalf of the Editorial Board I would here like to enlist the support of our contributors and readers (both Hungarian and foreign) for this journal, published by generous financial support from the Hungarian Academy of Sciences and the Ministry of National Cultural Heritage.

Tibor Kovács

T A N U L M Á N Y O K

HEARTHES AND OTHER FINDS OF THE LATE COPPER AGE BADEN CULTURE AT BUDAPEST-CSEPEL ISLAND (GYNAECOMORPHIC VESSELS, ARCHAEOBOTANICAL REMAINS)

ANNA ENDRŐDI*–FERENC GYULAI**

This study offers an overview of one specific issue of the excavations conducted on Csepel Island, namely the investigation of the Late Copper Age fireplaces and ovens. Anna Endrődi gives an overview of the various types of ovens and fireplaces, together with their analogies from the Carpathian Basin, and sets them in the context of the Baden culture. Ferenc Gyulai's archaeobotanical analyses revealed that of the various cereals, the occupants of the settlement primarily cultivated einkorn wheat. These analyses also offered useful information on the one-time environment and climate, indicating the onset of a cooler climate during the Copper Age.

The Budapest History Museum conducted rescue excavations in 1999 in an area disturbed by the laying of a gas pipe: a ditch that cut across the northern end of Csepel Island along a roughly 12 km long section, including an archaeological site at Csepel–Waterworks that lies some 60 m east of wells III–VI of the Waterworks and some 300 m from the main branch of the Danube in the north-western part of the island (Fig. 1). Klára Póczy and Tibor Nagy had already investigated this site in spring, 1956. They uncovered the section of a Baden settlement from the Late Copper Age (hearths and refuse pits) and graves of the Middle Bronze Age Vátya culture.¹ The rescue excavations conducted in this area between 1974 and 1988 brought to light various Late Copper Age finds, Early and Middle Bronze Age settlement features and graves, as well as Avar period burials, medieval pits and an open hearth.² A 600 m long and 7 m wide section of the gas pipe ditch was investigated in 1999. These investigations brought to light a total of 25 Baden features (refuse pits and hearths), 24 graves and 16 refuse pits of the Early Bronze Age

Bell Beaker culture, 20 urn graves and a settlement feature of the Middle Bronze Age Vátya culture, 63 Avar graves, 2 Avar pits (excavated by Attila M. Horváth), as well as pits, hearths and houses of an Árpadian Age village (altogether 27 features, excavated by Eszter Kovács). These finds constitute the horizontal stratigraphy of the site.

Ferenc Schweitzer's and Márton Pécsi's works describe the geomorphology of Csepel Island.³ Csepel Island is the greatest island of the Danube: its length is almost 50 km, its average width is 5–6 km. It is enclosed by the main branch of the Danube from the west and by the Soroksár–Ráckeve Danube branch from the east. The island has a plainland type relief, its highest point is 122 m a.s.l., while its lowest point is only slightly above the level of the Danube (93–95 m a.s.l. on the average). This means that the relative difference of level is less than 30 m. The major forces shaping the island's surface were fluvial erosion and accumulation. Csepel Island is a drained flood plain. The Old Holocene I/b terrace of the Danube with gravelly sand, alluvial mud and clay, and terrace II/a of the Danube (later Würm)

* A. Endrődi
Budapesti Történeti Múzeum
Budapest History Museum
Budapest, Szent György tér 2. H-1014

** F. Gyulai
Agrobotanikai Intézet
Institute for Agrobotany
Tápiószele, Külsőmező u. 15. H-2766

¹ NAGY 1958. Nagy Tibor, *A Csepel-sziget, Vízmű területén végzett leletmentő ásatás jegyzőkönyve*. BTM Archives, inv.

no. 1053–79. The exact location of the investigated area can no longer be determined in the lack of an excavation plan. The report mentions that the excavations were conducted east of the wells of the Waterworks, suggesting that it probably lay close to the area investigated during the rescue excavation conducted in 1999.

² R. SCHREIBER–M. NAGY, *Csepel–Háros 1974*. BTM Archives, inv. no. 132–75; Csepel, BVM, NAGY M. 1998, 146; IRÁSNÉ MELIS K. 1988, BTM Archives, inv. no. 1649–91.

³ SCHWEITZER 1992, 5–15; PÉCSI 1958.

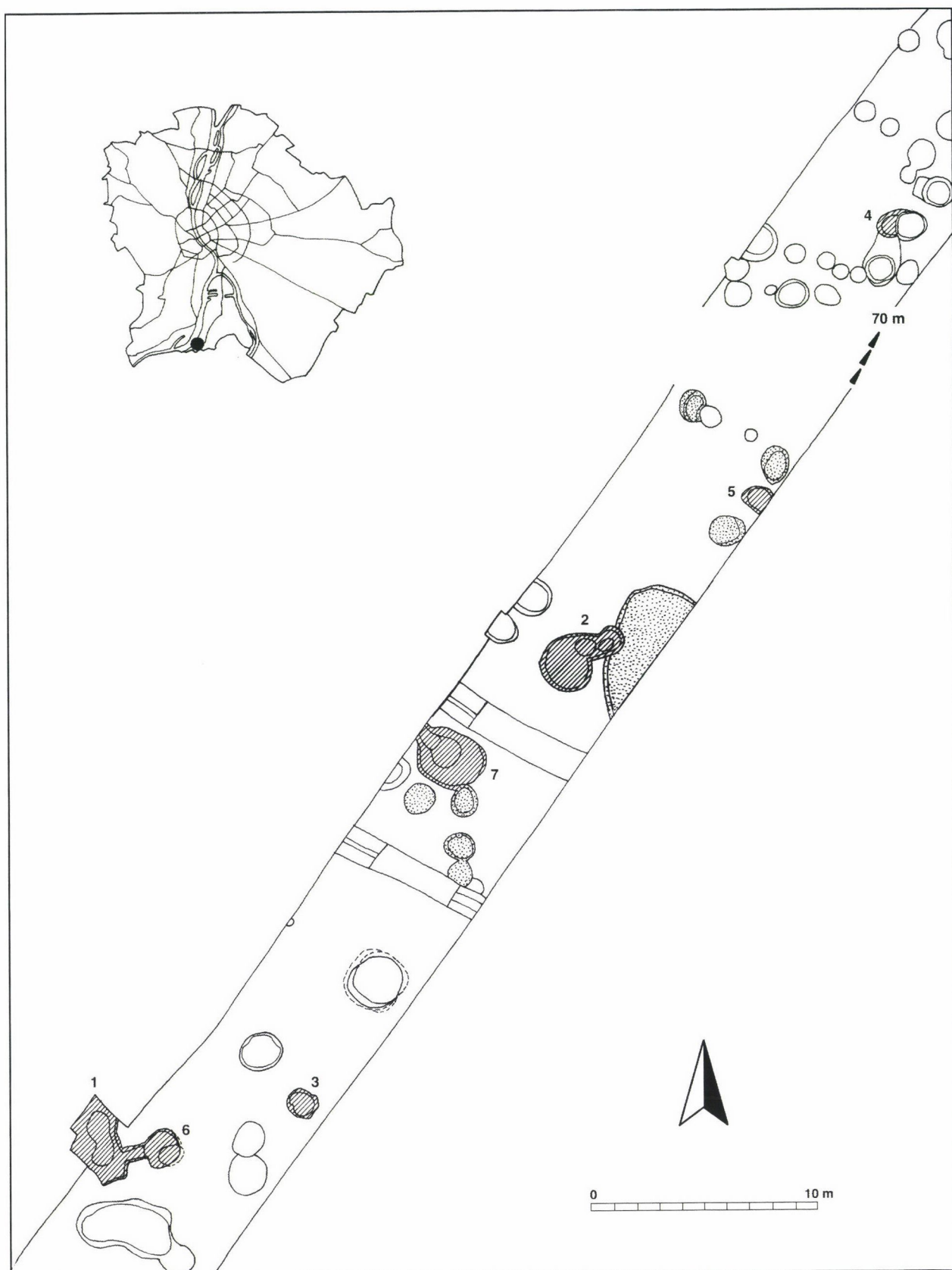

Fig. 1. Csepel-Waterworks. Settlement of the late Copper Age Baden culture – detail of the excavation plan

1. kép. Csepel-Vízmű. A késő rézkori badeni kultúra települése – ásatási helyszínrajz részlete

Fig. 2. Hearth 1 (feature 137). Excavation photo
2. kép. 1. tűzhely (137. objektum). Ásatási felvétel

built of sandy gravel and fluvial sand are the oldest surface formations. The gravel of terrace II/a (that can be noted over the entire island at a depth of 2–5 m) was covered by alluvial sand to a thickness of about 5–10 m at the end of the Würm (25,000–12,000 radiocarbon years). This indicates that the water level of the Danube decreased to such an extent that the river was unable to carry coarse elements this far and only sand was deposited here.

The river denuded the surface of terrace II/a and cut channels into it and, as a result, NNW–SSE oriented terrace islands developed between the channels creating the Old Holocene surfaces, the high floodplain levels and the terrace islands. The archaeological sites of the island lie in these areas. These channels were observed and documented several times, both on the bank of the Soroksár branch of the Danube and near the main branch of the Danube, namely at the Csepel–Waterworks site. The Budafok Danube branch was some 50–100 m broader on the average than at present,⁴ implying that the site originally lay some 100–150 m from the Danube bank.

The 25 investigated features of the Late Copper Age Baden culture were probably part of the settle-

ment unearthed in 1956. Seven of the excavated features were hearths (features 137, 175, 148, 79, 153, 134, 135, hearths 1–7, Fig. 1).⁵

The finds

Hearth 1 (Figs 2–5)

Feature 137. Dimensions: length (N–S axis): 2.45 m, width of the firing area: 1.1 m, width of the ash pit: 1 m, depth from the surface: 90 cm, depth from the discoloured patch indicating its presence: 25 cm.

The burnt fill of the hearth containing daub fragments was first noted by the western wall of the trench that had to be enlarged in order to uncover the entire hearth. We could thus uncover the firing area and the ash pit. The ash pit was an elongated, oval double pit with a NW–SE axis. It lay beside feature 134 (hearth 6); as a matter of fact, the two hearths were connected by a shallow ditch-like depression. The firing area of hearth 1 was surrounded by the fragments of a broken storage jar to protect it from the wind. The sherds survived in their original vertical position. An ashy, burnt layer could be observed between them. The section

⁴ Pécsi 1958, 425.

⁵ The settlement features and the finds brought to light during

the 1956 excavation will be described and discussed in a separate study.

Fig. 3. Hearth 1 (feature 137), groundplan and section. Legend: 1. daub, 2. yellow clay, 3. black ash, 4. greyish-black ashy patch, 5. greyish ashy patch with burnt daub, 6. grey ash patch, 7. ashy, sandy patch, 8. charred seeds, 9. brown fill

3. kép. 1. tűzhely (137. objektum), alaprajz és metszet. Jelmagyarázat: 1. patics, 2. sárga agyag, 3. fekete hamu, 4. szürkés-fekete hamu, 5. szürkés-fekete hamu paticcsal, 6. szürkés hamu, 7. hamus, homokos, 8. égett magvak, 9. barna betöltés

Fig. 4. Hearth 1 (feature 137). Section, excavation photo
4. kép. 1. tűzhely (137. objektum). Metszet, ásatási felvétel

Fig. 5. Hearth 1 (feature 137). Detail, excavation photo
5. kép. 1. tűzhely (137. objektum). Részlet, ásatási felvétel

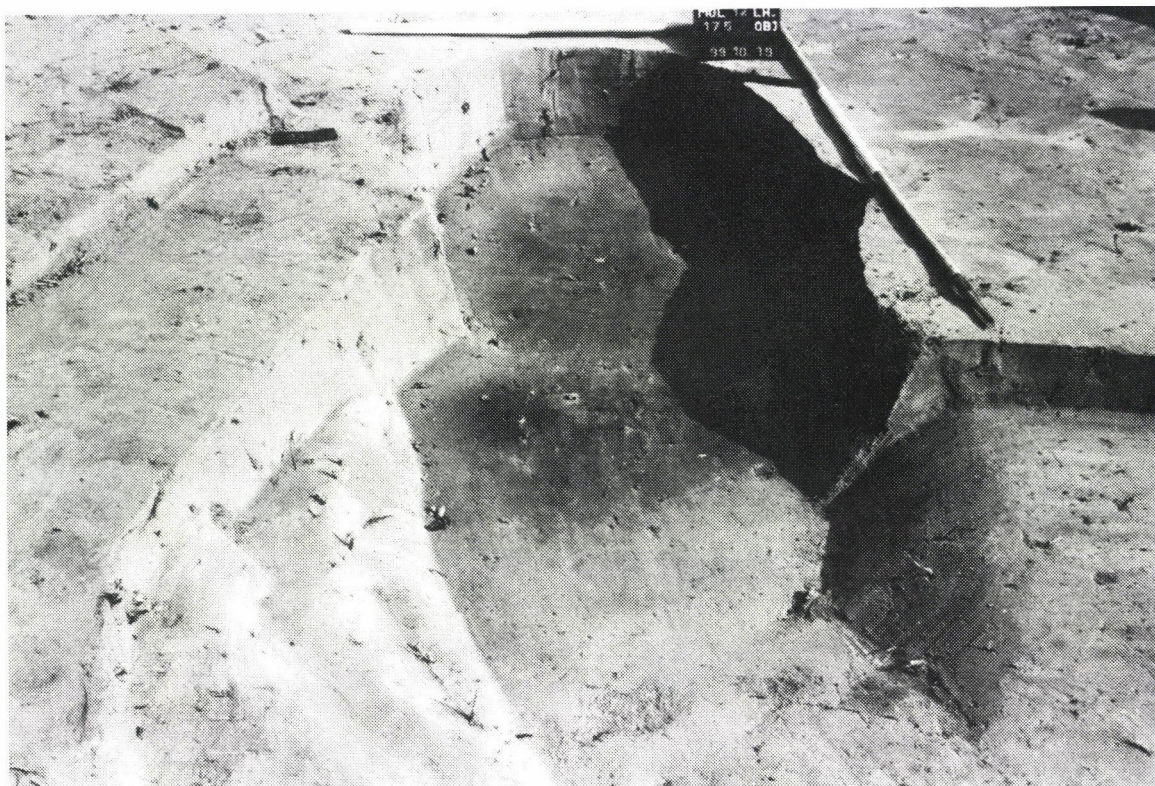

Fig. 6. Hearth 2. Excavation photo
6. kép. 2. tűzhely. Ásatási felvétel

Fig. 7. Hearth 4. Excavation photo
7. kép. 4. tűzhely. Ásatási felvétel

showed that a black, burnt layer overlay a grey ashy layer in the middle and a burnt daub layer at the bottom, above the yellow virgin soil. The floor of the ash pit was flat, filled with ashy humus.

Finds (Figs 10–13)

(1) Five fragments of a gynaecomorphic vessel. The amphora shaped thick-walled vessel was fired to a red colour and had pointed knobs. It was decorated with impressed dots between bundles of lines and the knobs on the neck (Fig. 10).

(2) Six fragments of a thick-walled, polished gynaecomorphic vessel fired to a red colour and decorated with knobs bordered by dots set between horizontal channelling on the belly with hatched triangles underneath them (Fig. 11).

(3) Five fragments of a large, amphora shaped, thick-walled vessel, secondarily burnt to a red colour and decorated with horizontal channelling on the neck and vertical channelling on the belly (Fig. 12). Its analogies can be quoted from Tekovsky–Hradok, the Fonyód horizon⁶ of the Nevidzany site⁷ and the Budapest–Andor street settlement,⁸ associated with the later phase. The reconstructed vessel profile recalls the large storage jars of the Úny type.

(4) Fragments of large vessels (Fig. 13. 1–2). Ribs with finger impressions run around the plain or incised, slightly outturned rim. The belly of these vessels is roughened. Perforations can be observed on the fragments of vessel 2 that were probably made to facilitate the mending of the broken vessel. The development of this vessel can be traced from the Boleráz group, in which they occur with rib ornaments arranged into multiple rows. This vessel is a fairly common type on settlements. Comparable vessels were also brought to light at the Budapest–Andor street site.⁹

Archaeobotanical finds (Figs 8–9)

Volume of the soil sample before flotation: 8 kg

Organic remains:

Charcoal: x, daub: xxx, bone: x, snail shell: x (xxx: many, xx: some, x: few)

Plant remains:

Recent:

Chenopodium album (white goosefoot) seed, uncharred: 1 item

Subfossil: *Hordeum vulgare* (barley) chaffed grain, charred: 2 items (Fig. 17)

Triticum turgidum subsp. *Dicoccum* (emmer) naked grain, charred: 1 item (Fig. 18)

Triticum aestivum subsp. *Compactum* (spelt) naked grain, charred: 1 item

Cerealia (cereals) grain fragment, charred: 8 items

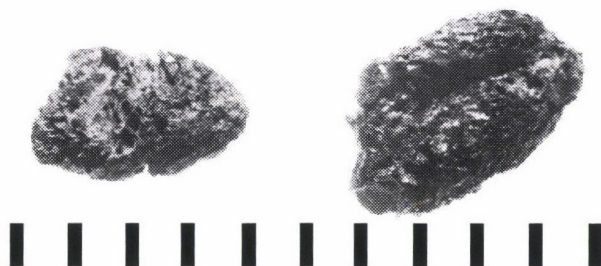

Fig. 8. *Hordeum vulgare* (barley) (hearth 1)

8. kép. *Hordeum vulgare* (árpa) (1. tűzhely)

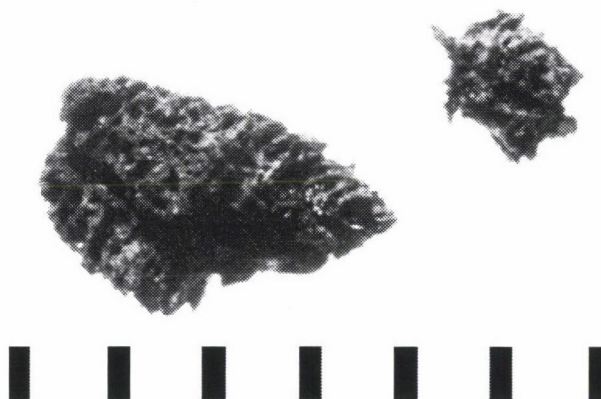

Fig. 9. *Triticum dicoccum* (emmer) (hearth 1)

9. kép. *Triticum dicoccum* (tönkebúza) (1. tűzhely)

Hearth 2 (Fig. 6; Fig. 21. 2)

Feature 175. Dimensions: length: 3.8 m, width of firing area: 1.2 m, width of ash pit: 2.4 m. Depth: 38 cm from the discoloured patch indicating its presence. The double pit is elongated along the NE–SW axis and oval along the NW–SE axis. The floor of the northern pit hearth was burnt and contained daub lumps. The ash pit, the southern pit, was filled with brown, ashy, humic soil, its floor was flat.

Finds

Pottery fragments, a channelled body fragment, half profile of a cup with a strap handle and a flat base.

Hearth 3 (Fig. 21. 3)

Feature 148. Dimensions: diameter: 80 x 60 cm, depth from the discoloured patch indicating its presence: 50 cm. The firing area extended under the western wall of the trench. It was a NW–SE

⁶ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Fig. 60. 7.

⁷ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Fig. 45. 2, Fig. 46. 4, 10–12.

⁸ ENDRŐDI 1997, Fig. 11. 9–10.

⁹ ENDRŐDI 1997, Fig. 13. 4–6, Fig. 16. 1–6, Fig. 23. 1, 5.

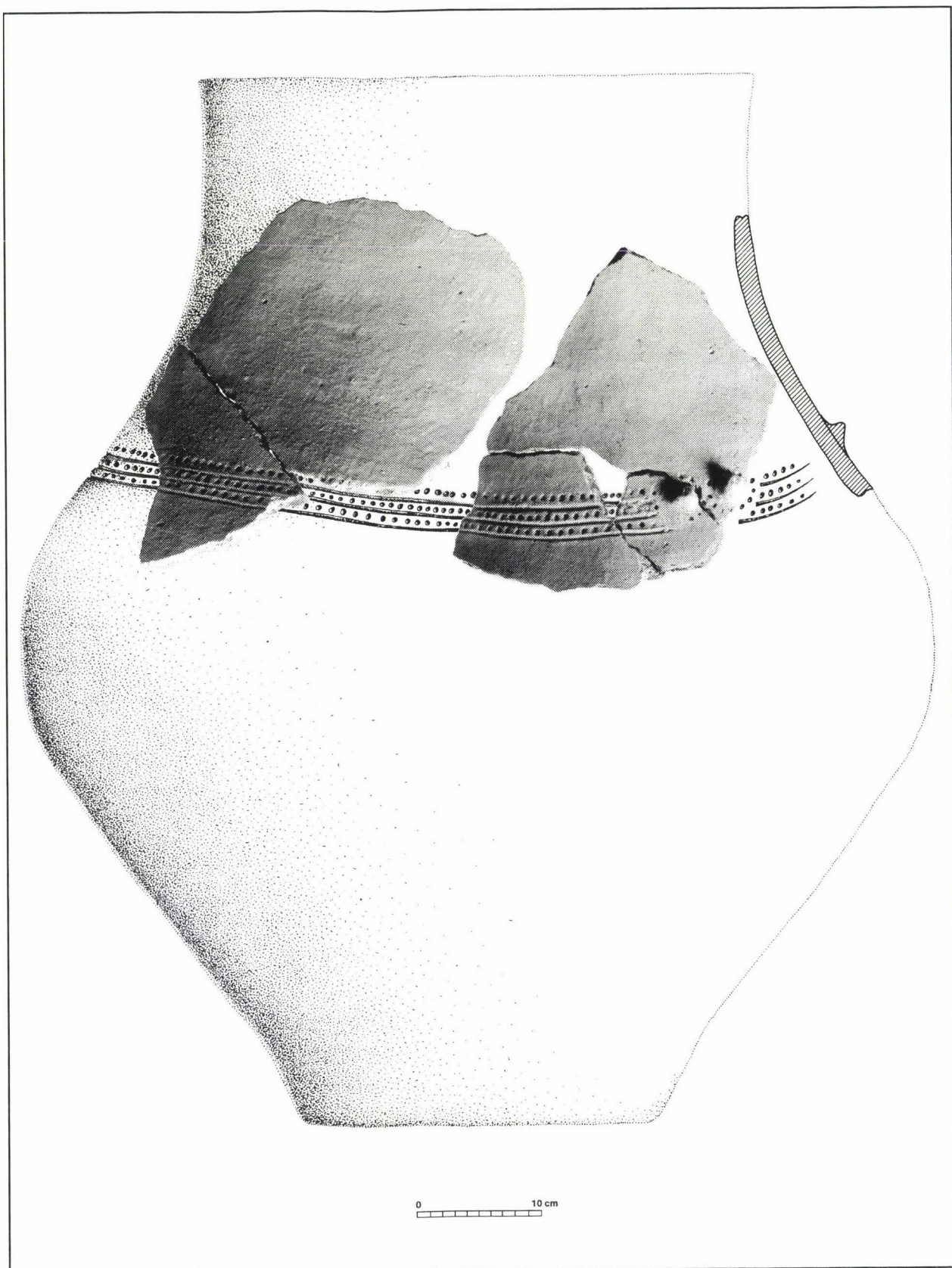

Fig. 10. Pottery finds from hearth 1 (fragments of a gynaecomorphic vessel)
 10. kép. Kerámialeletek az 1. tűzhelyből (gynaekomorf edény töredékei)

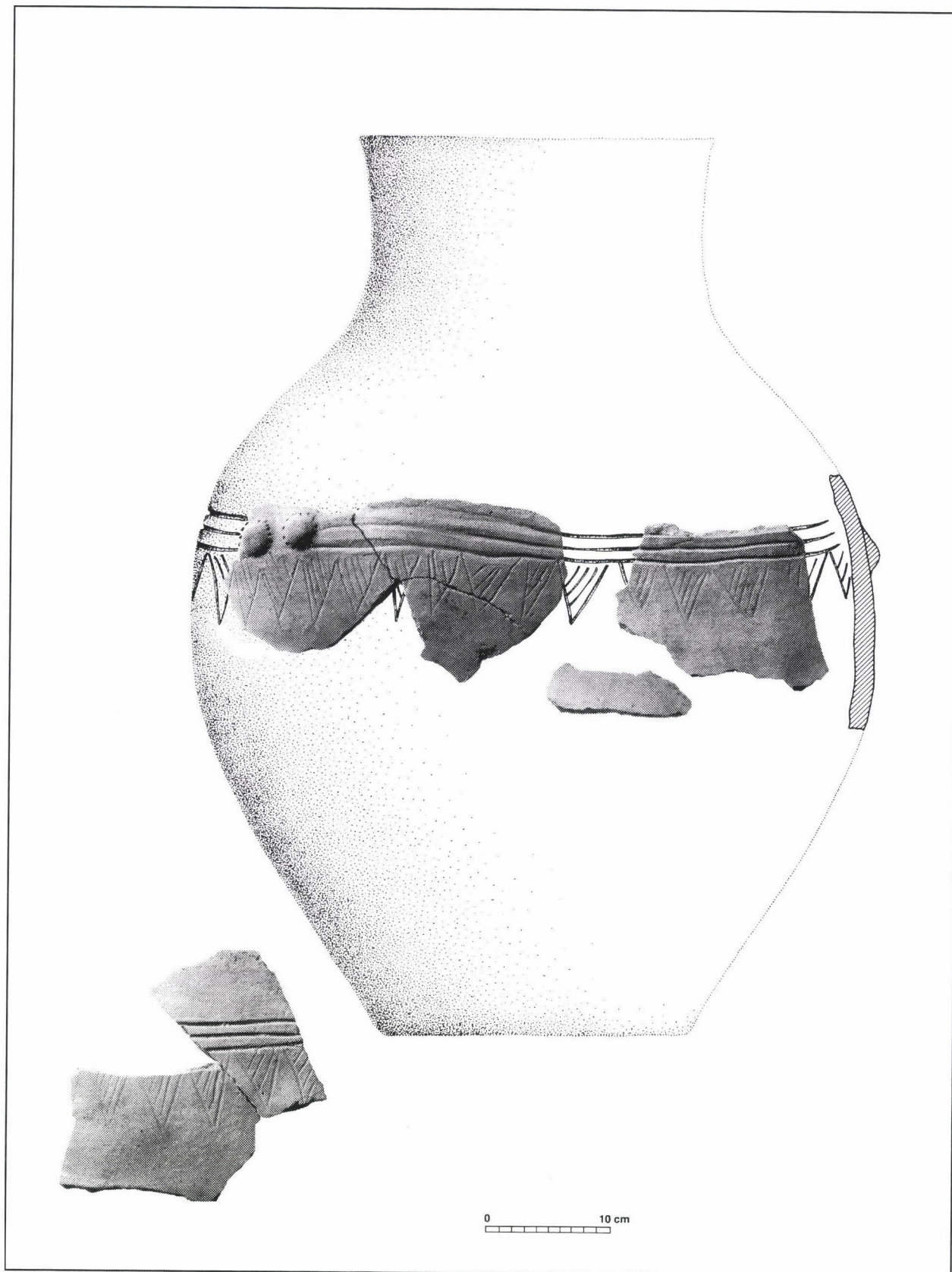

Fig. 11. Pottery finds from hearth 1 (fragment of a gynaecomorphic vessels)

11. kép. Kerámialeletek az 1. tűzhelyből (gynaekomorf edény töredékei)

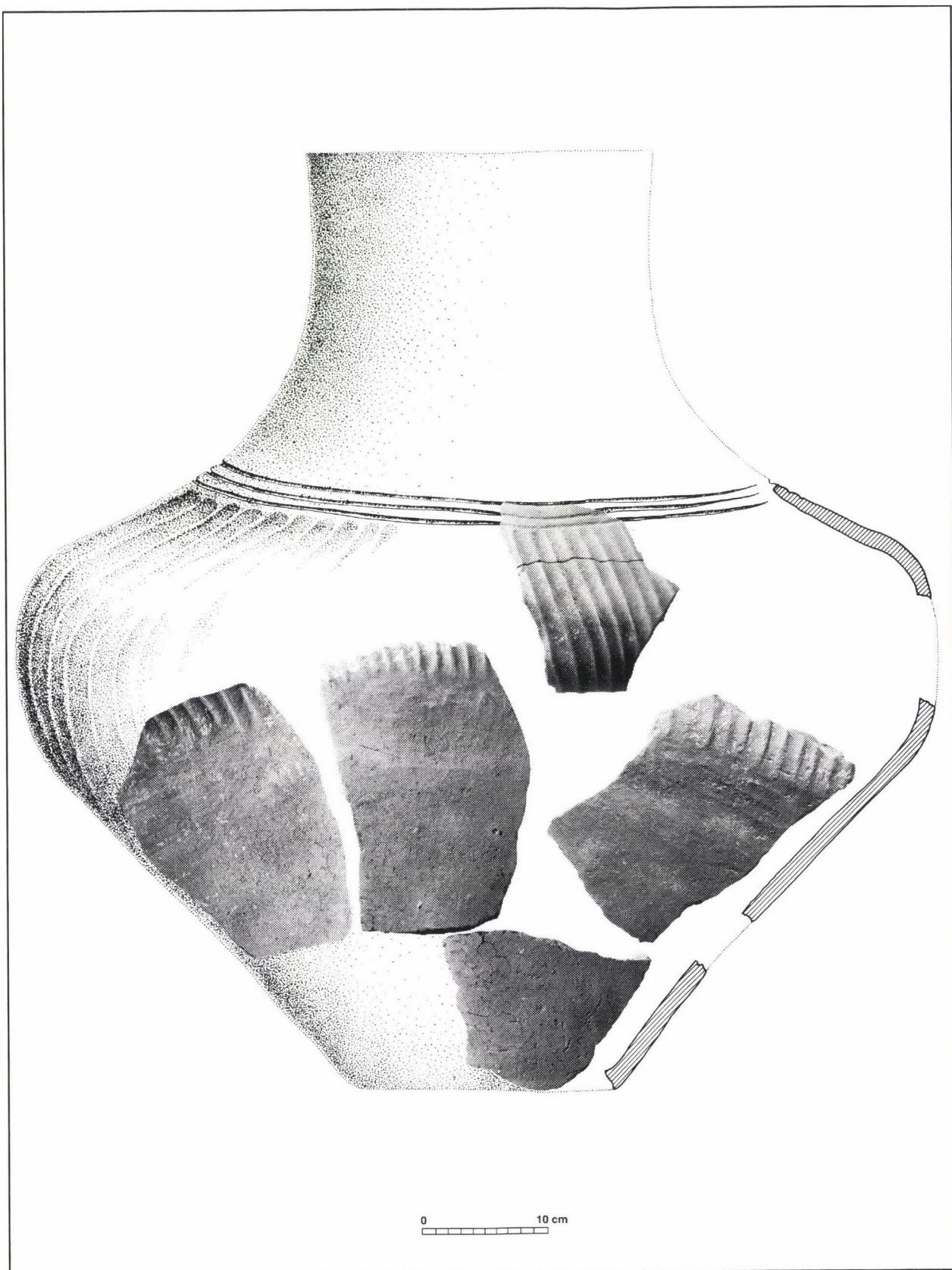
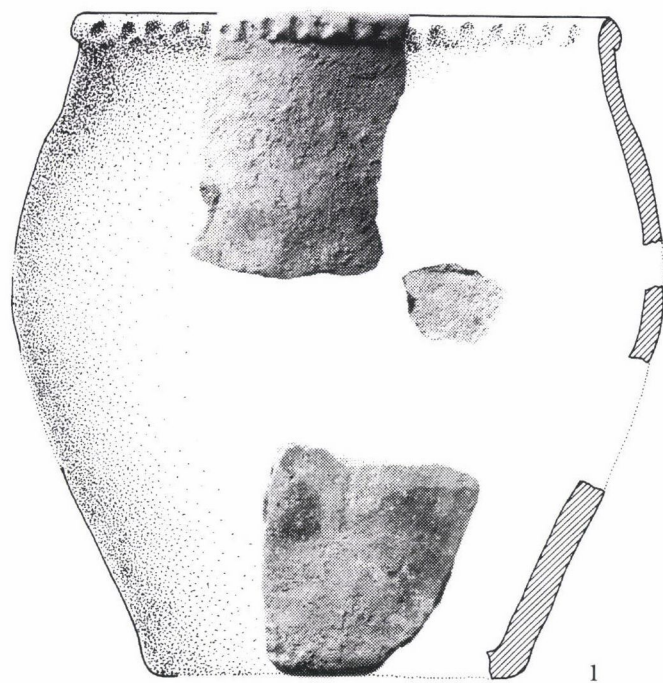
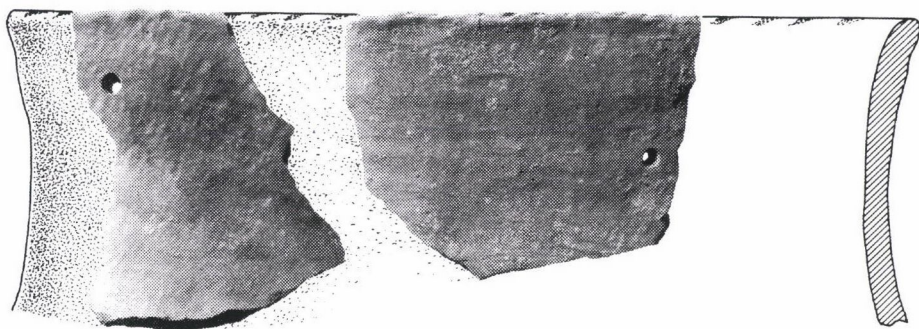

Fig. 12. Hearth 1. Fragments of an amphora shaped vessel
12. kép. 1. tűzhely. Amfora alakú edény töredékei

0 10 cm

0 10 cm

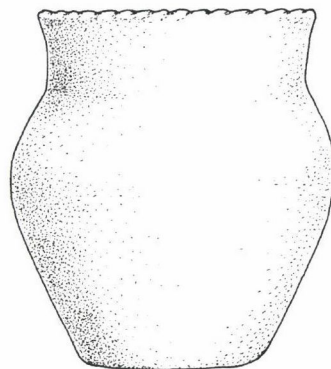

Fig. 13. Pottery finds from hearth 1
13. kép. Kerámialeletek az 1. tűzhelyből

Fig. 14. Hearth 5. Excavation photo
14. kép. 5. tűzhely. Ásatási felvétel

oriented double pit with a brown, ashy filling. The firing area, with its ashy, trough shaped floor, could be observed in the western pit.

Finds

Various sherds, a channelled body fragment and finger impressed rim fragments.

Hearth 4 (Fig. 7; Fig. 21. 4)

Feature 79. Dimensions: diameter: 1.10 m, depth: 63 cm. A round, slightly beehive shaped pit with a flat floor and ashy filling. Its eastern part was cut by pit 53, an Árpáadian Age feature, and about one-third of the burnt baking plate of the pit hearth was missing. The hearth was also disturbed by tree roots; there were large stones in the upper third of the pit. Its floor was burnt through to a thickness of 3 cm.

Finds

Some sherds, a bivalve shell and an animal bone.

Hearth 5 (Fig. 14, Fig. 21. 5)

Feature 153. Dimensions: diameter: 1.10 m, depth from the surface: 1.20 m, depth from the discoloured patch indicating its presence: 60 cm. It first

appeared as a round brown patch beside pit 182, a Late Copper Age feature by the eastern wall of the trench. The firing pit had cylindrical walls and a flat floor. Many sherds were found in the upper third of the brown fill, suggesting that the firing pit had been secondarily re-used as a refuse pit.

The bottom of the firing pit contained burnt daub, and burnt acorns were also found in a 3 cm thick level.

Finds (Fig. 17. 16–21)

(1) The rim fragment of a pot with a finger impressed rib ornament (Fig. 17. 17), similar to the one from hearth 7.

(2) Body fragment of a jug (Fig. 17. 18). Vertically and obliquely incised bundles of lines ornament the belly. A similar vessel has been found at the Budapest-Andor street settlement.¹⁰ Typologically, this can be regarded as the oldest jug type from the Csepel-Waterworks settlement. This type of incised ornamentation cannot be found on later jugs, on which it is replaced by impressed dots and channelling. The same decoration can be seen on a jug with narrowing neck from the Tekovsky Hradok-Fonyód phase in Slovakia (Němejcová-Pavúková's type G/1).¹¹ The channelled ornament of the later jugs on which the

¹⁰ ENDRŐDI 1997, Fig. 19. 3, Fig. 23. 8, Fig. 24. 4.

¹¹ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1981, 266.

obliquely incised motifs are replaced by oblique channelling appears to have developed from this ornament. The jug fragment from hearth 6, on which the vertical channelling is bordered by impressed dots, is also a late type (Fig. 17. 6).

(3) Handle and body fragment of a large storage jar with cylindrical neck, bulging belly and two small strap handles on the shoulder. It is decorated by incised zigzag lines (Fig. 17. 20).

(4) Amphora shaped vessel, similar to the previous one, but without handles. A large storage vessel with a triple, vertical rib ornament (Fig. 17. 21). A good analogy can be quoted from Úny.¹²

(5) Fragment of a vessel with an *ansa lunata* handle (Fig. 17. 16), decorated with incised lines. This type appeared in the classical Baden culture (Němejcová-Pavúková's phase III), first with strap handles that were later replaced with *ansa lunata* handles. Its best analogies are known from the Budapest–Andor street settlement,¹³ Üllő¹⁴ and Červený-Hradok.¹⁵

(6) Fragment of a flat-based dipper (Fig. 17. 19).

Archaeobotanical finds (Figs 15–16, 18–20)

Volume of the soil sample before flotation: 5 kg.

Organic remains:

Charcoal: x, daub: xxx, bone: x, snail shell: x

Plant remains:

Subfossil:

Quercus sp. (cf. *Q. petraea*/*Q. robur*) (durmast/common oak) cracked acorn, charred half, undamaged: 34 items (Fig. 15)

Quercus sp. (cf. *Q. petraea*/*Q. robur*) (durmast/common oak) cracked acorn, charred half, fragment: 1310 items (Fig. 16)

Fagus silvatica (beech) cracked nut, charred, undamaged: 2 items (Fig. 18)

Crataegus monogyna (hawthorn) putamen, charred half: 2 items (Fig. 20)

Triticum turgidum subsp. *dicoccum* (emmer) naked grain, charred: 4 items

Triticum turgidum subsp. *dicoccum* (emmer) furca bicornis (earspindle), charred: 4 items

Triticum monococcum subsp. *monococcum* (einkorn) naked grain, charred: 52 items (Fig. 19)

Triticum monococcum subsp. *monococcum* (einkorn) furca bicornis (earspindle), charred: 3 items

Cerealia (cereals) grain fragment, charred: 6 items

Chenopodium album (white goosefoot) seed, charred: 1 item

Bromus arvensis (field brome) chaffed grain fragment, charred: 1 item

Bromus secalinus (rye brome) chaffed grain fragment, charred: 1 item

Bud fragment, charred: 3 items

Food remains:

Solid food remains (bread/porridge), fragment, charred: 4 items

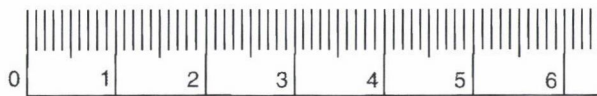

Fig. 15. *Quercus* sp. (acorn) (hearth 5)

15. ábra. *Quercus* sp. (makk) (5. tűzhely)

Fig. 16. *Quercus* sp. (acorn) (hearth 5)

16. kép. *Quercus* sp. (makk) (5. tűzhely)

Hearth 6 (Fig. 21. 6)

Feature 134. Dimensions: diameter: 1.65 m, diameter of firing area: 70 cm, depth: 85 cm. A black, burnt layer was noted in the upper third of the centre of the pit; the ash pit with its grey, ashy filling could be observed in front of it. After removing the burnt layer,

¹² BANNER 1956, Fig. 18. 14.

¹³ ENDRŐDI 1997, Fig. 9.16, Fig. 11. 5–6.

¹⁴ BANNER 1956, Fig. 34. 25, 34.

¹⁵ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Fig. 35. 6.

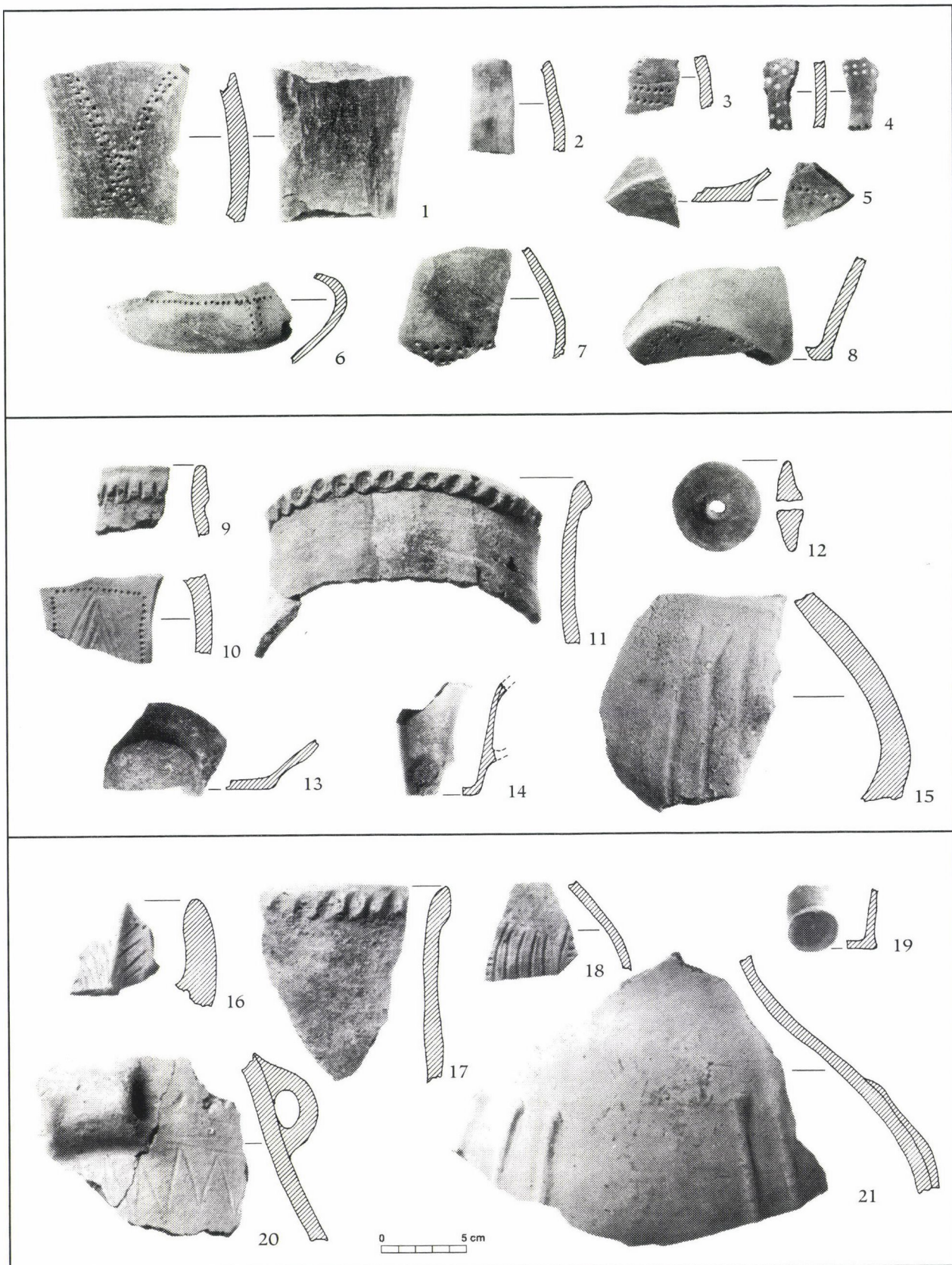

Fig. 17. 1–8. Finds from hearth 6, 9–15. finds from hearth 7, 16–21. finds from hearth 5
 17. kép. 1–8. a 6. tűzhely leletei, 9–15. a 7. tűzhely leletei, 16–21. az 5. tűzhely leletei

Fig. 18. *Fagus silvatica* (beechnut) (hearth 5)

18. kép. *Fagus silvatica* (bükkmakk) (5. tűzhely)

sherds were found in the fill of the pit with cylindrical walls and a flat floor. In this case, a refuse pit may have been secondarily utilized as a hearth.

Finds (Fig. 17. 1–8)

(1) Body fragment of a jug. A horizontal line of impressed dots decorates the neck, and a similar ornament was applied onto the vertical ribs (Fig. 17. 6, for analogies cp. the description of the jug fragment from hearth 5).

(2) Fragment of a broad strap handle ornamented with impressed dots from a jug (Fig. 17. 1). A similar fragment was found in the fill of hearth 7.

(3) Body fragments with impressed dots and traces of encrustation (Fig. 17. 3–4, 7).

(4) Base fragment of a pot (Fig. 17. 8).

Unio shells and animal bones were also found.

Archaeobotanical finds

Volume of the soil sample before flotation: 3 kg

Organic remains:

Charcoal: xxx, daub: xxx, bivalve shell fragment: x, snail shell: x

Plant remains:

Subfossil:

Triticum turgidum subsp. *dicoccum* (emmer) furca bicornis (earspindle), charred: 1 item

Hearth 7 (Fig. 21. 7)

Feature 135. Dimensions: diameter: 1.45 m, depth from the discoloured patch indicating its presence: 68 cm. The pit had cylindrical walls and a flat floor,

Fig. 19. *Triticum monococcum* (einkorn) (hearth 5)

19. kép. *Triticum monococcum* (alakor) (5. tűzhely)

disturbed by tree roots. A burnt daub layer was found in the eastern half of the firing pit. The finds were uncovered in the lower third of the pit.

Finds (Fig. 17. 9–15)

(1) Rim fragments from various pots with incised and a finger-impressed ribs (Fig. 17. 11–12), and a base fragment (Fig. 17. 13).

(2) Channelled body fragment of a large storage vessel (Fig. 17. 15).

(3) Fragment of a broad strap handle with impressed dots at the edges and oblique channelling in the middle. It probably came from a jug (Fig. 17. 1). Good analogies are known from Budapest–Andor street¹⁶ and Úny¹⁷ that can be assigned to the later period of the culture (corresponding to Němejcová-Pavúková's Baden IVA and Neustupny's phase C).

(4) Fragment of a flat-bottomed dipper (Fig. 17. 14).

(5) Spindle whorl, recovered from the fill of the hearth (Fig. 17. 12).

Archaeobotanical finds

Volume of the soil sample before flotation: 6 kg

Organic remains:

Charcoal: x, daub: xx

Plant remains:

Subfossil:

Hordeum vulgare (barley) chaffed grain, charred: 1 item

Triticum cf. *turgidum* subsp. *dicoccum* (emmer) naked grain, charred: 1 item

Food remains

Solid food remains (bread/porridge), fragment, charred: 5 items

The finds from the hearths unearthed at the Csepel–Waterworks site can be assigned to the end of the classical Baden culture on the basis of their analogies (phase Baden III in Němejcová-Pavúková's typology, characterized by finds from Viss, Nevidzany and Budapest–Andor street), although distinctive types of the period represented by the Úny type also occur.

The typology of gynaecomorphic vessels

It has already been mentioned in connection with the channelled fragment of a gynaecomorphic vessel from

Fig. 20. *Crataegus monogyna* (hawthorn) (hearth 5)
20. kép. *Crataegus monogyna* (galagonya)
(5. tűzhely)

the Budapest–Andor street settlement of the Baden culture that this vessel type is a variant of amphora shaped vessels with knobs indicating breasts set on the vessel body or directly under the neck.¹⁸ These vessels have been discussed in detail by V. Němejcová-Pavúková, who distinguished eight variants of amphora shaped vessels, together with their sub-types, in her analysis of the pottery types of the post-Boleráz horizon of the Baden culture.¹⁹ She suggested that the anthropomorphic (gynaecomorphic) vessels represented a variant of amphora shaped vessels. She also cited various analogous finds from Fonyód, Šena, Pári and Brno–Lišen to demonstrate that the vessels of the post-Boleráz horizon could be derived from various less frequent Boleráz vessels.

The appearance of the pottery type was chronologically contemporary with the appearance of idols (Boleráz horizon). The following vessels from Hungary can be assigned to this type:

(a) Pári–Altacker. An oblique plastic ornament can be observed between the knobs, bordered by vertical ribs and a herringbone pattern. A Fonyód type vessel.²⁰

(b) Fonyód–Bézsénypuszta, grave 1. The amphora shaped vessel is decorated with a double knob on the belly and an oblique plastic rib, as well as a herringbone pattern.²¹

¹⁶ ENDRŐDI 1997, Fig. 24. 6.

¹⁷ BANNER 1956, Fig. 17. 3.

¹⁸ ENDRŐDI 1997, 129–130.

¹⁹ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, 286.

²⁰ TORMA 1973, 490.

²¹ BANNER 1956, Fig. 11. 1.

(c) Celldömölk–Sághegy. A squat vessel with plastic knobs imitating breasts.²²

(d) Felsőzsolca. A double knob under an impressed dot ornament on the neck, combined with an incised network pattern.²³

(e) Koroncó. Body fragment, decorated with impressed dots above and around the knobs imitating breasts.²⁴ It seems to be later than the Fonyód type and a continuation of Boleráz vessels.²⁵

(f) Kajdacs. An amphora shaped vessel with a double knob on the neck. It is typologically a later variant from the classical phase of the Baden culture.²⁶

(g) Budapest–Andor street. An amphora shaped vessel with a flat double knob and radial channelling under it, dated to the classical phase of the Baden culture.²⁷

(h) Csepel–Waterworks (Budapest). (i) Five fragments of an amphora shaped, thick-walled vessel with pointed knobs, fired to a red colour. Impressed dots ornament the vessel between bundles of lines on the neck and between the knobs (Fig. 10). (ii) Six fragments of a thick-walled, polished amphora shaped vessel fired to a red colour and decorated with plastic knobs encircled by impressed dots between horizontal bundles of channelling on the belly with hatched triangles underneath (Fig. 11). This ornamentation is characteristic of the classical phase of the Baden culture.

The above list reflects a chronological sequence as well.

The type is known from various sites in Slovakia. The body fragment of an amphora shaped vessel was recovered from hearth 2 of the Bajč–Vlkanová site. It is decorated by two oblique, intersecting bands of channelling, with a knob beside them on one side (Fonyód type).²⁸ A fragment with two knobs, a stray find, was found at Šalov–Šándor. V. Němejcová-Pavúková related it to the finds from Bajč and Červený Hradok, trench III, i.e. with the assemblages of the earlier classical Baden culture.²⁹ A small vessel with a horizontal handle is known from Bardonovó that does not represent the amphora shaped vessels.³⁰ Another comparable vessel decorated with two finger-impressed ribs at the

meeting of the neck and the shoulder and a vertical, incised herringbone pattern on the belly bordering the plastic knobs comes from Šena–Istenhegy (Fonyód type).³¹ A similar vessel was published from the Brno–Lišen site.³²

A comparable find to the gynaecomorphic vessels is also known from the Coțofeni culture: a fragment with a herringbone ornament.³³ E. Neustupný described it as a characteristic find of the earlier, phase B of the Baden culture.³⁴ According to Němejcová-Pavúková, anthropomorphic vessels were quite frequent in the earlier phase of the classical Baden culture. She considered the Felsőzsolca vessel to be later chronologically, even though the vessel type itself did not occur in the later classical phase of the Baden culture (Baden phase III).³⁵

The amphora shaped vessels with plastic knob ornaments from the Kajdacs, Budapest–Andor street and Csepel–Waterworks sites are later, representing the classical phase of the Baden culture.

One variant of the amphora shaped vessels ornamented by flat plastic knobs was also found at the Ábrahám site.³⁶ The later fragment from Budapest–Andor street can also be assigned here.³⁷ The analogy and, also, the forerunner of the gynaecomorphic vessels found at the Csepel–Waterworks site is a dot ornamented sherd found at Koroncó. Gynaecomorphic vessels and their fragments, dating to the classical phase of the Baden culture, can be considered as variants of the anthropomorphic (gynaecomorphic) vessels of the earlier period. They were their derivatives that lost their religious function, as suggested by the fact that they were broken and used for making hearths at the Csepel–Waterworks site.

Their religious symbolism probably differed somewhat from that of idols and of the urns with arm and face depictions recovered from the mound burials at Ózd–Center,³⁸ Sajógömör (Gemer), Méhi (Včelince)³⁹ and the graves at Szentsimon–Kenderföldek.⁴⁰ A chronological discrepancy can also be demonstrated between the two pottery types since the gynaecomorphic vessels, reflecting Anatolian–Aegean⁴¹ and Coțofeni I influences, no longer occur among the finds of the late Baden culture.

²² BANNER 1956, Fig. 3. 3.

²³ BANNER 1956, Fig. 62. 34; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, 286.

²⁴ BANNER 1956, Fig. 13. 7.

²⁵ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, 286.

²⁶ BANNER 1956, Fig. 20. 26.

²⁷ ENDRŐDI 1997, Fig. 31. 6; 131.

²⁸ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, 286.

²⁹ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Fig. 71. 13.

³⁰ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, 286.

³¹ KALICZ 1963, Fig. 7. 7; NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Fig. 74.

³² MEDUNOVÁ-BENESOVÁ 1964, Fig. 16. 13.

³³ ROMAN 1976, 30–31, Fig. 51. 10.

³⁴ NEUSTUPNÝ 1973, 321.

³⁵ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, 352.

³⁶ NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ 1974, Fig. 62. 2.

³⁷ ENDRŐDI 1997, Fig. 31.

³⁸ KALICZ 1963.

³⁹ KOVÁCS 1986.

⁴⁰ KOÓS 1994.

⁴¹ KALICZ 1963.

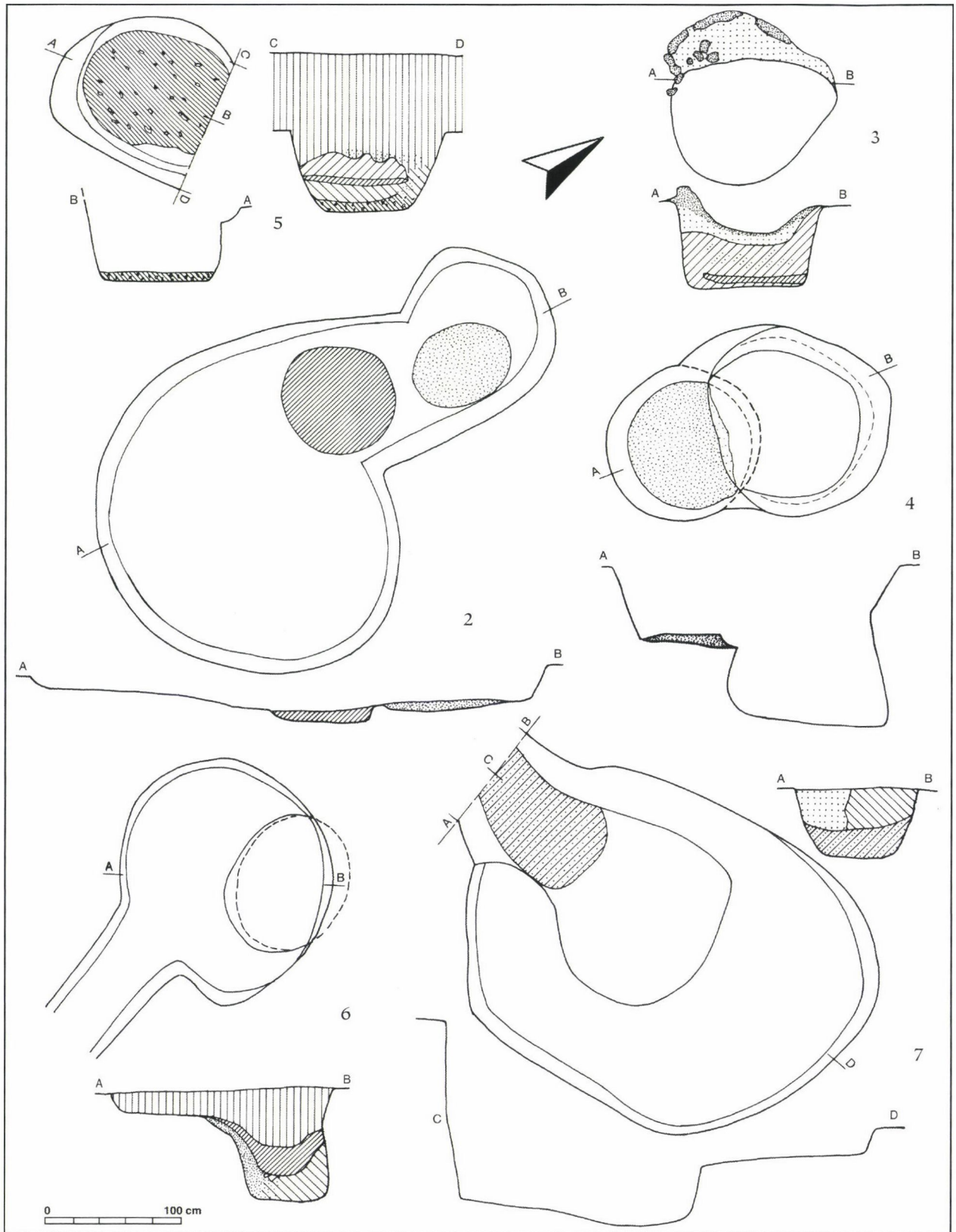

Fig. 21. Groundplans and sections of hearths: hearth 2 (feature 175), hearth 3 (feature 148), hearth 4 (feature 79), hearth 5 (feature 153), hearth 6 (feature 134), hearth 7 (feature 135)

21. kép. A tűzhelyek alaprajzai és metszetei. 2. tűzhely (175. objektum), 3. tűzhely (148. objektum), 4. tűzhely (79. objektum), 5. tűzhely (153. objektum), 6. tűzhely (134. objektum), 7. tűzhely (135. objektum)

It has already been shown that very few animal or partial animal burials can be expected in the Baden I and Baden II periods (as defined in Němejcová-Pavúková's system and corresponding to the Boleráz phase and the earlier phase of the classical Baden culture). The number of animal burials increased from the Baden III period (the later phase of the classical Baden culture) and then declined again in the Kosztolác period. Parallel to the general diffusion of inhumation, the use of grave steles can also be dated to the classical Baden period. The diffusion of this burial rite can be attributed to the arrival of successive waves of population groups from eastern Europe.⁴² The religious significance of anthropomorphic (gynaecomorphic) vessels diminished in this period; at the same time, a new variant with arm and face depictions appeared as a result of intensive southern influences during the late Baden period.

Hearths

Very little is known about the hearths of the Late Copper Age Baden culture in Hungary. M. Bondár has recently collected the available evidence on hearths published since Banner's monograph⁴³ (a total of 13 hearths) and published the sunken oven unearthed at Esztergom-Diósvölgy.⁴⁴ A detailed description is only available of the hearths found at this site and at Csákvár-Gellénkert.⁴⁵ István Ecsedy discussed the earlier hearth remains uncovered at a Černavoda III-Boleráz settlement.⁴⁶ The remains of a thickly daubed, domed oven with a foundation of sherds and gravel, yielding finds of the Kostolac culture, were unearthed at Szigetszentmiklós-Üdülősor,⁴⁷ similarly to the three oval, daubed hearths from the late phase of the Baden culture at the Budapest-Bécsi road settlement.⁴⁸ A daubed hearth, surrounded by larger stones and sherds was uncovered at Lieskovec in western Slovakia; the settlement was dated to the post-Baden period (Bošáca group).⁴⁹ These hearths were without exception found outside houses.

Hearths inside houses are known from the Szerencs-Hajdúrét⁵⁰ and the Palotabozsok⁵¹ sites.

They were thickly daubed and the latter one was covered with sherds. Similar daubed hearths have been uncovered in the houses of the Baden culture at the Brno-Lišen (Moravia) and Grodkovice (southern Poland).⁵²

Most of the hearths published from southwestern Slovakia are oval, domed ovens, sometimes covered with stones or sherds. The base of hearth 2 at the Hoste site was set with stones, suggesting that it may have been the foundation of the dome. A stone was found in the hearth of Léva (Levice) and it has been suggested that its probable function was to retain the heat after the removal of the burnt charcoal.⁵³ A similar phenomenon was observed for hearth 4 of the Csepel-Waterworks site. A survey of the Neolithic and Copper Age hearths of Slovakia revealed that domed ovens—considered to be the most common type in Central Europe—were continuously used from the later Linear Pottery to the Baden culture.⁵⁴

Of the hearths unearthed at Csepel-Waterworks, hearth 1, surrounded by sherds that protected it from winds, has no known analogies. Hearths 4 and 5 were pit hearths, while hearths 2, 3 and 6 were sunken hearths with ash pits. In the case of hearth 6 a refuse pit was apparently secondarily re-used as a hearth. A similar phenomenon was observed at the Szigetcsép-Tangazdaság site.⁵⁵

The relatively high number of hearths unearthed in the Late Copper Age settlement at Csepel-Waterworks was not unusual (7 of the 25 excavated features). A similarly high number of hearths has been found at Szigetcsép-Tangazdaság where 6 of the 72 unearthed features proved to be hearths. One oven was found in the investigated 2.7 ha large area at Bajč in southwestern Slovakia (Zseliz group), while 20 hearths were discovered in the 2 ha large investigated area of the later Linear Pottery and Zseliz group site at Kocourovce.⁵⁶

The hearths unearthed at Csepel-Waterworks were temporary hearths lying at the edge of the settlement and they were often re-used as refuse pits (hearth 5). The opposite, the use of a filled-up refuse pit as a temporary hearth was also observed (hearth 6 and Szigetcsép-Tangazdaság, feature 10).

⁴² ENDRŐDI-VÖRÖS (in print).

⁴³ BANNER 1956.

⁴⁴ BONDÁR 1984, 31–43.

⁴⁵ MAKKAY 1970.

⁴⁶ ECSÉDY 1973, 15.

⁴⁷ ENDRŐDI 1992, 66.

⁴⁸ ENDRŐDI 1998, 105.

⁴⁹ MALČEK 1999, 150.

⁵⁰ BANNER 1956, 104–105, Figs 25–26.

⁵¹ BANNER 1956, 129.

⁵² SOCHACKI 1980, 313.

⁵³ CHEBEN-HAJNALOVÁ 1997.

⁵⁴ CHEBEN-HAJNALOVÁ 1997, 43.

⁵⁵ KOREK 1984, 9.

⁵⁶ CHEBEN-HAJNALOVÁ 1997, 43.

Species	Remains	Ecological group	Use	Hearth 1	Hearth 7	Hearth 5	Hearth 6	Total
<i>Bromus arvensis</i> L.	Field brome, chaffed grain	9.3.	Weed			1		1
<i>Bromus secalinus</i> L.	Rye brome, chaffed grain	9.3.	Weed			1		1
Cerealia	Cereals, grain fragment	9.1.	Cereals	8		6		14
<i>Chenopodium album</i> agg.	White goosefoot	9.3./9.2./10.2.	Weed, vegetation element			1		1
<i>Crataegus monogyna</i> Jack.	Hawthorn putamen	7.2.	Vegetation element, medicinal plant			2		2
<i>Fagus silvatica</i> L.	Beech nut	6.	Vegetation element			2		2
<i>Hordeum vulgare</i> L.	Barley, chaffed grain	9.1.	Cereals	2	1			3
<i>Quercus</i> sp. (cf. <i>Q. Petraea</i> / <i>Q. robur</i>)	Common oak	4.–6.	Vegetation element, medicinal plant			34		34
<i>Quercus</i> sp. (cf. <i>Q. petraea</i> / <i>Q. robur</i>)	Common oak fragment	4.–6.	Vegetation element, medicinal plant			1310		1310
<i>Triticum aestivum</i> L. ssp. <i>compactum</i> (Host) MacKey Spelt	Naked grain	9.1.	Cereals	1				1
<i>Triticum monococcum</i> L. ssp. <i>monococcum</i> Einkorn	Naked grain	9.1.	Cereals			52		52
<i>Triticum monococcum</i> L. ssp. <i>monococcum</i> Einkorn	Furca bicornis	9.1.	Cereals			3		3
<i>Triticum turgidum</i> ssp. <i>dicoccum</i> (Schrank) Thell. Emmer	Naked grain	9.1.	Cereals	1	1	4		6
<i>Triticum turgidum</i> ssp. <i>dicoccum</i> (Schrank) Thell. Emmer	Furca bicornis	9.1.	Cereals			4	1	5
Food remains	Food remains (bread/pulp), fragment				5	4		9
Buds	Rye brome					3		3
Total				12	7	1427	1	1447

Fig. 22. Archaeobotanical finds
22. kép. Archaeobotanikai leletek

The above is also supported by the findings of the archaeobotanical analyses.

Hearths are common features unearthed at settlements. They were used for smelting (Szigetcsép–Tangazdaság, feature 13), firing pottery, cooking and baking bread (Csákvár–Gellénkert, Csepel–Waterworks, hearths 5 and 7 where the remains of solid food were found), grain roasting, as well as for drying fruit and seeds (Csepel–Waterworks, hearth 5).

The available evidence on hearths, now complemented with the ones unearthed at Csepel, allow the differentiation of the following hearth types of the Baden culture:

- sunken hearths with a daubed base and a foundation of gravel and sherds, domed type (Csákvár–Gellénkert, Esztergom–Diósvölgy)
- similar hearths with an ash pit (Sziget-szentmiklós–Üdülősor)
- round or oval above-ground hearths, daubed (with or without an ash pit) (Szigetcsép–Tangazdaság, features 16–17)
- sunken round or oval hearths with ash pits (Csepel–Waterworks, hearths 2–3, 6)
- large hearths surrounded by sherds and provided with an ash pit (Csepel–Waterworks, hearth 1)

The archaeobotanical finds

The archaeobotanical remains in the 4 examined samples all came from the firing area of the hearths. Following flotation and careful drying, the seeds and fruits were separated from the organic and inorganic materials using a stereo binocular microscope. The seed and fruit remains were determined according to taxons, depending on their condition. In the course of the botanical identification, the botanical material was always compared to the recent seeds and fruits in our comparative seed and fruit collection.

Various organic remains were found during the flotation of the samples (shells, bones, daub, charcoal, etc.) that may have been waste materials. A great number of uncharred items also occurred in the samples; these were also determined. They were recent or sub-recent types that came from the environment. These remains were obviously omitted from the evaluation even though they are significant indicators of the present vegetation of the site.

The charred seeds and fruits were contemporary with the culture-bearing layer. They were mostly cereal grains, their weeds and various species of

the contemporary environment. The charred surfaces are dull, sometimes hollowed by corrosion. A larger amount of cereals probably perished, and their remains were thrown into the pits. The cereals in the upper layer were entirely oxidized during burning, while the ones in the lower lying layer were charred as a result of indirect reduction (temperate heat isolated from the air).

Chaffed cereals, barley, einkorn and emmer were the main crops cultivated by this Baden community. Similarly to dwarf wheat, naked wheat occurred only sporadically. The archaeobotanical finds indicate a sedentary, predominantly wheat-cultivating community. The einkorn and emmer earspindles (*furca bicornis*) indicate that the cereals were cleaned, probably winnowed. The waste was burnt and the charred remains were thrown into the pits with the intention of burning them, explaining why they were found in the hearths.

The tiny charred fragments or morsels of bread/porridge offer important evidence for the use of cereals. They were separated from the other floated organic remains of the Baden culture under a stereo microscope (the samples from hearths 5 and 7). The fragments were covered by smaller and larger holes, the result of kneading dough or the mixing of the porridge from cereals (flour or groats) ground to different fineness. The surface of the porous, charred items was polished by the fatty acid that separated during baking. These finds contribute to a better understanding of prehistoric life and also provide important information on the history of gastronomy.

Most of the charred carpological remains came from feature 153 (hearth 5), from a roughly 3 cm thick daub layer, and consisted mainly of acorns. These finds are extremely important in terms of palaeobotany and ethnoarchaeology, and they will therefore be discussed in greater detail.

The ethnobotany of acorns

There is no exact figure for the number of oak species in the world. Botanists estimate the number of oak species between 200 and 600.⁵⁷ Oaks can be found in the deciduous forest associations of the temperate climatic zone. The most important constituent species of the Central European oak-mixed forests are durmast and common oak and their hybrids.

The oak species constituents of the Hungarian flora are the following: Turkey oak (*Q. cerris* L.), red oak (*Q. rubra* L.), Hungarian oak (*Q. farnetto* Ten., *Q. pubescens* Willd.), Italian oak (*Q. virgiliana* Ten.), common oak (*Q. robur* L.) and durmast oak

⁵⁷ DANERT et al. 1980.

(*Q. petraea* [Mattuschka] Lieblein). Many varieties and hybrids of the latter are known.⁵⁸ Several oaks of southern origin thrive in the Central Danubian forests. Holm oak (*Q. ilex*) and Turkey oak (*Q. cerris*) spread as far as the northern Carpathians, while Hungarian oak (*Q. farnetto*), found on southern warm slopes, is distributed from southern Italy to the Bihar and the Bükk mountains.

The two most frequent oak types in the Carpathian Basin are common oak and durmast oak. The higher one, common oak can reach a height of about 50 m and lives several hundred years. Its fruits sit on a longer or shorter peduncle, while those of durmast oak do not have a peduncle or only a very short one. The acorns of the oak species can be cylindrical, elongated or flat, while the cupules are cup shaped with fibrous or scaly surfaces and do not split even when ripe.

Oaks are utilized in many ways. They are excellent raw material for carpenters, cartwrights and joiners. The bark of cork oak (*Q. suber*), an indigenous species in the western Mediterranean, has been used for cork production since antiquity.⁵⁹ The tannic acid gained from the *Q. aegilops* and *Q. infectoria* species was an important trade item for the Anatolian tanning workshops. The leaves of other species (*Q. dentata*, *Q. mongolica*) were used for breeding Chinese silkworm (*Antheraea pernyi*).

One of the most important trees in the Mediterranean with edible acorns is *Quercus ballota*, indigenous to northern Africa, the Iberian peninsula and Greece. Frigyes Szutórius has noted that its acorn was traded in Algeria and Madrid in the early 20th century, while in Turkey it was mixed with sugar, spices and starch to make a coffee substitute.⁶⁰ It was cultivated and consumed in Spain and Portugal, it had the sweetest taste when roasted in ash.

The prehistoric populations in Greece also ate acorns at the time when southern Europe was still covered by huge forests. The acorns of the trees were collected, dried and ground; this flour was used for baking bread. Acorn flour was later mixed with cereal flour. We also know that Roman law protected acorn. Oak was utilized in a variety of ways (wood, foliage and fruits). Greeks presented sacrifices of oak to Zeus, the Romans to Jupiter and the Germans to Donar. Pliny mentions three types of oaks, noting

that the acorn of one of them, salt-oak (*haliphloes*), had a bitter taste. Nearly each Indo-European people honoured oak.⁶¹

G. Kunkel listed 55 oak species from Eurasia, Africa and America, the acorns of which were eaten.⁶²

Rudolf Mansfeld mentioned the *Quercus ilex* L. (holm oak) and *Q. brantii* Lindl. ("manna oak") species among the ones that have the best tasting acorns. He also noted that the acorn of holm oak, a warmth loving species with pointed, lobed leaves that is distributed from the western Mediterranean to the Caspian sea, was eaten as chestnut in Hungary.⁶³ "Manna oak" was planted from north-eastern Turkey to Iran, from Kurdistan to Iraq for its tasty acorn. The acorn was prepared as a coffee substitute and it was also used in folk medicine.

István Prónai listed 25 oak species with edible acorns, mentioning that the acorn of Turkey oak (*Q. cerris*) was used as pig feed, although it is possible that people also consumed it, albeit to a lesser extent. *Quercus ballota* acorns were ground into flour and mixed with cereal flour; this mixed flour was used for baking bread. The acorn of Hungarian or Italian oak (*Q. farnetto*) could also be consumed since its tannic acid content is low, similarly to the acorns of holm oak (*Q. ilex*), durmast oak (*Q. petraea*) and *Quercus pubescens* that tasted better if roasted before consumption.⁶⁴ The acorn of common oak (*Q. robur*) was used as food in times of need and some sort of coffee substitute was prepared from the roasted acorn. In greater quantities it was said to be dangerous. One important discovery was that acorns lost some of their bitter taste and became sweeter if frosted.

Oak was also used in folk medicine.⁶⁵ Brews made from the bark (*Quercus cortex*) and the leaves (*Quercus folium*) have a high tannic acid content. They could be used as an astringent to stop internal and external bleeding, as well as to heal inflammation and frostbite. Raw acorn contains quercetine, 7% tannic acid, 6% albumen, 7% sugar, 37% starch and 5–15% fatty oil. With roasting, this constitution can significantly be improved since the tannic acid content is lost and starch is transformed into dextrin.⁶⁶ "Coffee" made from roasted acorn (*Q. glandes*) is a good roborant. Acorn can also be eaten raw since it has a sweet taste. However, some bitter tannin can always be found in it that makes it practically inedible. The quantity of tannin differs from species to species

⁵⁸ SOÓ-KÁRPÁTI 1968.

⁵⁹ DANERT et al. 1980.

⁶⁰ SZUTÓRIUS 1905.

⁶¹ SZUTÓRIUS 1905.

⁶² KUNKEL 1984.

⁶³ SCHULTZE-MOTEL 1986.

⁶⁴ PRÓNAI 1999.

⁶⁵ RÁPÓTI-ROMVÁRY 1980.

⁶⁶ RÁPÓTI-ROMVÁRY 1980.

and it also depends on the habitat and the tree itself. This quantity can be reduced with roasting, soaking in limy water or covering it with soil for some time.

The acorns of the oak species living in Hungary are smaller than the large acorns of the Mediterranean oaks, but they are likewise edible.⁶⁷ Their consumption can also be traced to prehistoric times in Hungary. There is an abundance of literary references to the consumption of acorn in Hungary from various periods. One of these is Rogerius' *Carmen miserabile* from the 13th century. He describes how, fleeing the Mongolians, he arrived to the rock fortress of Fráta (Magyarfáta) near Gyulafehérvár where the inhabitants, who had gathered in the fortress, offered him black bread baked from crumbled oak bark and flour which "tasted sweeter than buns."⁶⁸

The archaeology of acorn

Acorn has been used as winter fodder for domesticated animals since the Neolithic.⁶⁹ At the same time, the find circumstances—acorns mixed with grains in refuse pits, hearths and fireplaces, between querns—suggest human consumption. The archaeobotanical record implies that oak acorn (*Quercus* sp.) and beech nut (*Fagus* sp.) were eaten in the colder regions of Central Europe (e.g. Zurich) since the Neolithic, while in the forests of more sheltered areas with milder climate (e.g. Tessin), indigenous chestnut was consumed (*Castanea sativa*).⁷⁰ Many charred acorns, probably leftovers from human consumption, are known from Early Bronze Age sites in Greece. The frequency of acorn was 50% at Kastanas⁷¹ and 30% at Sitagroi⁷² compared to the other seeds and fruits in the samples from these sites.

Many Hungarian archaeobotanical finds indicate the consumption of acorn in past ages. About 10 cm³ of charred oak acorns was found during the excavations of the oblong shaped sunken houses of the Late Neolithic Lengyel culture at Moha–Homokbánya in Fejér county. These acorn remains probably came from *Quercus pubescens*.⁷³

Acorn (*Quercus* sp.) was also found in the rich botanic material of the houses and pits of the flat

settlement around the Neolithic tell settlement unearthed at Polgár–Csőszhalom. Further charred acorns, probably from human consumption, were found among the finds of the Middle Bronze Age tell at Bölske–Vörösgyőr on the Danube.⁷⁴

Acorn was also a popular wild fruit in the Hallstatt period.⁷⁵ Acorn finds have been reported from various Hallstatt period settlements (1200–450/300 BC) in Romania.⁷⁶ According to ethnographic analogies, roasted acorns were also part of the diet of people living in forests and swineherds feeding their pigs on mast. The consumption of beech nut (*Fagus silvatica*) was first demonstrated from a later period, from early medieval Haithabu.⁷⁷

Wild fruit and acorn were also part of the more advanced Roman horticulture as shown, for example, by the *Quercus pubescens* acorns determined by Miklós Füzes. They were found together with an extremely high number of cereal grains in the so-called destruction layer C of the southern fortification gate of Keszthely–Fenékpuszta, dated to the middle of the 5th century (excavated in 1970).

In the Middle Ages acorn was mostly food in times of need, but it occasionally appears as a delicacy. The latter includes the roasted acorns that were found together with cultivated and wild fruits in the mud fill of a well from the 15th century in the cellar of the military headquarters of Buda Castle (author's investigations in 1999).

A special publication deals with the acorn finds from Slovakian and Bohemian sites.⁷⁸ In Bohemia, the findspots include the Copper Age site of Praha–Lysonaje, the Middle Bronze Age site of Plzeň,⁷⁹ the Late Bronze Age sites of Praha–Bechovice⁸⁰ and Uherský Brod⁸¹ and the Hallstatt period site of Tešetice–Kyjovice.⁸² Charred acorns were found in Slovakia in a clay pit of the Lengyel culture in Kocin,⁸³ in the Bronze Age layers of Nitra castle⁸⁴ and in vessels of the Middle Bronze Age Füzesabony culture at Včelince.⁸⁵ They were found together with cereals (barley, common wheat, dwarf wheat, millet) and leguminous plants (peas) in the Hallstatt period site of Žilina–Stráže. As stray finds they occurred together with einkorn, common wheat, peas and horsebean in a hearth of

⁶⁷ RAPAICS 1940.

⁶⁸ KATONA 1981.

⁶⁹ HOPF 1991.

⁷⁰ JACOMET–BROMACHER–DICK 1989.

⁷¹ KROLL 1983.

⁷² RENFREW 1966.

⁷³ HARTYÁNYI–NOVÁKI–PATAY 1968.

⁷⁴ GYULAI–BERZSÉNYI 1998.

⁷⁵ KÜHN 1980.

⁷⁶ WASYLIKOWA et al. 1991.

⁷⁷ BEHRE 1983.

⁷⁸ HAJNALOVÁ–FURMÁNEK–MARKOVÁ 1999.

⁷⁹ TEMPÍR 1966.

⁸⁰ TEMPÍR 1973.

⁸¹ TEMPÍR 1966.

⁸² HÜHN 1981.

⁸³ HAJNALOVÁ 1991.

⁸⁴ ZOHARY–HOPF 1994.

⁸⁵ HAJNALOVÁ–FURMÁNEK–MARKOVÁ 1999.

the Smolenice–Molpir site from the same period⁸⁶ and in the refuse pit of the medieval monastery of Hronský Benadik (Garamszentbenedek).⁸⁷

The cultivated plants of the Baden culture

The number of Copper Age sites from where archaeobotanical samples have been taken and analyzed is very low: Tiszapolgár, Sümeg, Szeghalom, Zalaszentbalázs, Ikrény, Kompolt, Budapest–Bécsi road and Csepel–Waterworks. As a result, we cannot draw an overall picture of the crop cultivation of Hungarian Copper Age cultures although it is now clear that Neolithic lifeways were continued to a large extent. Immigrant population groups mixed with the local population and continued crop cultivation and animal husbandry, even though the increasing importance of animal husbandry in the economy can definitely be noted; this change can be attributed to a climatic change and the onset of a cooler and wetter climate. Barley and chaffed wheat—primarily emmer—were cultivated. Beside these cereal species, naked two-rowed barley also occurred sporadically.

Our knowledge of the crop cultivation in the Late Copper Age Baden culture comes from more recent botanical analyses.

Unlike their Hungarian counterparts, numerous archaeobotanical samples from Baden sites in Slovakia have been analyzed.⁸⁸ A comparison of the botanical material published from nine sites with the cultivated species identified for the Csepel–Waterworks site allows several conclusions:

(a) Slovakian and Hungarian sites are similar as regards the cultivated cereal species. Chaffed wheat species were the primary source of carbohydrate. Emmer and millet also occurred in Slovakia; these two species have not yet been identified in Hungary. In Slovakia, e.g. at Kamenin, emmer dominates with a higher or lower proportion of einkorn. At Csepel–Waterworks it was vice versa, with einkorn being the most important cereal. Both barley and dwarf wheat were present in Slovakia and Hungary, although their proportion was insignificant and in the case of wheat species, a mixed crop can be assumed.

(b) One significant difference is that we did not identify the seeds of any leguminous plants in the samples taken from four hearths at the Csepel–Waterworks site. This can probably be attributed to the fact that the soil samples came from hearths and not from refuse pits or houses as in Slovakia. These hearths were apparently used for dehydrating and roasting cereal grains and acorns.

Crop cultivation usually also involves the presence of root crops and this was probably also true for the Baden culture as well. At the Jelšovce site, for example, a storage pit was found that contained peas and bitter vetch beside cereal species. At the Svodin and the Šarišské Michalany sites, lentil and flax (oil/fibre crop) seeds were also identified.

Two Hungarian sites of the Baden culture have yielded plant remains: the pits of the Budapest–Bécsi road site⁸⁹ and the temporary hearths and the soil sample of the firing area of a hearth surrounded by sherds unearthed during the rescue excavation at the Csepel–Waterworks site.

The distribution of the cereals shows that chaffed cereals (barley, einkorn and emmer) were the primary crops cultivated by the Baden population. Similarly to dwarf wheat, naked wheat occurred only sporadically. The fragments of emmer and einkorn earspindles (*furca bicornis*) found beside weed remains suggest that the cereals were cleaned, probably winnowed, after harvest and the waste was burnt. Many charred acorns (*Quercus* sp.) were found (all without cupules) in the soil samples of the temporary hearths at the Csepel–Waterworks site.

Large mixed oak forests probably extended along the Danube bank near the site during the Baden period; the inhabitants of the settlement collected and probably stored the cracked acorn for consumption. The biogeographical conditions suggest that the acorns came from common oak (*Quercus robur*). Acorn was an accepted food in times of need for many millennia. The cracked acorns and beechnuts (*Fagus silvatica*) could be eaten after roasting.

It must here be noted that beech (*Fagus silvatica* L.) is frequent in high mountainous, mixed (hornbeam and fir) beech forests living on rocks and lime-free soil. It is a component of hornbeam and beech, gully and carstic shrub forest associations, and sometimes also occurs in oak forests and groves.⁹⁰ (The geomorphological environment of the Csepel–Waterworks site does not rule out its presence.) Its nut, as compared to oak acorn, is trefoil, the cupule entirely encloses the nut. When ripe, the cupule splits into four parts and each cupule contains two nuts. The cupule is covered with prickles on the outside. It used to be eaten.

The blossom (*Crataegi flos*), leaf (*Crataegi folium*) and sprout summit (*Crataegi summitas*), as well as the red hard fruit (*Crataegi fructus*) of hawthorn (*Crataegus monogyna* L.), thriving at the edge of forests have medicinal properties.⁹¹

⁸⁶ HOPF 1989.

⁸⁷ HAJNALOVÁ–FURMÁNEK–MARKOVÁ 1999.

⁸⁸ CHEBEN–HAJNALOVÁ 1997.

⁸⁹ ENDRŐDI 1998.

⁹⁰ SOÓ–KÁRPÁTI 1968.

⁹¹ RÁ CZ–RÁ CZ–KOTILLA–LAZA 1984.

Environmental reconstruction

Although the number of species collected from the prehistoric natural environment is very low, their presence suggests a varied environment. The prehistoric natural environment differed significantly from the current one.

Beginning with the end of the Neolithic, the warm, humid and balanced climate gradually deteriorated. A change can be noted in the species making up the extensive Central European mixed oak forests (oak, elm, lime and ash with hazel on the shrub level) of the Neolithic thriving on the loess surfaces, excellent for agricultural cultivation. The proportion of beech increased, gradually replacing oak. In the permanently cool and humid climate, mixed beech forests replaced the grove forests of the plainlands. Groves of shrubs and alder developed in the floodplains. According to B. Zólyomi's palynological analyses, forests reached their largest expansion at that time after 8200 BC in the Carpathian Basin. Compared to the Neolithic, the number of cereal pollens decreased in the Copper Age.⁹² Anthracotomic evi-

dence for a climatic change in the Late Neolithic can be quoted from József Stieber's analyses of the charcoal samples from the late Neolithic silex mine at Sümeg–Mogyorósdomb.⁹³ He found that most of the earliest charcoals came from oak (*Quercus* sp.), although the presence of chestnut (*Castanea* sp.) could also be demonstrated. The climate deteriorated since beech (*Fagus silvatica*) became dominant and the proportion of oak decreased. The latest prehistoric charcoals came exclusively from oak and Eurasian maple (*Acer* cf. *pseudoplatanus*).

In the Copper Age, Transdanubia was probably covered by large mixed oak forests that were sometimes coloured by oak, elm and lime. Very little light penetrated the closed foliage level, and thus underbrush was scarce. A shrub and grass level could only develop where some light infiltrated if a tree fell for example. The maximum extent of forests lasted until the end of the Copper Age, and the proportion of hornbeam and beech increased with the cooling. These changes became balanced by the beginning of the Bronze Age.⁹⁴

REFERENCES

- BANNER, J.
1956 *Die Pécelér kultur*. ArchHung 35. Budapest.
- BEHRE, K. E.
1983 Ernährung und Umwelt der wikingerzeitlichen Siedlung Haithabu. Die Ergebnisse der Untersuchungen der Pflanzenreste. *Die Ausgrabungen in Haithabu*, Band 8. Neumünster.
- BONDÁR, M.
1987 Késő rézkori kemence Esztergom–Diósvölgyben [Spätkupferzeitliche Ofen in Esztergom–Diósvölgy]. *ComArchHung* 32–44.
- CHEBEN, I.–HAJNALOVÁ, É.
1997 Neolitische und äneolitische Öfen in der Slowakei aus der Sicht des Archäologen und Archäobotanikers. *ArchAu* 81, 41–52.
- DANERT, S.–FUKAREK, F.–HANELT, P.–HELM, J.–KRUSE, J.–LEHMANN, CH. O.–SCHULZE-MOTEL, J.
1980 *Urania Növényvilág* 1. Budapest.
- ECSÉDY, I.
1973 Újabb adatok a tiszántúli rézkor történetéhez [New data on the history of the Copper Age in the region beyond the Tisza]. *BMMK*, 3–41.
- ENDRÓDI, A.
1987 Badeni idoltörödéék Káposztásmegyer–Farkaserdőről [Badener Idolfragment aus Káposztásmegyer–Farkaserdő]. *ArchÉrt* 114–115, 80–85.
1992 Későrézkori leletek Szigetszentmiklós–Üdülősoron. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán* I. Ed. by P. Havassy and L. Selmeczi. BTM Műhely I. Budapest, 63–82.

⁹² ZÓLYOMI 1980.

⁹³ STIEBER 1964.

⁹⁴ The drawings were made by Mrs László Cserne, the photos

by Ferenc Hegyi; the Hungarian text was translated by Katalin Simán. The manuscript was submitted for publication in August, 2000.

- 1997 A késő rézkori badeni kultúra Budapest, Andor utcai telepanyaga a kulturális kapcsolatok tükrében [Die Siedlungsmaterialien der spätkupferzeitlichen Badener Kultur aus der Andorstasse im Spiegel der kulturellen Verbindungen]. *BudRég* 31, 121–175.
- 1998 Későrézkori leletek Óbudáról [Late Copper Age finds from Óbuda]. *BudRég* 32, 105–122.
- ENDRŐDI, A.–VÖRÖS, I.
in print The beliefs of the Baden culture as reflected by finds from Budapest. In: *Studien zur Metallindustrie und Glaubenswelt der Kupferzeit Mitteleuropas. Festschrift für Pál Patay zum 85. Geburtstag* (in print).
- GEORGIEV, G.–MERPERT, N.–KATINČAROV, R.–DIMITROV, D.
1979 *Ezero. Eine Siedlung aus der Frühbronzezeit*. Sofia.
- GYULAI, F.–BERZSÉNYI, B.
1998 The Archaeobotanical Analysis of the Middle Bronze Age Settlement at Bölcske–Vörösgyőr. In: *31st International Symposium on Archaeometry. Budapest, 27 April–1 May, 1998. Lectures, Abstracts*. Budapest, 25.
- HAJNALOVÁ, É.
1991 Katalóg zvykov semien a plodov v archeologických náleyoch na Slovensku. In: *Palaeoethnobotany and Archaeology. International Work-Group for Palaeoethnobotany 8th Symposium, Nitra–Nove Vozokany 1989*. Ed. by É. Hajnalová. *Acta Interdisciplinaria Archaeologica* VII. Nitra, 3–12.
- HAJNALOVÁ, É.–FURMÁNEK, V.–MARKOVÁ, K.
1999 Eicheln aus dem Objekt 21/86 aus der Siedlung in Včelince. In: *Aktuelle Probleme der Erforschung der Frühbronzezeit in Böhmen und Mähren und in der Slowakei*. Ed. by J. Batora and J. Peška. *Archaeologica Slovaca Monographiae* 1. Nitra, 231–239.
- HARTYÁNYI, B.–NOVÁKI, GY.–PATAY, Á.
1968 Növényi mag- és termésleletek Magyarországon az újkőkortól a XVIII. századig I. *Magyar Mezőgazdasági Múzeum Közleményei*, 5–85.
- HOPF, M.
1989 Pflanzlicher Reste aus Smolenice Molmír, Kr. Trnava. *Acta Interdisciplinaria Arch.* VI, 193–216.
1991 South and Southwest Europe. In: *Progress in Old World Palaeoethnobotany. A retrospective view on the occasion of 20 years of the International Work Group for Palaeoethnobotany*. Ed. by W. van Zeist, K. Wasylikowa and K.-E. Behre. Rotterdam, 241–279.
- HÜHN, F.
1981 Rozbory nalezú polních plodín. *Přehled Výskomú 1979*, 75–79.
- JACOMET, S.–BROMBACHER, CH.–DICK, M.
1989 *Archäobotanik am Zürichsee. Ackerbau, Sammelwirtschaft und Umwelt von neolitischen und bronzezeitlichen Seeufersiedlungen im Raum Zürich*. *Berichte der Zürcher Denkmalpflege, Monografien*, Bd. 7. Zürich.
- KALICZ, N.
1963 *Die Pécelér (Badener) Kultur und Anatolien*. *StudArch* II. Budapest.
- KATONA, T. (ed.)
1981 Rogerius mester siralmas éneke. In: *A tatárjárás emlékezete*. Budapest, 111–152.
- KOREK, J.
1984 Ásatások Szigetcsép–Tangazdaság lelőhelyen I. A későrézkori település leletei [Ausgrabungen auf dem Fundort Szigetcsép–Tangazdaság I – Funde der spätkupferzeitlichen Siedlung]. *ComArchHung*, 5–30.
- KOÓS, J.
1994 Neuere Erkenntnisse zur Verbreitung der menschenförmigen Urnen in Nordost-Ungarn. In: *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Ed. by G. Lőrinczy. Szeged, 201–207.
- KOVÁCS, Š. B.
1987 Hügelgräberfelder der Badener Kultur im Slanatal (Vorläufige Bemerkungen zum Bestattungsritus und Chronologie). In: *Hügelbestattung in der Karpaten–Donau–Balkan-Zone während der äneolithischen Periode. Internationales Symposium Donji Milanovac 1985*. Ed. by D. Srejić and N. Tasić. Beograd, 99–105.
- KROLL, H.
1983 *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975–1979. Die Pflanzenfunde*. PAS 2. Berlin.

- KUNKEL, G.
1984 *Plants for Human Consumption. An Annotated Checklist of the Edible Phanerogams and Ferns.* Königstein.
- MAKKAY, J.
1970 A kőkor és a rézkor Fejér megyében. In: *Fejér megye története az őskortól a honfoglalásig* I. Ed. by J. Fitz. Székesfehérvár, 9–52.
- MALČEK, R.
1999 *Doterajšie poznatky archeologického výskumu na Lieskovskom Hrádku.* Materialia Archaeologica Slovaca II. Nitra, 143–156.
- MEDUNOVÁ-BENESOVÁ, M.
1964 Eneolitické výšinné sídlisko Staré Zámky v Brne–Lišni. *PamArch* 55, 91–155.
- NAGY, M.
1998 *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest.* Monumenta Avarorum Archaeologica I–II. Budapest.
- NEUSTUPNÝ, E.
1973 Die Badener Kultur. In: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur.* Ed. by B. Chropovský. Bratislava, 317–352.
- NĚMEJCOVÁ-PAVÚKOVÁ, V.
1974 Beitrag zum Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur. *SlovArch* 22, 237–361.
1981 Náčrt periodizácie badenskej kultúry a jej chronologických vzťahov k juhovýchodnej Európe [An outline of the periodical system of the Baden culture and its chronological relations to Southeast Europe]. *SlovArch* 29, 261–296.
- PÉCSI, M.
1958 *Budapest természeti képe.* Budapest.
- PRÓNAI, I.
1999 *Különleges és hétköznapi ehető növények. Különös tekintettel a Magyarországon vadon előforduló növényekre.* Szeged.
- RAPAICS, R.
1940 *A magyar gyümölcs.* Budapest.
- RÁPÓTI, J.–ROMVÁRY, V.
1980 *Gyógyító növények.* Budapest.
- RÁCZ, G.–RÁCZ-KOTILLA, E.–LAZA, A.
1984 *Gyógyszerismeret.* Budapest.
- RENFREW, J. M.
1966 A report of recent finds of carbonized cereal grains and seeds from prehistoric Thessaly. *Thessalica* 5, 21–36.
- SCHULTZE-MOTEL, J.
1986 *Rudolf Masfeld's Verzeichnis landwirtschaftlicher und gärtnerischer Kulturpflanzen (ohne Zierpflanzen)* 1. Berlin.
- SCHWEITZER, F.
1992 A Szigetszentmiklóstól északra húzódó M0 autópálya környezetében elhelyezkedő régészeti lelőhelyek geomorfológiai viszonyai [Die geomorphologische Verhältnisse der nördlich von Szigetszentmiklós, in der Umgebung der Autobahn M0 liegenden archäologischen Fundstellen]. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán* I. Ed. by P. Havassy and L. Selmeczi. BTM Műhely 5. Budapest, 9–15.
- SOCHACKI, Z.
1980 *Kultúra ceramiki promienistej w Europie* [Kultur der radialverzierten Keramik in Europa]. Warszawa.
- SOÓ, R.–KÁRPÁTI, Z.
1968 *Növényhatározó II. Magyar flóra. Harasztok – virágos növények.* Budapest.
- STIEBER, J.
1964 Die anthrakotomische Untersuchung der Holzkohlreste aus der 1960 bei Sümeg freigelegten neolithischen Silexgruben. *ActaArchHung* 16, 241–251.
- SZUTÓRIUS, F.
1905 *A növényvilág és az ember.* Budapest.

TEMPÉR, Z.

1966 Výsledky paleobotanického studia pestování zemědělských rostlin na území ČSSR. *Ved. Práce Čs. Zemed. Múz. Praha*, 27–144.

1973 Nálezy pravekých a středověkých zbytků pestovaných a užitkových rostlin a plevelů na některých lokalitách na Moravě. *Ved. Práce Čs. Zemed. Múz. Praha*, 19–47.

TORMA, I.

1973 Die Boleráz Gruppe in Ungarn. In: *Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur*. Ed. by B. Chropovský. Bratislava, 483–513.

ZOHARY, D.–HOPF, M.

1994 *Domestication of Plants in the Old World. The origin and spread of cultivated plants in West Asia, Europe, and the Nile Valley*. Oxford.

ZÓLYOMI, B.

1980 Landwirtschaftliche Kultur und Wandlung der Vegetation im Holozän am Balaton. *Phytocoenologia* 7, 121–126.

A KÉSOÓ RÉZKORI BADENI KULTÚRA TŰZHELYEI ÉS LELETEI BUDAPEST–CSEPEL-SZIGETEN (GYNAKOMORF EDÉNYEK, ARCHAEOBOTANIKAI MARADVÁNYOK)

ENDRÓDI ANNA–GYULAI FERENC

1999-ben a Csepel-sziget északi csúcsát mintegy 12 km hosszúságban átszelő gázvezeték nyomvonalában a Budapesti Történeti Múzeum folytatott leletmentéseket. A nyomvonal érintette a *Csepel-Vízmű* régészeti lelőhelyet, amely a sziget ÉNy-i partján, a Duna fő medrétől 300 méterre, a vízmű III–VI. számú kútjaitól keletre 60 m-re található (1. kép). A lelőhelyen korábban, 1956 tavaszán Póczy Klára és Nagy Tibor végeztek leletmentő ásatást, melynek során a késő rézkori badeni kultúra teleprészlete (tűzhelyek és hulladékgödrök), valamint a középső bronzkori vatyai kultúra sírjai kerültek felszínre.¹ A régészeti lelőhelyen 1974–1988 között folytatott leletmentések során késő rézkori leletek, korai és középső bronzkori telepobjektumok és sírok, valamint avar sírok, középkori gödrök és szabadtűzhely kerültek feltárássra.² 1999-ben folytatott leletmentések során a késő rézkori badeni kultúra 25 objektuma (hulladékgödrök és tűzhelyek), a korai bronzkori harangedény kultúra 24 sírja és 16 hulladékgödre, a középső bronzkori vatyai kultúra 20 urnasírja, 1 telepobjektuma, 63 avar sír, 2 avar gödör (Horváth M. Attila ásatása), valamint Árpád-kori falu gödrei, tűzhelyei és házai (összesen 27 objektum, Kovács Eszter ásatása) kerültek feltárássra a 7 méter szélességű és 600 méter hosszúságú gázvezeték nyomvonalában. A fentiek egyúttal a régészeti lelőhely horizontális stratigráfiájának összetevőit jelentik.

A Csepel-sziget geomorfológiai viszonyairól Schweitzer Ferenc és Pécsi Márton munkái adnak támpontot.³ A Csepel-sziget a Duna alföldi szakaszának legnagyobb szigete. Hosszúsága közel 50 km, átlagos szélessége 5–6 km. Nyugaton a Duna fő medre, keleten a Soroksári/Rácskevei-Duna-ág fogja közre. Sík, alföldi jellegű térszín.

Legmagasabb pontja 122 m tengerszint feletti magasságú, legalacsonyabb része alig emelkedik a Duna átlagosan 93–95 tszf. magasságú szintje fölé. A relatív szintkülönbség tehát a 30 m-t sem éri el. A legjelentősebb felszínformáló erő a folyóvízi erózió és akkumuláció. A Csepel-sziget mentesített ártér. A legidősebb felszíni képződmény a Duna óholocén időszaki I/b terasz anyaga: kavicsos homok, öntésiszap és agyag, valamint a Duna II/a sz. teraszanyaga (fiatal Würm): homokos kavics és folyóvízi homok. A II/a sz. terasz kavicsanyagát (amely a felszín alatt 2–5 m mélyen mindenütt megtalálható), a Würm végén (25000–12000 C¹⁴ év) 5–10 m körüli vastagságban települt folyóvízi homok fedte be, ami arra utal, hogy a Duna vízmennyisége olyan nagymértékben lecsökkent, hogy durva hordalékát nem volt képes eddig lehordani, s ide csak homokot telepített.

A folyó nem csak felületileg tarolta le a II/a sz. teraszfelszínt, hanem medreket vágott bele, melynek következményeként ÉÉNy-DDK-i terasz-szigetek vésődtek ki köztük futó medervonulatokkal, létrehozva az óholocén felszíneket, magas ártéri szinteket, terasz-szigeteket. A sziget régészeti lelőhelyei is ezeken a felszíndarabokon helyezkednek el. A fent említett medervonulatokat több alkalommal megfigyeltük és dokumentáltuk mind a Soroksári-Duna-ág partjánál, mind a Duna fő medre közelében, tehát a Csepel-Vízmű lelőhelyünkön. A Budafoki-Duna-ág 50–100 m-rel szélesebb volt a mainál,⁴ így lelőhelyünk cca. 100–150 m távolságra lehetett a Duna partjától.

A késő rézkori badeni kultúra általunk feltárt 25 objektuma minden bizonnyal az 1956-ban feltárt település részét alkotta. Az előkerült objektumok közül 7 bizonyult

tűzhelynek (137., 175., 148., 79., 153., 134., 135. objektumok, 1–7 tűzhelyek, 1. kép).⁵

A régészeti leletek

1. tűzhely (2–5. kép)

137. objektum. Méretek: h: É-D-i tengely mentén: 2,45 m, tüzelőtér sz.: 1,10 m, hamus gödör sz.: 1,00 m. Mélység felszíntől: –90 cm, jelentkezéstől mért mélység: –25 cm.

A tűzhely égett paticsos betöltése a nyugati szelvényfalnál jelentkezett, ezért rábontás történt. Ennek során került elő a tüzelőtér, míg a hamus gödör a szelvényben került feltárára. ÉNy-DK-i tengely mentén hosszúka, ovális kettős gödörgyüttes. A 134. objektum (6. tűzhely) mellett található, a két tűzhelyet egy keskeny, sekély árokszerű mélyedés köti össze. Az 1. tűzhely tüzelőterét ovális alakban összetört hombáredény töredékeivel rakták körbe, melyek szélvédőként funkcionáltak. A kerámia-töredékek álló helyzetben maradtak meg. Közöttük hamus, égett réteg volt megfigyelhető, melynek metszetében felül fekete, égett, középen szürke, hamus, alul égett paticsos rétegződések sorakoztak a sárga altalajon. Az átégett tűzhelyhez tartozó hamus gödör alja egyenes, betöltése hamus, humuszos.

Leletek (10–13. kép)

1. *Gynaekomorf edény töredékei*. Vörösre égett, vastag falú amfora alakú edény plasztikus hegyes bütykökkel. A nyakhajlatban húzódó vonalkötegek és bütykök között benyomott pontokkal díszített (10. kép). 5 db töredéke került elő.

2. Vörösre égett vastag falú, polírozott gynaekomorf edény töredékei (6 db). A hason húzódó vízszintes kannelúra kötegek között plasztikus bütykökkel, melyeket pontsor övez. Alatta sraffozott háromszögdíszek láthatók (11. kép).

3. *Amfora alakú nagyméretű, vastag falú edény töredékei* (5 db), melyek másodlagosan vörösre égtek (12. kép). A nyakán vízszintes, a hasán függőleges kannelírozás látható. Megtalálható párhuzama Tekovský–Hradok, fonyódi horizont edényei között,⁶ de a fiatalabb fázisba sorolt Nevidzany lelőhelyen⁷ és Budapest Andor utca telepén.⁸ A rekonstruálható edény hangsúlyozott profiláltsága azonban már az únyi típusú nagyméretű hombáredényekre emlékeztet.

4. *Fazék alakú nagyméretű edények töredékei* (13. kép 1–2). Peremen ujjbenyomásos bordadísz fut körbe, vagy bevagdalt, enyhén kihajló a perem. Az edények hasa durvított. A 2. számú edény töredékein átfúrt lyukak láthatók, melyeket valószínűleg a törött edény javítása érdekében készítettek. A típus fejlődése a bolerázi csoporttól követhető, ahol többsoros bordadísszal fordulnak elő. A telepek általános és gyakori kerámiaja.

Párhuzamát többek között a Budapest Andor utcai lelőhelyen találjuk meg.⁹

Archaeobotanikai feldolgozás (8–9. kép)

A földminta iszapolás előtti tömege = 8 kg

Szerves maradványok:

faszén: x, patics: xxx, csont: x, csiga: x. (xxx=sok, xx=kevés, x=szörvány)

Növénymaradványok:

Recens:

Chenopodium album (fehér libatop) makkocskas, nem szenült: 1 db

Szubfosszilis: *Hordeum vulgare* (árpa) pelyvás szemtermés, szenült: 2 db (17. kép)

Triticum turgidum subsp. *dicoccum* (tönke) csupasz szemtermés, szenült: 1 db (18. kép)

Triticum aestivum subsp. *compactum* (törpebúza) csupasz szemtermés, szenült: 1 db

Cerealia (gabonaféle) szemtermés töredék, szenült: 8 db

2. tűzhely (6. kép, 21. kép 2)

175. objektum. Méretek: H: 3,80 m, tüzelőtér sz: 1,20 m, hamus gödör sz: 2,40 m. Mélység: –38 cm a jelentkezéstől. ÉK-DNy-i tengely mentén hosszúka, ÉNy-DK-i tengely mentén ovális kettős gödör. Az északi gödörtűzhely alja égett volt, melyben paticsrögöket figyeltünk meg. A déli gödörész – a hamusgödör – betöltése barna humuszos, hamus, alja egyenes.

Leletek: kerámiatöredékek, kannelúrák oldaltöredék, szalagfüles, lapos aljú csésze fél profilja.

3. tűzhely (21. kép 3)

148. objektum. Méretek: Átmérő: 80 x 60 cm, a jelentkezéstől mért mélység: –50 cm. A nyugati szelvényfal alá futó tüzelőhely. ÉNy-DK-i tengely mentén kettős gödör, barna, hamus betöltéssel. A nyugati gödörészben volt megfigyelhető a teknős aljú hamus tüzelőtér.

Leletek: kevés kerámiatöredék, kannelúrák oldaltöredék, fazekak ujjbenyomásos peremtöredékei.

4. tűzhely (7. kép, 21. kép 4)

79. objektum. Méretek: átmérő: 1,10 m, mélység: 63 cm. Kerek enyhén méhkas alakú, egyenes aljú, barna, hamus betöltésű gödör, melyet keletről az 53. számú Árpád-kori gödör metsz, így a gödörtűzhely égett sütőfelületének 1/3 része hiányzik. Fa gyökerei bolygatták meg, a gödör felső harmadánál nagyobb kövek voltak. Alja 3 cm vastagon átégett.

Leletek: kevés kerámiatöredék, kagyló, állatcsont.

5. tűzhely (14. kép, 21. kép 5)

153. objektum. Méretek: átmérő: 1,10 m, felszíntől mért mélysége: –1,20 m, jelentkezéstől: –60 cm. Kerek, barna foltként jelentkezett a 182. késő rézkori gödör mellett, attól északra, a keleti szelvényfal mellett. A tüzelőgödör

hengeres falú, egyenes aljú. Barna betöltésének felső harmadából nagyobb mennyiségű kerámiatöredék került elő, ami arra utal, hogy a tüzelőgödört másodlagosan hulladékgödörként használták.

A tüzelőgödör alja átégett paticsos volt, ahol 3 cm vastagságban égett tölgyemakkterméseket találtunk.

Leletek (17. kép 16–21)

1. *Fazék* ujjbenyomásos bordadíszű peremtöredéke (17. kép 17), hasonló típus a 7. tűzhelyben talált töredékhez.

2. *Korsó* oldaltöredéke (17. kép 18). A hason bekarcolt függőleges és ferde kannelúra kötegek váltogatják egymást. Hasonló az Andor utcai telepről ismert.¹⁰ Telepünkön a korsóformák közül, tipológiaiilag a legidősebbnek tekinthető. Ez a típusú karcolt díszítés a fiatalabb korsókon már nem fordul elő, azokon inkább a benyomott pontok és kannelúra díszítés dominál. Ugyanez a díszítés látható egy összeszeűkülő nyakú korsón, amely már a Tekovsky Hradok–Fonyód fázisban megtalálható Szlovákiában (Němejcová-Pavúková G/1 típus¹¹). Valószínűleg ebből a díszítésből alakul ki a fiatalabb korsók kannelúrák díszítése, ahol a ferdén karcolt díszítés, ferde kannelúrák bordává alakul át. Fiatalabbnak tekinthető a 6. tűzhely korsótöredéke, amelyen a függőleges bordákat pontsorok övezik (17. kép 6).

3. *Amfora* fül-oldaltöredéke. Nagyméretű hengeres nyakú, öblös hasú, a vállon két szemben ülő kis szalagfüles tárolóedény darabja, bekarcolt zeg-zug vonalakkal díszítve (17. kép 20).

4. *Amfora* alakú edény, hasonló az előző típushoz, de fül nélküli, nagyméretű tárolóedény, függőleges hármasszaltikus bordadíszítéssel (17. kép 21). Párhuzama Únyról ismert.¹²

5. *Fazék* *ansa lunata*s fültöredéke (14. kép 16) bekarcolt vonalakkal díszítve. A típus a klasszikus badeni kultúrában lép fel (Němejcová-Pavúková III), eleinte szalagfülűvel, később *ansa lunata*val. Jó párhuzamai ismertek az Andor utcai telepről,¹³ Úllőrről¹⁴ és Červený-Hradokról.¹⁵

6. *Merice* lapos aljú töredéke (17. kép 19).

Archaeobotanikai feldolgozás (15–16, 18–20. kép)

A földminta iszapolás előtti tömege = 5 kg

Szerves maradványok:

faszén: x, patics: xxx, csont: x, csiga: x

Növénymaradványok:

Szubfosszilis:

Quercus sp. (cf. *Q. petraea*/*Q. robur*) (kocsánytalan/kocsányos tölgy) feltört makk, szenült fél, ép: 34 db (15. kép)

Quercus sp. (cf. *Q. petraea*/*Q. robur*) (kocsánytalan/kocsányos tölgy) feltört makk, szenült fél, töredék: 1310 db (16. kép)

Fagus silvatica (bükk) feltört makk, szenült, ép: 2 db (18. kép)

Crataegus monogyna (egybibés galagonya) csonthéj, szenült fél: 2 db (20. kép)

Triticum turgidum subsp. *dicoccum* (tönke) csupasz szemtermés, szenült: 4 db

Triticum turgidum subsp. *dicoccum* (tönke) furca bicornis (villa), szenült: 4 db

Triticum monococcum subsp. *monococcum* (alakor) csupasz szemtermés, szenült: 52 db (19. kép)

Triticum monococcum subsp. *monococcum* (alakor) furca bicornis (villa), szenült: 3 db

Cerealia (gabonaféle) szemtermés töredék, szenült: 6 db

Chenopodium album (fehér libatop) makkocskák, szenült: 1 db

Bromus arvensis (mezei rozsnok) pelyvák szemtermés töredék, szenült: 1 db

Bromus secalinus (gabonarozsnok) pelyvák szemtermés töredék, szenült: 1 db

Rügy töredék, szenült: 3 db

Ételmaradvány:

Szilárd ételmaradvány (kenyér/kása) töredék, szenült: 4 db

6. tűzhely (21. kép 6)

134. objektum. Méretek: átmérő: 1,65 m, tüzelőtér átmérő: 70 cm, mélység: –85 cm.

Kerek, nagyobb foltként jelentkezett. A gödör közepén, annak felső harmadában fekete, átégett réteg jelentkezett, előtte szürke-hamús betöltéssel a hamús gödör volt megfigyelhető. A hamús, égett réteg kibontása után, a hengeres falú, egyenes aljú gödör betöltéséből kerültek elő a kerámiatöredékek. Ebben az esetben a hulladékgödör másodlagosan tűzhelyként való használatáról lehet szó.

Leletek (17. kép 1–8)

1. *Korsó* oldaltöredéke, a nyakhajlatban vízszintesen benyomott pontsordísz látható, és hasonló díszítés van a függőleges bordákon is (17. kép 6, párhuzamai: 5. tűzhely korsó töredékének leírásánál)

2. Széles szalagfül töredék, külső és belső oldala benyomott pontokkal díszített (17. kép 1), amely *korsó* töredéke. Hasonló a 7. tűzhely betöltésében is előkerült.

3. Oldaltöredékek benyomott pontokkal díszítve, mészberekás nyomával (17. kép 3, 4, 7).

4. *Fazék* aljtöredéke (17. kép 8). A leletek között uniókagylók és állatcsontok is voltak.

Archaeobotanikai feldolgozás

A földminta iszapolás előtti tömege = 3 kg

Szerves maradványok:

faszén: xxx, patics: xxx, kagylóhéj töredék: x, csiga: x

Növénymaradványok:

Szubfosszilis:

Triticum turgidum subsp. *dicoccum* (tönke) furca bicornis (villa), szenült: 1 db

7. tűzhely (21. kép 7)

135. objektum. Méretek: átmérő: 1,45 m, jelentkezőstől mért mélység: –68 cm.

Hengeres falú, egyenes aljú gödör, melyet fa gyökerei bolygattak. A tüzelőgödör keleti felében égett, paticsos réteg feküdt. A gödör alsó harmadáról kerültek elő leletek.

Leletek (17. kép 9-15)

1. *Fazék alakú edények* peremtöredékei bevagdalt lécdísszel, illetve ujjbenyomásos bordadísszel (17. kép 11, 12), valamint aljtöredéke (17. kép 13).

2. Nagyméretű *hombáredény* kannelúrás oldaltöredéke (17. kép 15).

3. Széles szalagfűl töredéke, a széleken benyomott pontsorról, közepén ferde kannelúra díszítéssel, mely valószínűleg *korsó* töredéke (17. kép 1). Párhuzamát az Andor utcai¹⁶ és únyi leletek között találjuk,¹⁷ tehát tipológiai a kultúra fiatalabb leletei között, melyek Nemejcová-Pavúková Baden IVA, Neustupný C fázis képviselői.

4. Lapos aljú *merice* töredéke (17. kép 14).

5. A tűzhely betöltéséből egy *orsógomb* is előkerült (14. kép 12).

Achaeobotanikai feldolgozás

A földminta iszapolás előtti tömege = 6 kg

Szerves maradványok:

faszén: x, patics: xx

Növénymaradványok:

Szubfosszilis:

Hordeum vulgare (árpa) pelyvás szemtermés, szenült: 1 db

Triticum cf. *turgidum* subsp. *dicoccum* (tönke) csupasz szemtermés, szenült: 1 db

Ételmaradvány:

Szilárd ételmaradvány (kenyér/kása) töredék, szenült: 5 db

A Csepel–Vízmű lelőhelyen feltárt tűzhelyek leleteit analógiáik alapján a klasszikus badeni kultúra idejének (Viss, Nevidzany, Andor utcai leletekkel jellemzett, Nemejcová-Pavúková tipológiáját követve: Baden III fázis) végére datáljuk, melyekben azonban az únyi típusú leletekkel jellemzett időszak néhány tipológiai sajátossága is megtalálható.

A gynaekomorf edények tipológiája

A badeni kultúra Andor utcai telepén előkerült *gynaekomorf edény* kannelúra díszes töredékével kapcsolatban említettük, hogy a kerámia típus az amfora alakú edények variációja, amikor a nyak alatt belülről kinyomott, vagy plasztikusan jelzett mellek vannak.¹⁸ V. Nemejcová-Pavúková már korábban részletesen tárgyalta és a badeni kultúra postbolerázi horizont kerámia típusainak elemzése-

kor az amfora alakú edények 8 típus variációját különbözteti meg, kiegészítve azt altípusokkal.¹⁹ Az antropomorf (gynaekomorf) edényeket az amfora alakú edények egy típusvariációjának tartja. A felhozott analógiák (Fonyód, Šena, Pári, Brno–Lišen) alapján a postbolerázi horizont edényeit a ritkább bolerázi edények folytatásának tartja.

A kerámatípus megjelenése kronológiailag párhuzamosítható az idolplasztika megjelenésével (bolerázi horizont). Magyarország területéről az alábbi publikációból ismert edények tartoznak ebbe a típusba:

Pári–Altacker. Plasztikus bütykök között keresztirányú plasztikus dísz, mellette függőleges bordák és halszálla minta látható, fonyódi típusú edény.²⁰

Fonyód–Bészénypusztá, 1. sír. A belülről kinyomott kettős bütyök az amfora alakú edény hasán van, melyet plasztikus keresztirányú borda díszít. Az edényen függőleges halszálla minta látható.²¹

Celldömölk–Sághegy. Alacsonyabb hasas edény belülről kinyomott, melleket imitáló plasztikus bütykökkel.²²

Felsőzsolca. A nyakon benyomott pontdísz alatt, belülről kinyomott kettős bütyök, mellette bekarcolt hálóminta húzódik.²³

Koroncó. Oldaltöredék, a melleket imitáló bütykök fölött és körben benyomott pontdíszek láthatók.²⁴ Fiatalabbnak tűnik a fonyódi típusnál, a bolerázi edények folytatása.²⁵

Kajdacs. Amfora alakú edény a nyakon kettős bütykökkel, tipológiai fiatalabb. Badeni kultúra klasszikus fázisa.²⁶

Andor u. Amfora alakú edény, kettős lapos bütykökkel, alatta sugárirányú kannelúrával. Badeni kultúra klasszikus fázisa.²⁷

Csepel–Vízmű. 1. Vörösre égett, vastag falú amfora alakú edény plasztikus hegyes bütykökkel. A nyakhajlatban húzódó vonalkötegek és bütykök között benyomott pontokkal díszített (10. kép). 5 töredéke került elő.

2. Vörösre égett vastag falú, polírozott amfora alakú edény töredékei (6 db). A hason húzódó vízszintes kannelúra kötegek között plasztikus bütykökkel, melyeket pontsor övez. Alatta sraffozott háromszögdíszek láthatók (11. kép). Díszítésük a kultúra klasszikus fázisára jellemző.

A fenti felsorolás egyúttal a kronológiai sorrendet is tükrözi.

Szlovákia területéről, az alábbi lelőhelyekről ismertek:

Bajč–Vlkanovó, 2. tűzhely anyagában amfora alakú edény oldaltöredéke, melyet 2 ferde, egymást keresztező kannelúra szalag díszít, mellettük az egyik oldalon tömör bütyök ül. Fonyódi típus.²⁸ *Šalov–Šándor* lelőhelyről töredék került elő kettős bütykökkel, szórvány lelet, V. Nemejcová-Pavúková párhuzamba hozza Bajč és Červený Hradok III. szelvény anyagával, tehát az idősebb klasszikus badeni kultúra leleteivel.²⁹ *Bardonovó* lelőhelyről kis edény ismert álszubkután füllel, amely nem az amfora alakú edényeket képviseli.³⁰ *Šena–Istenhegy* a

nyak-váll találkozásánál 2 ujjbennyomásos lécdísz, a hasán függőleges, karcolt fenyőágdísz övezi a plasztikus bütyköket. Fonyódi típus.³¹ *Brno-Lišen* lelőhelyről is hasonlót közöltek.³²

A gynaekomorf edények párhuzama a Coțofeni kultúra köréből is ismert, egy fenyőág mintás töredékből.³³ E. Neustupný, a badeni kultúra idősebb B fázisa tipikus leletének tartja.³⁴ V. Němejcová-Pavůvková véleménye szerint az antropomorf edények a klasszikus badeni kultúra idősebb fázisában gyakoriak. Megállapítja, hogy a felsőzsolcai edény fiatalabb, de a fiatalabb klasszikus (Baden III. fázis) badeni kultúrában a kerámia típus már nem található meg.³⁵

A Kajdacs, Andor utca és Csepel-Vízmű területéről előkerült amfora alakú plasztikus bütykökkel díszített edények fiatalabbak, a badeni kultúra klasszikus fázisát képviselik.

Az amfora alakú edények egyik változata a plasztikus lapos bütykökkel díszített edény többek között az Ábrahám lelőhelyen előkerült darab.³⁶ Az Andor utcai fiatalabb töredéket is ide sorolhatjuk.³⁷ A Csepel-Vízmű területén előkerült gynaekomorf edények analógiája, egyúttal előzménye a Koroncó lelőhely pontokkal díszített töredéke. A badeni kultúra klasszikus fázisának gynaekomorf edényei, töredékei a korábbi időszak antropomorf (gynaekomorf) edényei típusvariációjának, azok fiatalabb és vallási funkciójukat veszített derivátumainak tarthatók, amelyet a Csepel-Vízmű kerámiái esetében összetörésük és tűzhely építményeként való felhasználásuk bizonyít.

Vallási szimbolizmusuk így minden bizonnyal némiképp eltérhet az idolplasztikáétól és az Ózd-centeri,³⁸ Sajógyömör (Gemer), Méhi (Včelince)³⁹ halmos temetkezésekből, valamint Szentsimon–Kenderföldek⁴⁰ sírjaiból ismert kar- és arcábrázolásos urnákétól. A két kerámiatípus között kronológiai különbség is kimutatható, hiszen a késő badeni kultúra leletei között már nem találjuk meg az anatóliai-égek⁴¹ és Coțofeni I hatásokat tükröző gynaekomorf edénytípust.

Korábban megállapítást nyert, hogy (Němejcová-Pavůvková terminológiájával élve) a Baden I. és Baden II. (bolerázi és a klasszikus badeni kultúra idősebb szakasza) periódusban kevesebb állat, illetve hiányos vázrész temetéssel számolhatunk, ellenben a Baden III. (a klasszikus badeni kultúra fiatalabb szakasza) periódustól az állattemetkezések száma megnő, a kosztoláci időszakban megint csökken. A csontvázas temetkezési rítus szélesebb körben való megjelenésével párhuzamosan a sztélé állítás jelensége is a klasszikus badeni kultúra idejére datálható, amely jelenség elterjedésében a kelet-európai infiltrációk játszották a fő szerepet.⁴² Ebben az időszakban csökken az antropomorf (gynaekomorf) edények vallásos jelentősége, míg a késő badeni korszakban, a déli hatások felerősödésével már újult formában kar- és arcábrázolásos formában jelennek meg.

Tűzhelyek

A késő rézkori badeni kultúra magyarországi tűzhelyeiről kevés adat áll rendelkezésünkre. Legutóbb Bondár M. gyűjtötte össze a Banner-monográfia⁴³ óta eltelt időszak publikált tűzhelyekre vonatkozó adatokat (13 db) és közölte az Esztergom–Diósvölgy lelőhelyen feltárt földbe-ájt kemencét.⁴⁴ Részletes publikáció azonban csupán a Csákvár–gellénkert⁴⁵ valamint a fent említett lelőhelyről ismeretes. Ecsedy István azonban egy korábbi, Černavoda III–Boleráz telepen feltárt tűzhelymaradványokról számol be.⁴⁶ Publikációból ismeretes a szerző által Szigetszentmiklós–Üdülősoron feltárt, a kosztoláci kultúra leleteit tartalmazó kerámiatöredékes-kavicsos alapozású, vastagon tapasztott, boltozatos kemence maradványa⁴⁷ és a Budapest–Bécsi úton feltárt, a badeni kultúra késői időszakának telepén előkerült három ovális alakú tapasztott tűzhely részlete.⁴⁸ A posztbadeni időszak, nyugat-szlovákiai Lieskovec lelőhelyéről nagyobb kövekkel és kerámiatöredékekkel övezett tapasztott tűzhely ismeretes, mely a Bošáca-csoport leleteit tartalmazta.⁴⁹ A felsorolt tűzhelyek mindegyike házon kívül került feltárra.

Házon belüli tűzhelyek ismeretesek Szerencs–Hajdúré,⁵⁰ és Palotabozsok⁵¹ lelőhelyekről, melyek vastagon tapasztottak, utóbbit kerámiatöredékekkel is beborították. Z. Sochacki által közölt Brno–Lišen (Morvaország) és Grodkovice (Dél-Lengyelország) késő rézkori badeni kultúra házaiban is tapasztott tűzhelyek figyelhetők meg.⁵²

A DNY-Szlovákia területéről publikált tűzhelyek többsége ovális, boltozatos kemence, ritkán kővel vagy kerámiatöredékekkel tapasztottak. Hoste lelőhely 2. tűzhelyének alapja kővel kirakott volt, mely valószínűleg a boltozat alapja lehetett, Léva (Levice) feltárt tűzhelyében egy kő feküdt, amely a feltételezések szerint az elégett faszén eltávolítása utáni hőmegtartásra szolgált.⁵³ Hasonló jelenséget figyeltünk meg Csepel-Vízmű 4. tűzhelye esetében is. A Szlovákiában feltárt neolit és rézkori tűzhelyek vizsgálata során megállapítást nyert, hogy a Közép-Európában leggyakoribb típusnak tartott boltozatos kemencék használata folyamatos volt a fiatalabb vonaldíszes kerámiától a badeni kultúráig.⁵⁴

A Csepel-Vízmű lelőhelyen feltárt tűzhelyek közül analógia nélküli az 1. számú álló, nagyméretű, szélvédőként funkcionáló, kerámia töredékekkel körberakott tűzhely. Gödörtűzhelyként értékelhető a 4. és 5. számú, földbemélyített, hamuzógödörös tűzhelynek tartjuk a 2, 3. és 6. számút, ez utóbbi esetben ugyanakkor a feltárás során megfigyelhető volt egy hulladékgyödör tűzhelyként történő másodlagos felhasználása is, melyhez hasonlót Szigetcsép–Tangazdaság lelőhelyről közöltek.⁵⁵

Nem meglepő a Csepel-Vízmű késő rézkori telepen feltárt tűzhelyek viszonylag nagy száma (25 feltárt objektum).

tum közül 7), hasonló figyelhető meg Szigetcsép–Tangazdaság lelőhelyen, ahol 72 feltárt objektum közül 6 bizonyult tűzhelynek. A DNy-szlovákiai zselízi csoport Bajč 2,7 hektár feltárt területén 1 kemence, Kocourovce fiatalabb vonaldíszes kerámia és zselízi csoport 2 hektár lelőhelyen 20 tűzhely került elő.⁵⁶

A Csepel–Vízű területén feltárt tűzhelyek, a település szélén kialakított alkalmi tűzhelyeknek tekinthetők, melyeket gyakran hulladékgödörként is továbbhasználnak (5. tűzhely), de ennek fordítottja is előfordul, amikor egy hulladékgödör feltöltődése után alakítják ki alkalmi tűzhelyüket a telepen élők (6. tűzhely, Szigetcsép–Tangazdaság 10. objektum). A fentieket az archaeobotanikai vizsgálatok is alátámasztják.

A tűzhelyek a telepeken feltárt objektumok általános típusai, melyeket fémöntésre (Szigetcsép–Tangazdaság 13. objektuma), kerámiakészítésre, élelem főzésére, kenyérsütésre (Csákvár–Gellénkert, Csepel–Vízű 5., 7. tűzhelyek, melyekben szilárd ételmaradvány kenyér/kása szenült maradványai kerültek elő), valamint magvak pörkölésére, illetve gyümölcsök és magvak szárítására (Csepel–Vízű 5. tűzhely) használhatták.

A rendelkezésünkre álló meglehetősen kevés adat alapján, kiegészítve a Csepelen feltárt objektumokkal, a késő rézkori badeni kultúra alábbi tűzhelytípusai különböztethetők meg:

- földbemélyített, tapasztott aljú (kavicsos-kerámia-töredékes alapozású) egykamrás boltozatos (Csákvár–Gellénkert, Esztergom–Diósvölgy);
- hasonló az előzőhöz, de hamuzógödörös (Sziget-szentmiklós–Üdülősor);
- felszíni kerek, vagy ovális tapasztott tűzhelyek (hamuzógödörrel vagy nélküle) (Szigetcsép–Tangazdaság 16–17. objektumok);
- földbemélyített, kerek-ovális tűzhelyek hamuzógödörrel (Csepel–Vízű 2., 3., 6. tűzhely);
- nagyméretű kerámiatöredékekkel körberakott, hamuzógödörös tűzhely (Csepel–Vízű 1. tűzhely).

A késő rézkori badeni kultúra Csepel–Vízű lelőhelyen feltárt tűzhelyek archaeobotanikai leleteiről

A vizsgálatra került 4 db próba növénytani leletanyaga tüzelőhelyekből származik. Az iszapolás és kéméletes szárítást követően sztereó binokuláris mikroszkóp segítségével a bennük talált magvakat és a terméseket az egyéb szerves és szervetlen maradványoktól elkülönítettük. A mag- és termésmaradványokat – megtartásuktól függően – különböző taxonokig határoztuk meg. A meghatározás során a növénytani anyagot minden esetben az összehasonlító mag- és termésgyűjteményünkben található recens magvakkal és termésekkel vetettük egybe.

A próbák iszapolása során a próbákban egyéb szerves maradványokat (puhatestű csonthéjak, csontok, paticsok, faszenek stb.) is találtunk. Ezt minden esetben jeleztük (xxx=sok, xx=kevés, x=szórvány). Ezek a szerves maradványok egykori hulladékok lehettek. A próbákban, igen jelentős számban, el nem szenült maradványok is előfordulnak. Ezeket is meghatároztuk. A recens, vagy közel recens fajok a környezetből kerültek be. Ezért az értékelésben ezeket a maradványokat nem vettük figyelembe. Mindenesetre fontos utalás a lelőhely jelenlegi növénytakarójára.

A szenült magvak és a termések a kultúrretekkel egykorúak. Ezek elsősorban a gabonafélék szemtermései, azok gyomnövényei, illetve az egykori természetes környezetből származó fajok diasporái. Égett felületük tompán fényes, néha a korrodálódás miatt szivacsos. Valószínűleg nagyobb tömegű gabona pusztulhatott el, s ezek maradékát szórták a gödrökbe. Az égés során a gabonás felső réteg teljes egészében oxidálódhatott, a mélyebb rétegekben lévő pedig indirekt redukció (levegőtől elzárt kéméletes hőhatás) révén faszenesedtek.

A helyi badeni kultúra telepén elsősorban a pelyvás gabonákat: árpa, alakor, tönke termesztettek. Csupasz búza, mint amilyen a törpebúza, csak szórványként fordult elő. Letelepült, elsősorban búzatermesztéssel foglalkozó népesség lakta ezt a telepet. A gyomnövények maradványai mellett talált alakor és tönke villa (*furca bicornis*) töredékek mutatják, hogy a gabonát tisztították, valószínűleg szelelték. Ezeket a tisztítási maradékokat elégették, a szenült maradékokat pedig gödörbe dobhatták, égetésre szánták, s így kerültek feltalálási helyükre.

A gabonafélék felhasználásának fontos bizonyítékát látjuk azokban a piciny, szenült kása/kenyér töredékekben, vagy inkább morzsákban, amelyeket a badeni kultúra kiiszapolt szervesanyag maradványai közül sztereó-mikroszkóp alatt kiválogattunk (5., 7. tűzhely). A töredékeket kisebb-nagyobb lyukak hálózák be, amelyek a különböző finomságúra őrölt gabonák (liszt, dara) téstávé gyúrása, vagy kásátávé keverése során keletkeznek. A porózus szerkezetű szenült darabok felületét a sülés során kiváló zsírsavak teszik fényessé. Ezek a páratlan leletek nemcsak az őskori élet jobb megismeréséhez segítenek hozzá minket, de fontos adalékul szolgálnak a gasztronómia történetéhez is.

A legtöbb szenült karpológiai maradvány kétségkívül a 153. sz. objektum (5. sz. tűzhely) aljáról, egy cca. 3 cm vastag paticsos rétegből került elő, és java részben tölgy-makkokat tartalmaz. A növénytani és ethnoarchaeológiai szempontból rendkívüli lelettel célszerű részletesen is foglalkozni.

A tölgy-makk etnobotanikája

A világon előforduló tölgyfajok számáról nincs pontos adatunk. Számukat a botanikusok 200–600-ra becsülik.⁵⁷ A mérsékelt égöv sok lombhullató erdőársulásában

találjuk meg fajait. A közép-európai tölgy-keverékerdők legfontosabb társulás alkotó fajai: a kocsányos és kocsánytalan tölgyek, illetve ezek hibridjei.

A hazánkban előforduló, flóraalkotó tölgyfajok: cserfa (*Q. cerris* L.), vörös tölgy (*Q. rubra* L.), magyar tölgy (*Q. farnetto* Ten.), molyhos tölgy (*Q. pubescens* Willd.), olasz tölgy (*Q. virgiliana* Ten.), kocsányos v. mocsártölgy (*Q. robur* L.), kocsánytalan tölgy (*Q. petraea* (Mattuschka) Lieblein). Az utóbbi kettőnek számos variációja, alfaja és hibridje létezik.⁵⁸ A közép-dunai erdőkben több déli eredetű tölgy is előfordul: a magyal- (*Q. ilex*) és a csertölgy (*Q. cerris*) egészen az Északi-Kárpátokig előrenyomult, a déli meleg lejtőkön előfordul a magyar tölgy (*Q. farnetto*), mely Dél-Itáliától a Balkánon át egészen a Bihar-hegységig és a Bükkig felhatolt.

A Kárpát-medencében előforduló tölgyek közül két faj: a kocsányos és a kocsánytalan tölgy a leggyakoribb. A magasabb, akár 50 m magasra is megnövő, több száz évet is megélő kocsányos tölgy termései hosszabb-rövidebb kocsányon ülnek, míg a kocsánytalan tölgy termései ülők vagy csak igen rövid kocsányúak. A tölgyfajok makkja különböző alakú: hengeres, hosszúkás, lapos. Kupacsuk csésze alakú, rojtos vagy pikkelyes felületű, éretten sem hasad szét.

A tölgyek sokoldalúan hasznosított fajok. Kiváló építő, bognár és asztalosipari alapanyagok. A nyugat-mediterrán vidékeken őshonos paratölgy (*Q. suber*) kérgéből már az ókortól parafát nyertek.⁵⁹ A kisázsiai tímárműhely számára fontos kereskedelmi cikk volt a *Q. aegilops* és a *Q. infectoria* fajokból nyert csersav. Más fajok (*Q. dentata*, *Q. mongolica*) leveleit a kínai selyemhernyó (*Antheraea pernyi*) tartására használták.

A Mediterraneum egyik legfontosabb, ehető makkot adó fája a mogyorótölgy (*Quercus ballota*). Észak-Afrikában, az Ibériai-félszigeten és Görögországban őshonos. Szutórius Frigyes említi, hogy makkja a századelőn Algírban és Madridban kereskedelmi cikk volt, Törökországban pedig cukorral, fűszerrel és keményítővel keverve pótkávénak készítették el.⁶⁰ Haszna miatt Spanyolországban és Portugáliában termesztették és fogyasztották, akkor volt a legédesebb, ha hamuban megsütötték.

Görögország őslakosai is fogyasztották a tölgy makkját, amikor Dél-Európát még hatalmas erdőségek borították. Az ott lévő fák makkját összegyűjtötték, megszáritották, majd megőrlték és belőle kenyeret sütöttek. Később a makk lisztjét gabonaliszttel keverték. A rómaiaknál törvény védte a tölgyfa makkját. A sokoldalúan hasznosított tölgyet (fa, lomb, gyümölcs) a görögök Zeusznak, a rómaiak Jupiternek, a germánok Donarnak szentelték. Plinius tizenhárom féle tölgyről tesz említést, s ezek közül a sőtölgy (haliphloes) makkja keserű volt. A tölgyet szinte kivétel nélkül minden indoeurópai nép tisztelte.⁶¹

G. Kunkel Euráziából, Afrikából és Amerikából 55 olyan tölgyfajt említ, amelynek makkját eszik.⁶²

A Rudolf Mansfeld féle jegyzék⁶³ az ehető makkú tölgyfajok közül, a legjobb ízűek közé, a *Qercus ilex* L. (magyaltölgy) és a *Q. brantii* Lindl. („mannatölgy”) fajokat sorolja. A magyaltölgyvel kapcsolatban megjegyzi, hogy ennek az egyébként szúrósan karéjos hegyű levelű, melegkedvelő fafajnak igen ízletes makkját, mely a Földközi-tenger nyugati részétől a Kaszpi-tengerig mindenütt előfordul, mint nálunk a gesztenyét, úgy fogyasztják. A mannatölgyvel kapcsolatban megtudhatjuk, hogy ezt az Északkelet-Törökországtól Észak-Iránig, Kurdisztántól Irakig előforduló tölgyfajt jóízű makkjáért több helyütt ültetik. Makkját kávépótlónak készítik el, de a népi gyógyászatban is felhasználják.

Prónai István 25 db. makkjáért ehető tölgyfajt sorol fel, megemlítve, hogy a csertölgy (*Q. cerris*) makkját valaha sertésekkel etették fel, de feltételezhető, hogy kisebb mennyiségben emberek is fogyasztották. A mogyorótölgy (*Q. ballota*) makkjából lisztet őrltek, majd gabonaliszttel keverve kenyeret sütöttek belőle. A magyar vagy olasz tölgy (*Q. farnetto*) makkja is fogyasztható volt, mert csersav tartalma alacsony, csakúgy, mint a magyaltölgy (*Q. ilex*), a kocsánytalan tölgy (*Q. petraea*) és a molyhos tölgy (*Q. pubescens*) makkjai, melyeket fogyasztás előtt célszerű volt megpirítani⁶⁴). A kocsányos tölgy (*Q. robur*) makkjával kapcsolatban megemlíti, hogy ismert szükség-eledele volt, pörkölt makkjából pótkávé készítették. Állítólag nagyobb mennyiségben fogyasztva káros hatású. Fontos megállapítás, hogy fagy hatására a tölgy makk veszt keserűségéből, és édesebbé válik.

A tölgyfákat a népi gyógyászat is régóta használja.⁶⁵ Kérgéből (*Quercus cortex*) és leveléből (*Quercus folium*) készült magas csersavtartalmú főzetek összehúzó hatásuk miatt külső és belső vérzések csillapítására, gyulladáscsökkentésre, fagyások gyógyítására alkalmasak. A nyers tölgy makk kvercitint, 7% csersavat, 6% fehérjét, 7% cukrot, 37% keményítőt és 5–15% zsírsavat tartalmaz. Pörköléssel lényegesen javítható összetétele, elveszíti csersavtartalmát, keményítője pedig dextrinné alakul.⁶⁶ A megpörkölt makktermésekből (*Quercus glandes*) készült „kávének” roboráló hatása van. A tölgy makk akár nyersen is fogyasztható, édeskes. Azonban több-kevesebb keserűségű ízű tannin mindig található benne, ami élvezhetetlenné teszi. Ennek mennyisége fajtól, de termőhelytől, sőt fától is függ. Mennyisége pörköléssel, méz tartalmú vízben való áztatással, vagy bizonyos ideig földdel történő takarással csökkenthető.

A mediterrán tölgyek nagy makkjaival szemben a nálunk honos fajok makkjai kisebbek, de ugyanúgy ehetőek.⁶⁷ Fogyasztásuk nálunk is az ősidőkre vezethető vissza. Számos hazai vonatkozású múltbéli adatunk is van a tölgy makkok fogyasztására vonatkozóan. Ennek írásos dokumentumát látjuk Rogerius mester „Siralmas énekében”, amikor leírja, hogy a tatárok elől menekülve a Gyulafehérvár melletti Fráta (Magyarfráta) sziklaerdőbe érke-

zett, ahol az oda összegyűlt lakosok összemorzolt tölgy-fakéregből és lisztből süített fekete kenyérrel kínálták meg, és „ennek az íze édesebbnek tetszett a zsemlekénél”⁶⁸).

A tölgy-makk archaeológiája

Az összegyűjtögetett tölgy-makkot már a neolitikum óta háziállatok téli takarmányozására is felhasználják.⁶⁹ A leletek előkerülési körülményei (gabonaszemek között hulladékgödörökben, tüzelőhelyeken tömegével, őrlőkövek között) mégis emberi fogyasztásra utalnak. Archaeobotanikai bizonyítékok szerint bizonyosnak látszik, hogy már a neolitikumban Közép-Európa zordabb vidékein (pl. Zürich) fogyasztottak tölgy- (*Quercus* sp.) és bükk- (*Fagus* sp.) makkot, míg a védett, lágy klímájú területeinek (pl. Tessin) erdeiben őshonos szelídgesztenyét (*Castanea sativa*).⁷⁰ Nagy mennyiségű, valószínű egykori emberi fogyasztásból visszamaradt szenült tölgy-makkok ismertek a kora bronzkori görögországi lelőhelyekről. Az összes mag és termés között a tölgy-makk gyakorisága Kastanasban eléri az 50%-ot,⁷¹ Sitagroiban a 30%-ot.⁷²

A tölgy-makk múltbéli fogyasztását számos hazai régészeti-növény-tani lelet is megerősíti. A Fejér megyei Moha–Homokbánya késő neolitikus lengyeli kultúra téglalap alakú gödörházának feltárása során szenült tölgy-makkot találtak közel 10 cm³ mennyiségben. Az erősen töredékes állapotban előkerült makkokat molyhos tölgy-től (*Q. pubescens*) származónak ítélték.⁷³

Tiszapolgár–Csőszhalom lelőhelyen feltárt neolitikus tellt körülvevő egykori horizontális telep házaiból, gödreiből származó gazdag növény-tani anyagban is megtaláltuk a tölgy-makkot (*Quercus* sp.). További, feltehetőleg fogyasztásból származó szenült tölgy-makkokat találtunk a Duna melletti Bölcske–Vörösgyír középső bronzkori tell leletanyagában is.⁷⁴

A Hallstatt-korban szívesen fogyasztott vad gyümölcs volt a tölgy-makk.⁷⁵ Románia Hallstatt-kori (i.e. 1200–450/300) lelőhelyein a tölgy-makk is előfordul.⁷⁶ Néprajzi párhuzamok szerint az erdőt járó ember, makkoltató pásztor tápláléka kiegészítéseként pörkölt makkot fogyasztott. Egyébként is ismert ínségeledel volt. A bükk (*Fagus silvatica*) makkja mégsem ebből a korból, hanem a kora középkori Haithabuból kimutatott.⁷⁷

Még a fejlett római kertkultúra sem nélkülözte a vadon termő gyümölcsöket és a tölgy-makkot. Nem kétséges, hogy a Keszthely–Fenékpusztán 1970-ben feltárt déli erődkapu 5. század közepére datált ún. C pusztulási rétegében a rendkívül nagy mennyiségű gabonaféle szemtermése között talált, Füzes F. Miklós által meghatározott molyhos tölgy (*Quercus pubescens*) makkok is ezt támasztják alá.

A tölgy-makk a középkorban olykor szükségeseledel, máskor kedvelt csemege volt. Ez utóbbihoz tartozhattak azok a pörköltötött tölgy-makkok, melyek 1999-ben a budai vár, közelebről a volt Honvéd-főparancsnokság pincéjében talált egyik XV. századi kút iszapbetöltésében

nemes és vadgyümölcs maradványok társaságában a szerző vizsgálata során előkerültek.

A szlovák és csehországi lelőhelyek tölgy-makk leleteivel külön publikáció foglalkozik.⁷⁸ Csehországban a rézkori Prága-Lysonaje, a középső bronzkori Plzeň,⁷⁹ a késő bronzkori Prága-Bechovice⁸⁰ és Uherský Brod,⁸¹ a Hallstatt-kori Kyjovice⁸² lelőhelyekről közölnek adatokat. Szlovákiában is megtalálták elszennült makkjait a lengyeli kultúra egyik Kocinban talált agyaggödörében,⁸³ a nyitrai vár kora bronzkori rétegében,⁸⁴ Včelince a középső bronzkori füzesabonyi kultúra lelőhelyének edényeiben.⁸⁵ Gabonafélékkel (árpa, kenyérbúza, törpebúza, köles, és hüvelyesekkel, pl. borsó) együtt a Hallstatt-kori Žilina–Stráže, illetve szórványként, a hasonló korú Smolenice–Molpír lelőhely egyik tüzelőhelyén alakorral, kenyérbúzával, borsóval és lóbabbal elegyesen⁸⁶ és Hronský Benadik (Garamszentbenedek) középkori kolostorának hulladékgödörében.⁸⁷

A késő rézkori badeni kultúra haszonnövényeiről

A régészeti növény-tani szempontból vizsgált rézkori lelőhelyek száma igen csekély: Tiszapolgár, Sümeg, Szeghalom, Zalaszentbalázs, Ikrény, Kompolt, Budapest–Bécsi út és immáron Csepel–Víz-mű lelőhelyen. Éppen ezért átfogó képet még nem alkothatunk a hazai rézkori kultúrák növénytermesztéséről. Annyi azonban világosan látszik, hogy a neolitikumban kialakított életmód továbbra is fennmaradt. A helyiekkel keveredett betelepült népek tehát továbbra is növénytermesztéssel és állattenyésztéssel foglalkoztak. Igaz ugyan, hogy az állattartás a növénytermesztés rovására felerősödött, aminek oka talán a megváltozott, hűvösebbre és csapadékosabbra fordult klímában keresendő. A gabonafélék közül elsősorban árpát és pelyvás búzákat (elsősorban tönkét) termesztettek. Az említett gabonafajok mellett szórvány jelleggel ugyan, de a csupasz kétsoros árpa is megtalálható volt.

A késő rézkori badeni kultúra növénytermesztéséről csak a legutóbbi évek növény-tani feldolgozó munkájának eredményeképpen nyertünk információkat.

A badeni kultúra szlovákiai lelőhelyei – szemben a hazaiakkal – növénytanilag jól kutatottak.⁸⁸ Ha a közölt kilenc lelőhely növény-tani anyagát összevetjük a Csepel–Víz-mű területén talált termesztett fajokkal, úgy számos fontos megállapítást tehetünk:

A termesztett gabonafajok tekintetében hasonlóságot tapasztalunk mind a szlovákiai, mind a magyarországi lelőhelyek gabonáinál. A pelyvás búzákat voltak a meghatározó szénhidrátforrások. Szlovákiában előfordul még a tönköly és a köles is. Magyarországon ez hiányzik. Ott (pl. Kamenín) első helyen a tönke áll, több-kevesebb alakorrészesedéssel. Ez a Csepel–Víz-mű esetében fordított. Itt a legfontosabb gabonaféle az alakor volt. Szlovákiában és Magyarországon is jelen van az árpa és a törpebúza, bár nem jelentős mértékben, a búzákat esetében valószínűsíthető a kevert vetés.

Lényeges különbségnek tűnik, hogy a Csepel–Vízmű területén a négy tüzelőhely mintáiban, egy esetben sem találtunk hüvelyes növény magját. Ez semmiképpen sem lehetett általános, inkább annak tudható be, hogy a földminták, ellentétben a szlovákiai lelőhelyekkel, nem hulladékgödörökből, házakból származnak, hanem tüzelőhelyekből, ahol egykoron csak gabonák szemterméseit, tölgymakkokat szárítottak, pirítottak. A gabonatermesztés mindig kapáskultúrák meglétét tételezi fel, ez a késő rézkori badeni kultúrában is így lehetett. Jelšovce lelőhelyen pl. olyan készletgödört találtak, melyben a gabonafajok mellett borsó, cicorlencse is voltak. Svodin és Šarišské Michalany lelőhelyeken a lencse valamint a len magjai (olaj/rostonövény) is előkerültek.

A badeni kultúra időszakából Magyarország területéről eddig két esetben került elő növénymaradvány: Budapest, Bécsi út 38–42. gödreinek betöltéséből,⁸⁹ és Csepel–Vízmű lelőhelyen egy MOL gázvezeték építését megelőző feltáráson talált alkalmi tüzelőhelyekből, illetve egy különleges, cserepekkel körülrakott tűzhely tüzelőteréből származó földmintákból.

A gabonafélék megoszlása jól mutatja, hogy a badeni kultúrában elsősorban a pelyvás gabonákat (árpa, alakor, tönke) termesztették. Csupsz búza: törpebúza, csak szórványként fordult elő. A gyomnövények maradványai mellett talált alakor és tönke villa (*furca bicornis*) töredékeiből arra következtetünk, hogy a gabonát aratás után tisztították, valószínűleg szelelték, és ezeket tisztítási maradékokat elégették. Csepel–Vízmű lelőhelyen, a már említett alkalmi tüzelőhelyek földmintáiból igen sok szenült tölgy-makk (*Quercus* sp.) került elő (kupacs egyiken sem volt.)

Az általunk tárgyalt Duna-parti régészeti lelőhelyen a badeni kultúra időszakában még jelentős tölgy-keverékdombok lehettek, a településen élt népcsoport gyűjtögette, és valószínűleg fogyasztásra készítette a feltört makkokat. A tölgymakkok a növényföldrajzi viszonyokból következően valószínűleg kocsányos tölgy vagy mocsártölgy (*Quercus robur*) termései lehettek. A tölgy-makk ősidők óta ismert in-ségeledel volt. A megtört makk és bükk-makk (*Fagus silvatica*) tűzön megpörköltve fogyasztható volt.

Itt jegyezzük meg, hogy a bükk (*Fagus silvatica* L.) gyakori a magashegyi, elegyes (gyertyános, jegenyefenyő), sziklai és mészkérülő bükkösökben, társuláskötő a gyertyános tölgyesekben, szurdok- és karsztbokorerdőkben, néha tölgyesekben és ligetekben is előfordul.⁹⁰ (Csepel–Vízmű régészeti lelőhely geomorfológiai viszonyai alapján az utóbbi előfordulás feltételezhető.) Makkja, a tölgyével szemben, háromévkű, kupacsa telje-

sen körülzárja a makkot. Éréskor négy karéjra hasad, és mindegyik kupacsbán rendszerint két makk van. A kupacsot kívülről tüskék borítják. Egykoron fogyasztották.

Az erdőszélről származó egybibés galagonya (*Crataegus monogyna* L.) virágja (*Crataegi flos*), levele (*Crataegi folium*), hajtásvégei (*Crataegi summitas*) és piros, de még kemény termése (*Crataegi fructus*) gyógyhatásúak.⁹¹

Környezetrekonstrukció

Ha az egykori természeti környezetből bekerült fajok száma gyér is, mégis jelenlétükből arra következtetünk, hogy változatos lehetett. Az akkori természeti környezet meglehetősen különbözött a maitól.

A neolitikum vége felé az addigi meleg, humid, szélsőségektől mentes klíma fokozatosan rosszabbra fordult. Közép-Európa nagy kiterjedésű, a mezőgazdasági művelésnek jó alapot nyújtó lösztalajokon kialakult neolitikus tölgy-keverékerdei (tölgy, szil, hárs, kőris, cserjeszintben a mogoróval) faji összetételükben változásnak indultak. A bükk előretörésével a tölgy fokozatosan visszaszorult. A tartósan hűvös, nedves klíma alatt az alföldi ligeterdők átadták helyüket a bükkkel elegyes erdőknek. Az ártéri területeken bozótos égerfás ligetek alakultak ki. Zólyomi B. pollenvizsgálatai szerint a Kárpát-medencében az i.e. 8200 óta eltelt időben erre a korszakra tehető a beerdősültség maximuma. A gabonafélék pollenszáma a neolitikumhoz képest a rézkorban visszaesik.⁹² A késő neolitikus klímaváltás antrakotómiai bizonyítékait látjuk Stieber József Sümeg–Mogyorósdomb késő neolitikus kovakőbánya faszenein elvégzett antrakotómiai vizsgálatának eredményeiben.⁹³ Megállapítása szerint az idősebb faszenek elsősorban tölgytől (*Quercus* sp.) származtak, de előfordult a gesztenye (*Castanea* sp.) is. Ezt követően hűvösebbé válhatott az időjárás, mert a vezető helyet a bükk (*Fagus silvatica*) vette át, a tölgy jelentősége visszaesett. A legfiatalabb, de még mindig őskori faszenek között már csak tölgyhöz és hegyi juharhoz (*Acer cf. pseudo-platanus*) tartozók fordulnak elő.

A rézkorban a Dunántúlt nagy kiterjedésű bükk keverékdombok boríthatták, melybe helyenként a tölgy, a szil és a hárs is behatolt. Zárt korona szintűkőn a fény kevésbé tudott áthatolni, így ezek aljnövényzete gyér volt. Csak a kidőlt fák helyén beszivárgó fény hatására gazdagodott a cserje és a fűszint. A lehűléssel egyidőben a rézkor végéig tartott az erdőborítás maximuma, amelyben a gyertyán és a bükk részaránya a lehűléssel együtt növekedett. Ezek a változások a bronzkor kezdetére stabilizálódtak.⁹⁴

A HARANGEDÉNYEK SZEREPE A BUDAPEST KÖRNYÉKI KORA BRONZKOR TÁRSADALMI VISZONYAINAK MEGJELÉNÍTÉSÉBEN

KALICZ-SCHREIBER RÓZSA(†)*–KALICZ NÁNDOR**

A legkeletibb elszigetelt előfordulás miatt, korábban általánosan elfogadott nézet szerint a harangedények (Glockenbecher) és a velük kapcsolatos néhány jellegzetes tárgytypus nyugat felől kisebb embercsoportok beszivárgása útján terjedtek el Budapest körzetében. Ezeket a közösségeket Spanyolországtól és Angliától Dél-Lengyelorszáig és Budapestig Harangedény-kultúrának nevezi a kutatás, melyet Magyarországtól nyugatra a csontvázas temetkezési rítus csaknem kizárólagossága jellemez. A Budapest-békásmegyeri temető 154 sírjának vizsgálata szerint a 30 ott talált csontvázas temetkezésből csak 4 sír tartalmazott harangedényeket. A harangedények 80 %-a a helyi hagyományokat őrző szórt hamvas temetkezésekből került elő, sőt még az ugyancsak helyi hagyományokat folytató, és több mint 60%-át képviselő urnás temetkezések közül kettőben is előfordultak harangedények. Ezzel szemben a csontvázas temetkezések jelentős részében, szinte meghatározó módon, a Somogyvár–Vinkovci-kultúrára is jellemző füles korsók alkották a sírmellékleteket, illetve azok egy részét. Ezen tanulmány szerzői saját régebbi nézetüket továbbfejlesztve megfontolandónak érzik azt a főleg angol kutatók által képviselt véleményt, mely szerint a harangedényes leletkomplexumok nemcsak hogy nem alkotnak önálló kultúrát Magyarországon, de Európa hatalmas területén sem képzelhető el egy Glockenbechervolk által létrehozott kultúra. A különleges leletek inkább a kapcsolatoknak a területek és kultúrák fölött, a szociális szféra síkján érvényesülő megnyilvánulásai lehettek. A szerzők szerint a magyarországi Harangedény–Csepel-csoport a korai nagyrévi kultúra nagy egységén belül a Kárpát-medence más kulturális egységeinél is alapvető szerepet játszó déli eredetű befolyások hatására jött létre.

Magyarország különleges helyzetet foglal el a harangedény probléma kutatásában. Ennek okát többek között a következőkben látjuk:

Közép-Európa más területeitől elszigetelten, meglehetősen nagy távolságban található a harangedények kis területen sűrűsödő magyarországi lelőhelyei (1. kép).¹ Közismert, hogy a harangedények nem összefüggően terjedtek el Közép-Kelet-Európa területén, hanem kisebb-nagyobb települési tömörülésben található azok a lelőhelyek, melyek a harangedényekkel és a hozzájuk kapcsolódó leletekkel (lábas tálak, díszített peremmel, csuklóvédő kölemezek, réztőrök, íj alakú csont-

csüngők és V-fúrású csontgombok) azonosíthatók. A Budapest környékéhez legközelebb fekvő nagy harangedényes települési terület a morvaországi, amely az alsó-ausztriai és burgenlandi lelőhelyeket is magába foglalja.² A közép-európai települési gócek nagy folyókhoz kötődnek, mint a Duna, Morva, Elba, Odera és Visztula.³ A magyarországi települési tömörülést mintegy 200 km választja el a morva-osztrák területtől. Szórványos leletek mutatják az elterjedés útvonalát a Duna mentén Budapestig (1. kép).

A harangedények legkeletibb előfordulása Magyarországon Budapest északi és déli körzetében, a

* Kalicz-Schreiber Rózsa †

** Kalicz Nándor
MTA Régészeti Intézet,
1014 Budapest, Úri u. 49.

¹ KALICZ-SCHREIBER 1976, 4. kép; ENDRŐDI 1992, 1. kép;
KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998–1999, 3. kép.

² PITTIONI 1954, 250, 6. térkép; DVOŘÁK 1993, 222, 17. térkép.

³ HÁJEK 1968, 2. térkép; KAMIENSKA–KULCZYCKA–LECIEJEWICZOWA 1970, 368, 129. kép; BEHRENS 1973, 10. térkép; PUTTKAMMER 1994, 289, 1. térkép; HARRISON 1980, 43, 28. kép.

Duna rövid szakasza mentén állapítható meg. A Szentendrei-sziget déli részén és a Csepel-sziget északi felén, valamint a Duna jobb partjának rendkívül keskeny sávján kb. 40–50 km hosszú keskeny területen található a harangedényes lelőhelyek (2. kép). A jelenleg ismert kb. 50 lelőhelyből csak három található a keleti parton 1–1 magányos sírral és egy kisebb települési objektummal.⁴

Magyarországon a harangedények helyi alapját a közép-európaiaktól eltérően nem a zsinórdíszes kerámia kultúrája, hanem a makói kultúra alkotta a Somogyvár–Vinkovci-kultúra alapvető közreműködésével vagy hatásával. Az utóbbi kultúra észak felé irányuló expanziójával erőteljes déli, vagyis észak-balkáni kulturális hatásokat juttatott érvényre Magyarország területén a kora bronzkor I–II fordulóján.⁵ A déli hatások jelentős változást okoztak nemcsak az anyagi kultúrában, de a temetkezés módjában is. A makói kultúra népessége kivétel nélkül elhamvasztotta halottait,⁶ míg a Somogyvár–Vinkovci-kultúra – amint a kevés adatból következtethető – az elhantolás jelentős súlya mellett⁷ alkalmazta a hamvasztás rítusát is.⁸ A legújabb munkák is a Somogyvár–Vinkovci-kultúra kétféle temetkezési módját emelik ki.⁹ Ugyanakkor a Makó–Kosihy–Čaka-kultúra egész elterjedési területén, feltehetően a kultúra életének végén, magányos csontvázas temetkezések jelentek meg különleges edény mellékletükkel (aszimmetrikus fülű korsók és bögrék), amelyek déli eredete igen valószínűnek látszik.¹⁰ Az idegen eredetű, elhantolást gyakorló embereknek jelentős szerepe lehetett az anyagi és talán a szellemi kultúra átalakításában, a magyar terminológia szerint KB (kora bronzkor) I/II fordulóján, lényegében a harangedények és a hozzájuk kapcsolódó tárgyak megjelenésével egyidőben.¹¹ Ebben az időszakban kezdődött a Kárpát-medence közepén a korai nagyrévi kultúra és a rokon kultúrák kialakulása is a Kr.e. 3. évezred első felében. Vagyis Budapest

vidékén két ellentétes irányú hatás alakította tovább a kora bronzkort (KB II) a makói kultúra (KB I) életének végén. Sokáig nem lehetett tudni, hogy melyiknek mennyi része volt az átalakulásban, de most már biztosabb lépésekkel közeledhetünk a kérdés eldöntéséhez.

Az ásatási megfigyelések már régen felhívták a figyelmet arra a jelentős tényre, hogy a harangedények és a hozzájuk kapcsolódó leletek Magyarországon nem jelentek meg önállóan, nem alkottak önálló kultúrát. Erre a tényre már több mint negyed évszázada felhívtuk a figyelmet.¹² A harangedények kivétel nélkül, részben a korai hagyományokat őrző, részben a Somogyvár–Vinkovci-kultúra nem túlságosan látványos, de erőteljes hatását tükröző települési objektumokban és nagyszámú, főleg hamvasztásos temetkezésből álló sírcsoportok, temetők körében fordulnak elő, a környezetükhöz képest mindig igen alacsony számban. Ezért a harangedényeket és kapcsolódó leleteket tartalmazó komplexumoknak a Harangedény–Csepel-csoport elnevezést adtuk, mivel az első temetkezések és települések a Csepel-szigeten kerültek elő, másrészt ez a csoport a korai nagyrévi kultúra nagy egységébe tagozódik be.¹³ A hazai kutatás egy része azonban továbbra is a Közép-Európában otthonos Harangedény-kultúra elnevezést használja.¹⁴ Az újabb megfigyelések ezzel szemben megerősítették korábbi állásfoglalásunkat, melyek szerint a magyarországi harangedények a korai nagyrévi kultúra nagy egységébe tartoznak, sőt a korábbiakkal szemben más irányú összefüggéseket tettek hangsúlyossá. Ez utóbbit a horvátországi és jugoszláviai Somogyvár–Vinkovci-kultúra bizonyos jellegzetességeinek erőteljes jelenléte határozza meg (22–23. kép).¹⁵ Vagyis a Harangedény–Csepel-csoportban, a korai nagyrévi és a Somogyvár–Vinkovci-kultúrában is az anyagi kultúra azonos vagy hasonló leletei, főleg az igen jellegzetes fülű korsók, meghatározó módon fordulnak elő.¹⁶

⁴ TOMPA 1937, 60; TOMPA 1942, 44; DINNYÉS et al. 1993, 5/4, 7/3, 31/20, és 37/2. lelőhelyek.

⁵ KALICZ-SCHREIBER 1975; KALICZ-SCHREIBER 1976; KALICZ-SCHREIBER 1991; KALICZ-SCHREIBER 1997, 185–186; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1999.

⁶ KALICZ-SCHREIBER 1994; SZABÓ-KULCSÁR 2000, 31–48: az összes temetkezés listájával és irodalmi adatával.

⁷ BÓNA 1965, 47; BÓNA 1971–72; BÓNA 1992, 13–15; FIGLER 1994, 22, 27–28; RAJKA; VRANIĆ 1993.

⁸ TASIĆ 1984, 25; MAJNARIĆ-PANDZIĆ 1980–81, 37–39; FIGLER 1994, 22–23, 10. kép; FIGLER 1996 10, 3. t. 1–8: Kajárpéc. Véleményünk szerint azonban a kajárpéci sírok a makói kultúrát is képviselhetik.

⁹ KULCSÁR-DANI 2000, 45.

¹⁰ KALICZ-SCHREIBER 1991, 11–14.

¹¹ KALICZ-SCHREIBER 1989; KALICZ-SCHREIBER 1991, 9–11.

¹² SCHREIBER 1972, 153–163, 165; KALICZ-SCHREIBER 1976, 187–191, 205.

¹³ KALICZ-SCHREIBER 1976, 187–191, 205.

¹⁴ ENDRŐDI 1992; ENDRŐDI 1998; BÓNA 1992, 12; KULCSÁR-DANI 2000, 46.

¹⁵ KALICZ-SCHREIBER 1989; KALICZ-SCHREIBER 1991, 9–11; KALICZ-SCHREIBER 1997; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1999.

¹⁶ A 80-as években többször is alkalmunk volt látni a horvátországi Ilokban kiásott és a helyi múzeumban őrzött leleteket. Lényegében minden edénytípus hasonlóságát, sőt azonosságát a Harangedény–Csepel-csoport Budapest környéki leletanyagában találtuk meg. A néhány közölt edény is ezt a meglátásunkat erősíti meg (TASIĆ 1984, 18–19, 1. t. 1–8, 2. t. 5, 8–11, 13).

Továbbra is elismerjük Budapest környékén a harangedények és kapcsolódó leletek közép-európai (cseh-morvaországi, alsó-ausztriai) származását, és a temetkezési rítusban tapasztalható több hasonlóságot is (pl. a sírok uralkodó É–D, ill. D–É irányítását, a harangedények gyakori páros elhelyezését a sírokban). Ezek miatt mindeddig mi is kisebb embercsoportok beszivárgását tételeztük fel nyugat-északnyugat felől.¹⁷

Az angol kutatás a 70-es évek óta nemcsak a Harangedény-kultúra önálló létezésének mond ellent, de tagadja azt is, hogy lett volna egyáltalán egy „Beaker folk”, amely az ismert harangedényeket és egyéb leleteket Nyugat- és Közép-Európa egész területén elterjesztette volna.¹⁸

Jelentős érvek szólnak amellett, hogy az évtizedek folyamán felgyülemlett magyarországi forrásanyag alapján nemcsak a „Harangedény-kultúra” önállóságát, de a harangedényes nép létezését ma már mi is megkérdőjelezzük.

A döntő kérdést abban látjuk, hogy amennyiben a korlátozott számú lelettípus és hasonlóan korlátozott számban fellépő, a nagy többségtől eltérő temetkezési mód nem elegendő egy önálló harangedényes népesség megjelenésének meghatározására, akkor megfontolandónak látszik az a feltevés, hogy a harangedények és társult leleteik sem egy új és idegen népességet képviselnek, hanem más magyarázatot kell keresni megjelenésükre az idegen környezetben. Úgy gondoljuk mi is, hogy inkább gazdasági, esetleg szociális okokra vezethető vissza magyarországi előfordulásuk is, miként ezt az angol kutatás egy része már régibb idő óta feltételezi.¹⁹ E. Neustupný a helyi fejlődésből vezeti le a harangedények csehországi megjelenését,²⁰ és ez a feltevés, tartalmát tekintve, lényegében hasonló az angol véleményekhez.

Az előző tétel igazolását jelenthetik a következők:

A harangedények és kapcsolódó leletek a Kárpát-medencének csak azon a korlátozott, középső részén terjedtek el, ahol a stratégiailag legfontosabb Duna-szakasz található. A Duna Budapest környéki rövid szakasza a neolitikum kezdetétől máig a Kárpát-medence egyik legfontosabb közlekedési csomópontját alkotta a kelet-nyugat közötti érintkezés legjelentősebb átkelőhelyeivel. A harangedények magyarországi elterjedése ezen a csekély és keskeny területsávon, a kapcsolatok koncentrált útvonalának birtoklását,

vagyis ellenőrzését képviselheti a közösségek bizonyos rétege vagy korlátozott számú tagja részéről. Ez is lehet egyik magyarázata a morvaországi és alsó-ausztriai, vagyis a közép-európai elterjedéstől elszakadt földrajzi előfordulásnak. Egyúttal a távoli erőteljes kapcsolatok meglétét is tükrözi a jellegzetes, különleges, idegen kerámia és társult leletek budapesti megjelenése. Azt lehet megállapítani, hogy a magyarországi harangedények tökéletes párhuzamai vagy másolatai a morvaországi és alsó-ausztriai leleteknek.

Megfontolandó a feltevés, hogy a különleges hatású és hatalmas területen lényegében egységesen készített harangedények és társult leletek birtoklása (a készítés technikai ismereteivel) esetleg a társadalmilag magasabb státust megszerzett réteg vagy személyek kiváltsága lehetett. Ebben az esetben a közép-európai vagy keleti csoport harangedényeire gondolunk.²¹

A Budapest északi részén (Békásmegyér) a Kalicz-Schreiber Rózsa által csak részleteiben feltárt (esetleg több sírcsoportból álló) temető 154 sírjában 92 urnás, 27 szórthamvas, 30 csontvázas és 5 ismeretlen rítusú temetkezést lehetett megfigyelni. A temető vagy sírcsoportok teljes keleti és északnyugati része még feltáratlan. Összesen 250–300 sírral számolhatunk a vizsgálatba vont É–D irányú terület teljes felületén. Az urnás és szórthamvas rítus a helyi előzményt képviselhette, a csontvázas mód idegen volt, eltekintve a makói kultúra életének végén az említett néhány idegen eredetű csontvázas temetkezéstől, amelyet déli eredetűnek tekintünk s az egész elterjedési területen, előfordulnak.²² A korábbi feltételezések szerint a harangedények az elhantolt (csontvázas) temetkezésekkel együtt nyugatról jutottak Magyarországra. Csak az ún. „Begleitkeramik”, vagyis a kísértő kerámia származása tűnt kétségesnek, amely Békásmegyeren, de minden magyarországi lelőhelyen is a leletek elsöprő többségét alkotja. Azonban, ha a rítus és a harangedények összefüggését vizsgáljuk, meglepő eredmény tárul elénk. Megállapítható, hogy a harangedények (154 sírből) csak a sírok 15%-ában fordultak elő (25 sír). Az arány 1 : 6,6 a harangedények tartalmazó és az őket nélkülöző sírok között. Még meglepőbb, hogy a temető összes harangedényeinek (35 db) 80%-a (28 db) 18 szórthamvas temetkezés melléklete volt, 6% (2 db) még 2 urnasírban is előfordult, és csak 14% (5 db) került elő 4 csontvázas sírből (pl. 9. kép 7, 10. kép 4).

¹⁷ KALICZ-SCHREIBER 1976; KALICZ-SCHREIBER 1989; KALICZ-SCHREIBER 1991, 9–11.

¹⁸ SHENNAN 1976; HARRISON 1980; SHERRATT 1987; REHMAN-ROBINSON-SHENNAN 1992.

¹⁹ SHENNAN 1976; HARRISON 1980.

²⁰ NEUSTUPNÝ 1976.

²¹ HARRISON 1980, 42–69, 2. kép, 28. kép.

²² KALICZ 1968, 93–94, 103; KALICZ-SCHREIBER 1991, 11–14.

A további vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a 30 csontváz asztróból tehát csak 4 tartalmazott harangedényt, míg 14 sírban jelentek meg az ún. „korai Nagyrév” típusú vagy ahhoz közelálló magas nyakú korszok (pl. 3. kép 1–4, 7. kép 2, 8. kép 4–5, 10–11, 7. kép 2, 9. kép 3 10. kép 6, 9–10, 11. kép 2–3, 6–7), 2 sírban éppen harangedényekkel együtt (pl. 9. kép 8). Az edénymelléleteket tartalmazó csontváz asztrókban a korai Nagyrév típusú korszokkal együtt helyi hagyományokat képviselő ún. „Begleitkeramik”-ot találunk. 9 temetkezésnek nem volt mellélete (4. kép 1, 3–4), csak egyikhez helyeztek egy csuklóvédő kőlemezt.

Az ismertetett adatok és arányok azt mutatják, hogy erősen kétségbevonható a csontváz asztrók temetkezések kizárólagos nyugati származtatása, mert a legtöbb harangedény és kapcsolódó tárgy a helyi rítust képviselő szórthamvas asztróból származik. Lényeges feltételezésnek véljük, hogy a harangedényekben és a kapcsolódó leletekben sokkal inkább a multikulturális kapcsolatok termékét, mint népmozgások bizonyítékát lássuk.

Az egyfűlű ún. „korai Nagyrév” típusú korszok, sokféle de összetéveszthetetlen változataikkal együtt egészen eltérő összefüggésre hívják fel a figyelmet.²³ A hasonló típusú korszok nagy gyakorisággal jelentek meg a szórthamvas és urnás sírkokban is (5. kép 1–3, 6. kép 1–4, 7. kép 1, 3–4, 12. kép 6, 9–10, 14. kép 1, 3, 15. kép 2, 6, 16. kép 5, 10). A temető kulturális habitusát inkább ezek határozzák meg az ún. „Begleitkeramik”-kal együtt (5–21. kép). A harangedényekkel szemben a korai Nagyrév típusú korszok mintegy 35 mindenféle rítusú sírban vagyis a feltárt sírkok csaknem 23%-ában fordulnak elő, többször nem csak egy példányban.²⁴ Ez az edénytípus más Budapest környéki lelőhelyeken is hangsúlyosan jelentkezik (17. kép 1, 19. kép 3). Több, főleg cseh- és morvaországi vélemény szerint pl. a morvaországi harangedények kísérő kerámiájának néhány típusa és a szórványosan megjelenő korai Nagyrév típusú korszok kárpát-medencei eredetűek és feltehetően a Somogyvár–Vinkovci-kultúra közvetítette őket nyugat felé. A magas nyakú egyfűlű korszokkal kapcsolatban ezt a véleményt képviselte M. Buchvaldek már a 70-as évek végén, és V. Moucha

a kárpát-medencei eredetet kiterjesztette több edénytípusra is. A meglepő az, hogy a magasnyakú fűles korszok és több edénytípus, melyet a cseh-morva kutatók a Kárpát-medencéből származtatnak, eléggé gyakoriak a zsinórdíszes kerámia kultúrájának fiatal fázisában is.²⁵ Az idegen eredetűnek vélt tárgyak kölcsönös jelenléte a Kárpát-medencében és Cseh-Morvaországban az erőteljes kölcsönös távoli kapcsolatok meglétére hívják fel a figyelmet. Egyúttal hangsúlyosan jelentkezik az anyagi kultúra átforgalódásának jelei mindkét területen, amelynek körülményei még vitatottak, de nagy a valószínűsége az Észak- és Közép-Balkán területéről elinduló hatásoknak.

Lényeges szempontnak tartjuk, hogy a megvizsgált harangedények, a természettudományos elemzés szerint pl. Budapest körzetében nem távoli területéről származó importok, hanem közvetlen közelben készültek, tehát helyi produktumoknak tekinthetők.²⁶ Vagyis az első idekerült harangedények készítésének technikáját Magyarországon is hamar megismerték és a közép-európaiakkal azonos szinten helyileg gyakorolták. Készítésük azonban szűk területre korlátozódott és mennyiségük sem vált általánossá. A helyi készítésre utalhatnak a települési objektumokban csaknem mindig előforduló harangedénytöredékek is (18. kép 1–5, 8–9, 12).

A harangedények megjelenését közvetlenül megelőzve, hasonló módon, bár nem olyan hatalmas területen terjedtek el a szintén jellegzetes, csaknem annyira feltűnő külsejű ún. Nagyrév típusú fűles korszok, a Balkántól Cseh-Morvaországig, főleg a Kárpát-medencében.²⁷ Tipikus formájuk alapján ezek is vezértípusú lettek, bár ebben az esetben fel sem merült az „egyfűlű korszok népe” elnevezés. Főleg a Somogyvár–Vinkovci-, a korai Nagyrév- (vele a Harangedény–Csepel-csoport), Nyírség-, Óbéba–Pitvaros-, Rosia-, Schneckenberg–Glina III- és a Kárpátokon kívül az Edinets-kultúra igen jellegzetes fűles korszoka lett egy hosszú időszak kerámiájának vezértípusa. Itt hívjuk fel a figyelmet a nyéllyukas rézfejszék és a magasnyakú egyfűlű korszok európai elterjedésének összefüggésével kapcsolatos feltevésünkre. Eszerint a Bányabük–Fajsz, majd a Kozarac, stb. típusú rézbalták önálló balkáni-kárpáti metallurgiájával együtt ter-

²³ Elsősorban az ún. „Ökörhalom”, „Kötörés” típusnak nevezett változatokat említjük meg, amelyek időrendileg nem különíthetők el egymástól, de egyéb Nagyrév ill. Somogyvár típusú korszoktól sem.

²⁴ SCHREIBER 1975, 10. kép 11–13, 11. kép 8–9, 12. kép 4, 6, 13. kép 1–3, 14. kép 5, 15. kép 9; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1999, 13. kép 5; ENDRŐDI 1992, 35. kép 2–4, 86. kép 3, 87. kép 2, 8, 93. kép 4, 94. kép 19.

²⁵ BUCHVALDEK 1981; ŠEBELA 1981; ŠEBELA 1999, 22. t. 6–7, 11, 28. t. 4, 34. t. 2, 37. t. 1, 3, stb.; DVOŘÁK 1989; DVOŘÁK–ŠEBELA 1992; BÁLEK et al. 1999; ČISMĚR–GEISLER 1998, 5. t. 3, 8. t. 16, 9. t. 44, 22. t. 5, 25. t. 30.

²⁶ SHENNAN et al. 1992, 205.

²⁷ KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1998; KALICZ-SCHREIBER-KALICZ 1999.

jedt el, meglepő módon lényegében azonos területen, fokozatosan a füles korsók használata.²⁸

A Harangedény–Csepel-csoport kialakulásában az említett metallurgiát is elterjesztő makói, főleg azonban a Somogyvár–Vinkovci-kulturát vélhetjük a legjelentősebb tényezőnek, amit több edénytípussal együtt főleg az utóbbi füles korsói reprezentálnak (22–23. kép).²⁹ Ezek mellett a harangedények szerepe a kultúra átalakításában alárendelt jelentőségűnek tűnik. A harangedények közép-európai gyors elterjedését a metallurgiai kapcsolatok kiépülésével is magyarázzák.³⁰ Ez a Kárpát-medence esetében másodlagos, mivel itt gazdag hagyományú metallurgia virágzott a harangedények megjelenését megelőzően is.³¹ Kérdéses azonban, hogy a harangedényekkel együtt megjelenő réztárgyak, elsősorban a nyeles török helyi készítmények-e, vagy ezek ténylegesen Közép-Európából jutottak ide? Ugyanis a kerámia, a kő- és csonttárgyak nyersanyagát helyben vagy közelben be lehetett szerezni,³² a metallurgia nyersanyagához (vagy késztermékéhez) azonban csak igen nagy távolságból lehetett hozzájutni.

A kérdés úgy is felmerülhet, hogy mit jelent a harangedények és a kapcsolódó leletek jelenléte Európa, esetünkben Közép-Európa nagy területén? Miért jelentek meg kisebb-nagyobb települési koncentrációkban, főleg a nagy folyókhoz kapcsolódva? A magyarországi harangedényeknél már említettük a Kárpát-medence stratégiaileg egyik legfontosabb területéhez való kötődésüket. Kérdés, hogy a közösség mely tagjai lehettek azok, akik pl. a békésmegyeri temető 15%-ában részesülhettek abban a kiváltságban, hogy utolsó útjukra megkaphatták a különleges technikával készített, s a helyi fazekasság termékeitől jelentősen különböző pompás edényeket, valamint az egyéb kapcsolódó leleteket? A válasz

egyelőre még számos ok miatt, többek között az antropológiai leletek rendkívül rossz minősége és főleg a hamvasztásos rítus általánossága (80%) miatt nem tudjuk megadni.

A Harangedény–Csepel-csoport közössége a helyi hagyományokból fakadó produktív kevert agrárkultúrát folytatott, amelyben a növénytermesztés mellett (magleletek), az állattenyésztés is kimagasló részt képviselt. Gyulai Ferenc meghatározását a Csepel–Hollandi úti telep néhány gödréből iszapolt gabonamagvakról ezúttal köszönjük. Ezek szerint elsősorban a tönkebúzat és a hatsoros árpát termesztették.³³

A lótarás kivételes túlsúlya csak a Harangedény–Csepel-csoportnál állapítható meg.³⁴ A minden irányból zárt Csepel-szigeten kivételesen kedvező körülmények kínálkoztak a lónevelésre. Esetleg szerepe lehetett a kapcsolatok élénkségében a lókereskedelemnek is.

A települési terület stratégiai helyzete és a ló alapvető szerepe befolyásolhatta a helyi szociális viszonyok alakulását. Ezt tükrözhetik Budapest körzetében a közösség többi tagjaitól eltérő módon, de a közösség egységében a harangedényekkel és kapcsolódó leletekkel eltemetett személyek. Ez a különbség tükrözheti egyes személyek kiemelkedő helyzetét, de egyúttal azt is, hogy a közösség tagjai közé sorolták őket, de ők saját magukat is.

Úgy véljük, hogy a „harangedény-kultúra” rendkívül sok ellentmondást hordozó általánosító hazai fogalma kiküszöbölésével közelebb jutunk ezen különleges edénytípus messzi elterjedésének magyarázatához. Úgy érezzük, hogy a harangedények némileg hasonló szerepet tölthettek be, mint a római korban a terra sigilláták, mégsem beszél senki „terra sigillata-kultúráról”. Mi inkább a társadalmi presztízsből betöltött szerepüket emelnénk ki, egyetértésben az angol kutatókkal.³⁵

²⁸ KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998, 3. kép; KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999, 4. kép.

²⁹ KALICZ-SCHREIBER 1975: elsőként hívta fel a figyelmet a két kulturális egység tipológiai összefüggéseire; KALICZ-SCHREIBER 1989; KALICZ-SCHREIBER 1991; KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1998; KALICZ-SCHREIBER–KALICZ 1999; DIMITRIJEVIĆ 1982; TASIĆ 1983; TASIĆ 1984.

³⁰ HARRISON 1980.

³¹ DIMITRIJEVIĆ 1977–78; DURMAN 1983; ECSÉDY 1983, 72–85, 88–91.

³² T. BÍRÓ 1991; CSONGRÁDINÉ-BALOGH 1992.

³³ KALICZ-SCHREIBER et al. 1998, 164.

³⁴ BÖKÖNYI 1978, 30, 35, 11–12. táblázat.

³⁵ SHENNAN 1976; HARRISON 1980; SHERRATT 1987; SHERRATT 1989.

FÜGGELÉK

A Harangedény–Csepel-csoport radiokarbon vizsgálati mintáit, a szigetcsépi kettő kivételével (Korek József és Ecsedy István gyűjtése), a Csepel–Hollandi úti és Csepel–hárosi településen gyűjtöttük. A minták nagy részét Berlinben, kettőt Groningenben, egyet Cambridge-ben vizsgálták meg. A ^{14}C -vizsgálati eredményeket Berlinből H. Quitta, Groningenből J. N. Lantings, a cambridge-i adatokat S. Shennan küldte meg számunkra. Adataikat ezúttal is köszönjük. Mintáinkat felhasználták a bronzkori tell-települések kiállításához készített katalógusban³⁶ és Hertelendi Ede ugyanott elvégezte a kalibrálást is, amelyet mi is ismertetünk ezen a helyen.

A Harangedény–Csepel-csoport kalibrált radiokarbon adatai:

Budapest, Csepel–Hollandi út:

	b.p.	BC
Bln-1333:	3960±80	2588–2446
		2438–2342
Bln-1334:	4030±60	2856–2824
		2658–2640
		2616–2492
Bln-1335	4160±60	2882–2860
		2818–2798
		2782–2690
		2686–2660
		2638–2620
Bln 1404	4165±60	2884–2860
		2818–2798
		2784–2692
		2684–2660
		2636–2620
Bln-1406	3945±60	2572–2534
		2508–2450
		2432–2392
		2382–2352

Grn-6900	3945±40	2566–2540
		2502–2456
		2420–2404

Grn-6901	3770±50	2290–2136
----------	---------	-----------

Q-1122	4170±90	2894–2856
		2824–2658
		2642–2616

Budapest, Csepel–Háros:

Bln-1221	4235±100	3020–3000
		2930–2860
		2820–2660
		2640–2620

Szigetcsép:

Bln-1638	3970±45	2574–2534
		2508–2462

Bln-1639	4030±60	2856–2824
		2658–2640
		2616–2492

Az így kapott eredmények szerint (11 próba) a Harangedény–Csepel-csoport abszolút időszámai kb. a Kr.e. 2800–2200 közé helyezhetők. A túl hosszúnak meghatározott időtartamban benne foglaltatik a tetemes hibahatár is (68,3% valószínűséggel). Azt is meg kell említeni, hogy a Somogyvár–Vinkovci-kultúra nagyárpádi kettő és szavai egy adata a fenti időhatárok közé esik, de ezen időhatárok közé keltezhető Jászdózsa–Kápolnahalom legalsó hatvani kultúras rétegének, Bölcske–Vörösgyőr korai nagyrévi kultúrát képviselő és Kiszombor korai Maros-kultúrába keltezett rétegeinek abszolút kora is. Ebből az is következik, hogy az említett lelőhelyek ill. kultúrák korai időszakai részben egyidősek a Harangedény–Csepel-csoport valamelyik időszakával.³⁷

³⁶ RACZY et al. 1992, 42–47.

³⁷ RACZY et al. 1992, 42–47. – A tanulmányban közölt típusrajzok részben OTKA támogatással készültek.

IRODALOM

- BÁLEK, M.–DVOŘÁK, P.–KOVÁRNIK, J.–MATEJČKOVÁ, A.
1999 *Pohřebiště kultury zvoncovitých pohárů v Tvorihrázi (Okr. Znojmo)* [Das Gräberfeld der Glockenbecherkultur in Tvorihráz (Bez. Znojmo)]. *Pravek Supplementum* 4–5 (4). Brno.
- BEHRENS, H.
1973 *Die Jungsteinzeit im Mittelbe-Saale-Gebiet*. Berlin.
- T. BÍRÓ, K.
1991 Bell-Beaker Culture lithic implements from Hungary. *ActaArchCarp* 30, 87–96.
- BÓNA, I.
1965 The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze in Hungary I–II. *ARegia* 4–5, 17–63.
1971–1972 A korai bronzkori somogyvári csoport leletei Nagyvejkéről [Funde der frühbronzezeitlichen Somogyvár-Gruppe aus Nagyvejke]. *SZBBÁÉ* 2–3, 3–18.
1992 Bronzezeitliche Tell-kulturen in Ungarn. In: *Bronzezeit im Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrsg. W. Meier-Arendt. Frankfurt am Main, 9–39.
- BÖKÖNYI, S.
1978 The earliest waves of domestic horses in East Europe. *JIES* 6, 18–75.
- BUCHVALDEK, M.
1981 Das Karpatenbecken und die Schnurkeramik in Böhmen und Mähren. *MittArchInst Beiheft* 2, 41–48.
- CIZMÁŘ, M.–GEISLER, M.
1998 *Hroby kultury se šnurovou keramikou z postorou dálnice Brno–Vyškov* [Gräber der Kultur mit Schnurkeramik aus dem Raum der Autobahn Brno–Vyškov]. *Pravek Supplementum* 1. Brno.
- CSONGRÁDINÉ-BALOGH, É.
1992 Szigetszentmiklós–Üdülősor korabronzkori településének kőeszközvizsgálata [Investigation of lithic artifacts from the Early Bronze Age settlement of Szigetszentmiklós–Üdülősor]. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I.* Szerk. Havassy, P. –Selmeczi, L. Budapest, 201–209.
- DIMITRIJEVIĆ, S.
1977–78 Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler Kultur in dem Zwischenstromlande Donau–Drau–Sawe. *Vjesnik* 10–11, 1–96.
1982 Die frühe Vinkovci-Kultur und ihre Beziehungen zum Vučedoler Substrat im Lichte der Ausgrabungen in Vinkovci. *OpArch* 7, 7–36.
- DINNYÉS, I. – KŐVÁRI, K. – KVASSAI, J. – MIKLÓS, Zs. – TETTAMANTI, S. – TORMA, I.
1993 *Pest megye régészeti topográfiája. A szobi és váci járás*. Szerk. Torma I. MRT 9. Budapest.
- DURMAN, A.
1983 *Metalurgija Vučedolskog kulturnog kompleksa* [Metallurgy of the Vučedol culture complex]. *OpArch* 8, 1–75.
- DVOŘÁK, P.
1989 Die Glockenbecherkultur in Mähren. *Praehistorica* XV, 201–205.
1993 Lid se zvoncovitými poháry. In: *Vlastivěda Moravská země a lid*. Ed. Podborský, V. Brno, 218–230.
- DVOŘÁK, P. – ŠEBELA, L.
1992 Beziehungen zwischen Schnurkeramik und Glockenbecherkultur in Böhmen. *Praehistorica* XIX, 99–107.
- ENDRŐDI, A.
1992 A korabronzkori harangedény kultúra telepe és temetője Szigetszentmiklós határában [The settlement and cemetery of the Bell-Beaker Culture in the district of Szigetszentmiklós]. In: *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I.* Szerk. Havassy, P. –Selmeczi, L. Budapest, 83–200.
1998 Results of settlement archaeology in Bell Beaker Culture research in Hungary. In: *Some New Approaches to The Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...?* Ed. Benz, M.–Willigen, S. van. BAR International Series Vol. 690. Oxford, 141–160.
- ECSEDY, I.
1983 Ásatások Zók–Várhegyen (1977–1982) [Excavations at Zók–Várhegy (1977–1982). Preliminary report]. *JPMÉ* 27, 59–105.

- FIGLER, A.
 1994 Die Fragen der Frühbronzezeit in Nordwest-Transdanubien. *Zalai Múzeum* 5, 21–38.
 1996 Adatok Győr környékének bronzkorához [Angaben zur Bronzezeit in der Umgebung von Győr]. *Acta Musei Papensis* 6, 7–29.
- HÁJEK, L.
 1968 *Kultura zvoncovitých pohárů v Čechách* [Die Glockenbecherkultur in Böhmen]. Praha.
- HARRISON, R. J.
 1980 *The Beaker folk. Copper Age archaeology in Western Europe*. London.
- KALICZ, N.
 1968 *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*. ArchHung 45. Budapest.
- KALICZ-SCHREIBER, R.
 1975 Einige Probleme der Frühbronzezeit in Budapest und Transdanubien. *ActaArchHung* 27, 287–296.
 1976 Die Probleme der Glockenbecherkultur in Ungarn. In: *Glockenbechersymposion Oberried 1974*. Hrsg. Lanting, J. N.–Waals, J. D. van der. Bussum/Haarlem, 183–215.
 1989 Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. *Praehistorica* 15, 249–259.
 1991 A Somogyvár–Vinkovci kultúra dél-észak irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban [Die Vermittlungsrolle in Süd-Nord Richtung der Somogyvár–Vinkovci-Kultur in der frühen Bronzezeit]. *BudRég* 28, 9–43.
 1994 Siedlungsfunde und ein Brandgrab der frühbronzezeitlichen Makó-Kultur in Budapest. In: *Die Fragen der Bronzezeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreich III. Keszthely 1992*. Zalai Múzeum 5, 39–59.
 1997 Kora bronzkori temetkezések a Csepel-sziget keleti partján [Frühbronzezeitliche Bestattungen am östlichen Ufer der Csepel-Insel bei Budapest]. *BudRég* 31, 177–197.
- KALICZ-SCHREIBER, R.–KALICZ, N.
 1998 Die Somogyvár–Vinkovci-Kultur und die Glockenbecher in Ungarn. In: *Tradition und Innovation. Prähistorische Archäologie als historische Wissenschaft. Festschrift für Christian Strahm. Internationale Archäologie, Studia honoraria* 3. Hrsg. Barbara Fritsch, B.–Maute, M.–Matuschik, I.–Müller, J.–Wolf, C. Rahden/Westf., Bd. 3, 325–347.
 1999 A Somogyvár–Vinkovci kultúra és a Harangedény–Csepel csoport Budapest kora bronzkorában [Die Somogyvár–Vinkovci-Kultur und die Glockenbecher in der Frühbronzezeit von Budapest]. *A Vas Megyei Múzeumok Értésítője* 24: 3, 93–114.
- KALICZ-SCHREIBER, R.–ENDRŐDI, A.–GYULAI, F.
 1998 Bell Beakers today in Hungary. In: *International Colloquium Bell Beakers Today. Riva del Garda (Trento, Italy), 11–16 May 1998*. Ed. Caola, A.–Moser, L.–Mottes, E. Trento, 163–165.
- KAMIENSKA, J. – KULCZYCKA-LECIEJEVICZOWA, A.
 1970 The Bell Beaker Culture. In: *The Neolithic in Poland*. Ed. Wiślański, T. Wrocław–Warszawa, 366–382.
- KULCSÁR, G.–DANI, J.
 2000 Kora bronzkori temetkezés Jászdózsza–Kápolnahalomról. *Ősrégészeti levelek* 2, 44–48.
- MAJNARIĆ-PANDZIĆ, N.
 1980–81 Urnengrab der Vinkovci-Kultur aus Drljanovac. *ArchIug* 20–21, 37–39.
- MOUCHA, V.
 1981 Südöstliche Elemente in der mährischen und böhmischen Gruppe der Glockenbecherkultur. *MittArchInst Beiheft* 2, 115–123.
- NEUSTUPNÝ, E.
 1976 Paradigm lost. In: *Glockenbechersymposion Oberried 1974*. Hrsg. Lanting, J. N.–Waals, J. D. van der. Bussum/Haarlem, 241–247.
- PEŠKA, J.
 1989 Die Anfänge der Bronzezeit in Ostmähren. *Praehistorica* XV, 193–199.
- PITTIONI, R.
 1954 *Urgeschichte des österreichischen Raumes*. Wien.
- PUTTKAMMER, T.
 1994 Glockenbecherkultur. In: *Das Neolithikum im Mittelelbe–Saale-Gebiet und in der Altmark*. Hrsg. Beier, H.-J.–Einicke, R. Wilkau–Hasslau, 269–289.

- RACZKY, P.–HERTELENDI, E.–HORVÁTH, F.
1992 Zur absoluten Datierung der bronzezeitlichen Tell-Kulturen in Ungarn. In: *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*. Hrsg. Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main, 42–47.
- REHMAN, F.–ROBINSON, V. J.–SHENNAN, S. J.
1992 A neutron activation study of Bell Beakers and associated pottery from Czechoslovakia and Hungary. *PamArch* 83, 197–211.
- SCHREIBER, R.
1972 A korabronzkor problémái Budapest [Die Probleme der Frühbronzezeit in Budapest]. *ArchÉrt* 99, 151–166.
1975 A tököli korabronzkori temetők [Frühbronzezeitliche Gräberfelder von Tököl]. *ArchÉrt* 102, 187–203.
- ŠEBELA, L.
1981 Die mährische Schnurkeramik und die Frühbronzezeit. *SlovArch* 29, 181–189.
1999 *The corded ware culture in Moravia and the adjacent part of Silesia (Catalogue)*. Fontes Arch. Moraviae 23. Brno.
- SHENNAN, S.
1976 Bell Beakers and their Context in Central Europe. In: *Glockenbechersymposium Oberried 1974*. Hrsg. Lanting, J. N.–Waals, J. D. van der. Bussum/Haarlem, 231–239.
- SHERRATT, A.
1987 Cups that cheered. In: *Bell Beakers of the Western Mediterranean*. Ed. Waldren, W. H.–Kennrad, R. C. Oxford, 81–114.
1989 Sacred and profane substances: the ritual use of narcotics in Later Neolithic Europe. In: *Sacred and Profane. Proceedings of a Conference on Archaeology, Ritual and Religion*. Ed. Garrwood, P. et al. Oxford, 50–64.
- SZABÓ, J. J.–KULCSÁR, G.
2000 A kora bronzkori Makó–Kosihy–Caka-kultúra temetkezései Kál–Legelő III. lelőhelyen (Heves megye). *Ősrégészeti Levelek* 2, 31–43.
- TASIĆ, N.
1983 *Jugoslovensko Podunavlje od indoevropske seobe do prodora skita* [Das jugoslawische Donaugebiet von der indoeuropäischen Wanderung bis zum Vorstoss der Skythen]. Novi Sad–Beograd.
1984 Die Vinkovci-Kultur. In: *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Ed. Tasić, N. Beograd, 15–32.
- TOMPA, F.
1937 25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912–1936. *BerRGK* 24–25, 27–127.
1942 Őskor. In: *Budapest az Ókorban I*. Szerk. Szendy K. Budapest, 3–134.
- TUREK, J.
1998 The Bell Beaker period in north-west Bohemia. In: *Some New Approaches to The Bell Beaker 'Phenomenon' Lost Paradise...?* Ed. Benz, M.–Willigen, S. van. BAR International Series 690. Oxford, 107–119.
- VRANIĆ, S.
1993 A Grave from the Early Bronze Age found at Šljunkara near Zemun. *Starinar* 42, 19–25.

THE ROLE OF BELL BEAKERS IN REFLECTING SOCIAL RELATIONS IN THE EARLY BRONZE AGE OF BUDAPEST

RÓZSA KALICZ-SCHREIBER(†)–NÁNDOR KALICZ

Hungary occupies a special position in the research of the Bell Beaker problem. The reason for this is that the Bell Beaker sites concentrated in the Budapest area are in isolation from other regions of Central Europe (Fig. 1) and that the easternmost distribution of Bell Beakers in Hungary can only be documented in the northern and

southern areas of Budapest, along a rather short section of the Danube (Fig. 2).

In contrast to other regions of Central Europe where Bell Beaker assemblages are found in association with Corded Ware pottery, in the Budapest area Bell Beakers are usually found with Makó and Somogyvár–Vinkovci

assemblages that reflect strong southern, i.e. northern Balkanic cultural influences. The Makó population cremated its dead, while the Somogyvár-Vinkovci groups practiced both inhumation and cremation.

The archaeological record shows that Bell Beakers and the distinctive artefacts associated with Bell Beakers never appear independently in Hungary. They are, without exception, recovered from various settlement features continuing earlier traditions and from cremation burials, and their proportion is usually insignificant compared to the other finds recovered from these sites.

It follows from the above that Bell Beakers cannot be regarded as representing an independent culture in Hungary. R. Kalicz-Schreiber had labelled the Bell Beakers and the associated finds, together with the find complexes serving as their cultural substratum, Bell Beaker-Csepel group since the first burials and settlements were uncovered on Csepel Island. Although they were found as part of the Nagyrév culture complex, Hungarian research still uses the outdated Bell Beaker culture label, even though it is obvious that one cannot 'create' a culture based simply on the widespread distribution of a distinctive one-handled jug, much in the same way, as no 'Terra Sigillata culture' was distinguished in the Roman period. Recent observations tend to confirm this standpoint and also shed light on new interrelations.

We still maintain that the Bell Beakers and the associated finds can be derived from Central Europe (Bohemia, Moravia and Lower Austria), based mainly on the numerous similarities in the burial rite. We have already noted that this suggests the arrival of smaller population groups from the northwest.

Western European and, especially, British research has since the 1970s rejected not only the independence of the Bell Beaker culture, but also the existence of a 'Beaker folk' that was assumed to have disseminated Bell Beakers and the associated artefacts in Europe.

There is increasing evidence also from Hungary that challenges the independence of the Bell Beaker culture and of the existence of a Beaker folk.

Insofar as the presence of a distinctive set of artefacts and of a distinctive burial practice is insufficient for proving the arrival of a new population group, another explanation must be sought for the occurrence of Bell Beakers in Hungary, similarly to the various interpretations put forward by prehistorians in Western Europe.

In the Carpathian Basin Bell Beakers and associated artefacts only occur along the strategically most important section of the Danube. The very limited distribution of Bell Beakers in Hungary indicates a control of important routes by certain groups or members of these communities. This may also explain the isolated distribution of Bell Beakers, far from their Central European centres.

The appearance of this distinctive pottery and the associated artefacts in the Budapest region also reflects far-reaching contacts.

According to Czech and Moravian prehistorians, the later Corded Ware and the Bell Beaker culture both had vessel types whose origins can be traced to the Carpathian Basin. These include the high-necked, one-handled Nagyrév jugs and this again serves to prove the interaction between these cultures.

Our assumption that the possession of distinctive Bell Beaker pottery and the associated artefacts was probably a privilege of high status individuals seems to be acceptable. Bell Beakers were only found in 14 per cent of the 154 burials uncovered in the cemetery section investigated at Budapest-Békásmegyér (Figs 3–16). The proportion is roughly 1:7 between burials containing Bell Beakers and burials that did not. The question might be put as to whether only men (or heads of families) merited these prestige items or also the members of other families.

Another important point that must be borne in mind is that the analysis of Bell Beaker pottery has revealed that the ones found in the Budapest area were not imports from distant regions, but had been manufactured locally, suggesting that the manufacturing techniques of these vessels had been learnt fairly quickly and that local potters were capable of manufacturing Bell Beakers that were of the same quality as their Central European counterparts. This is also borne out by the Bell Beaker fragments recovered from various settlement features (Figs 18–20).

Directly preceding the Bell Beakers we witness the distribution of handled jugs—another distinctive, but less 'spectacular' vessel type—from the Balkans to Bohemia and Moravia, their main concentration being in the Carpathian Basin. They became type fossils in several cultures owing to their characteristic form, even though the idea of labelling these cultures 'One-Handled Jug folk' simply never occurred. This vessel type became one of the distinctive types of the Somogyvár-Vinkovci, early Nagyrév and Nyírség cultures, as well as of other contemporary cultures of the Carpathian Basin and of the Edinetz culture, distributed east of the Carpathians.

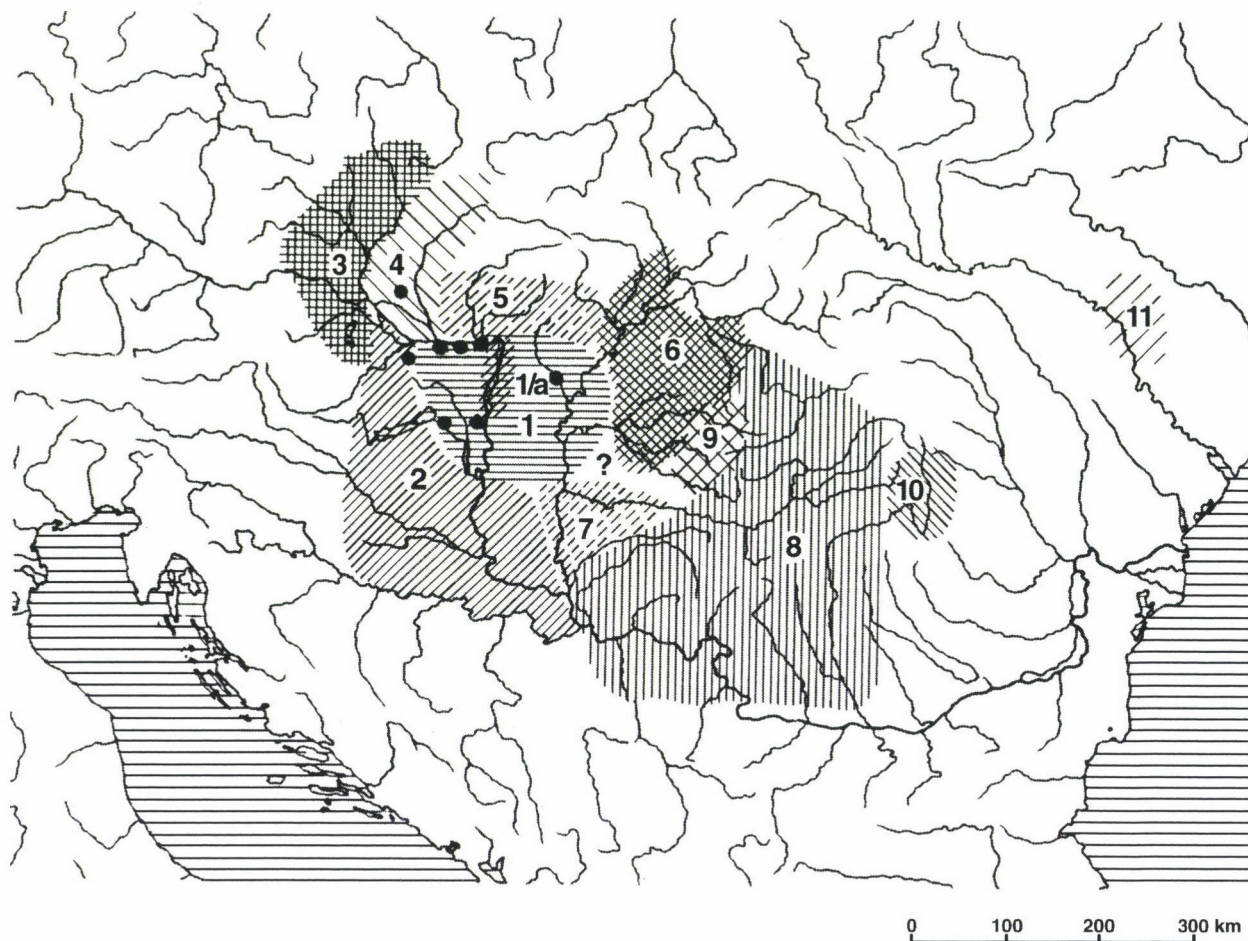
Parallel to the independent Balkanic-Carpathian metallurgy producing the Bányabükk-Fajsz-Kozarac copper axes, the use of high-necked one-handled jugs also became widespread. The emergence of the Bell Beaker-Csepel group was greatly influenced by the Makó and the Somogyvár-Vinkovci group that diffused this metallurgy and with which these jugs can be associated. The role of the Bell Beakers in the cultural transformations seems to have been less important. The rapid diffusion of Bell Beakers in Central Europe can perhaps in part be explained by the emergence of metallurgical

contacts. This role was secondary in the Carpathian Basin, a region that had a flourishing metallurgy prior to the appearance of the Bell Beakers. It is uncertain whether the copper artefacts, such as daggers, appearing with the Bell Beakers, were local products or Central European ones. The raw materials for pottery, stone and bone production could be acquired locally, while the raw material for metallurgy (or the finished metal products) had to be procured from distant areas.

It is our belief that the Bell Beaker–Csepel community was part of the Nagyrév culture that had a mixed

economy based on local tradition; crop cultivation and animal husbandry both played an important role, as did horse-breeding that was particularly characteristic of these communities and that undoubtedly influenced local social conditions. The Bell Beakers and the associated artefacts reflect the unique position of these communities in the strategically important Budapest area, as do the different burial rites practiced by these communities.

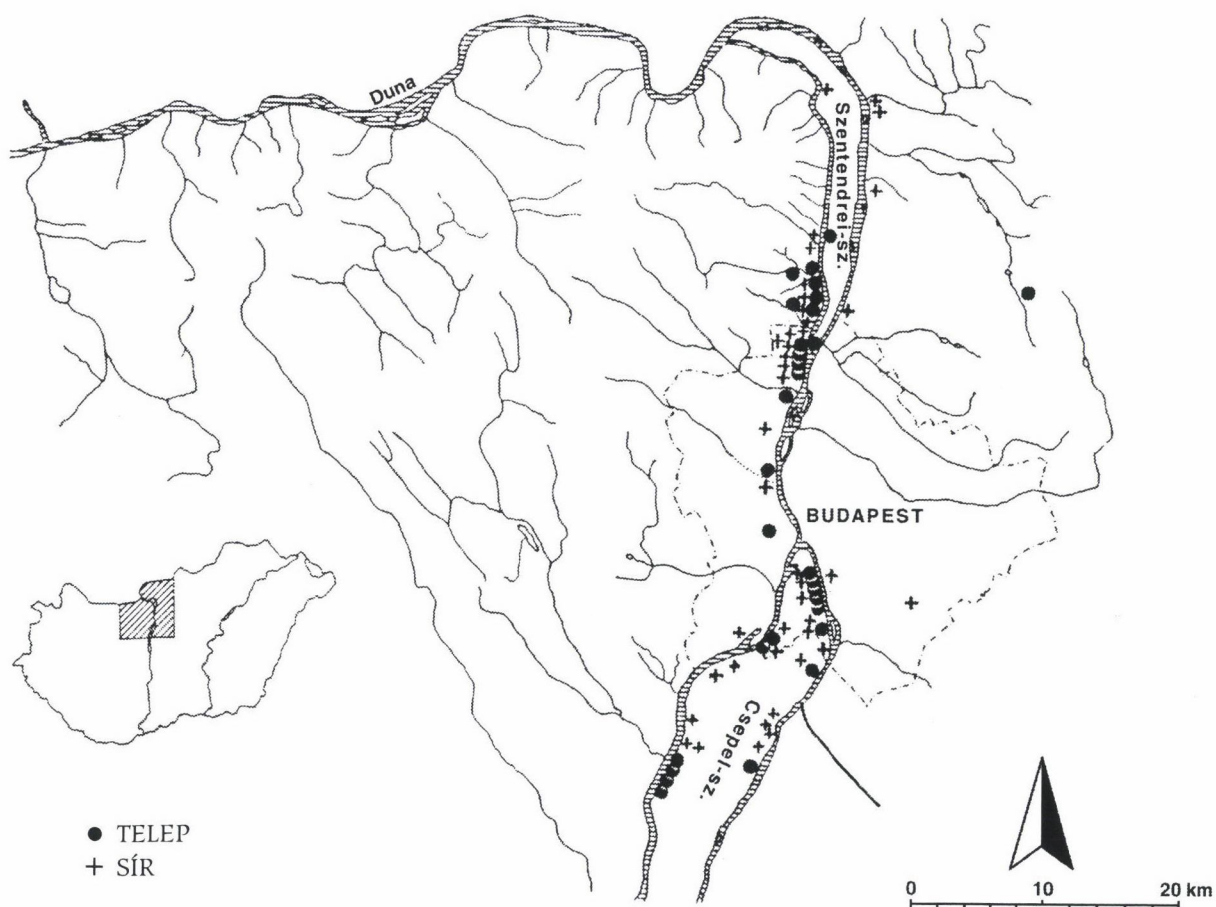
The calibrated C¹⁴ dates for the Bell Beaker–Csepel group are presented in the Appendix.

KB IIA

1. KORAI NAGYRÉV	7. KORAI MAROS-KULTÚRA
1/a. HARANGEDÉNY-CSEPEL	8. KÉSŐI SCHNECKENBERG-GLINA III
2. KÉSŐI SOMOGYVÁR-VINKOVCI	9. ROȘIA-KULTÚRA
3. MORVA-OSZTRÁK HARANGEDÉNYEK	10. EDINETZ-KULTÚRA
4. CHLOPICE-VESELÉ	● SZÓRVÁNYOS HARANGEDÉNYEK
5. KÉSŐI MAKÓ	
6. NYÍRSÉG	

1. kép. A kora bronzkor (KB) IIA fázisba keltezhető kultúrák elterjedése a Kárpát-medencében
 Fig. 1. Distribution of Early Bronze Age cultures (EB phase IIA) in the Carpathian Basin

2. kép. Lelőhelyek harangedényekkel Budapest környékén

Fig. 2. Bell Beaker sites in the Budapest area

1

2

3

4

3. kép. Budapest-Békásmegyer. Csontvázas temetkezések
1. 448. sír, 2. 444–445. sír, 3. 172. sír, 4. 193. sír

Fig. 3. Budapest-Békásmegyer. Inhumation burials
1. Grave 448, 2. grave 444–445, 3. grave 172, 4. grave 193

1

2

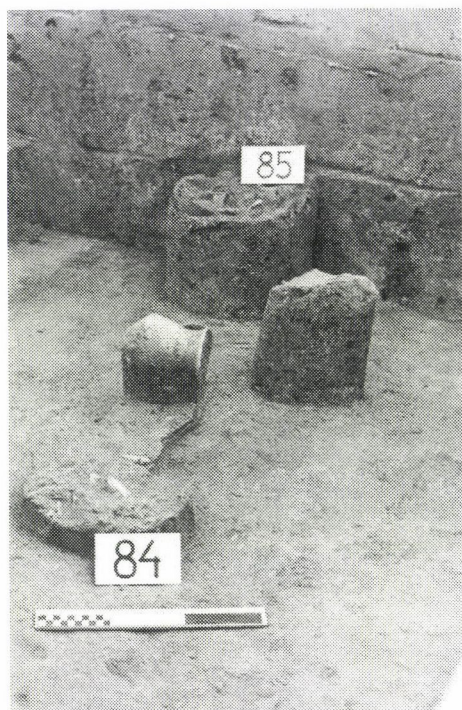
3

4

4. kép. Budapest-Békásmegyer. Csontvázas temetkezések
1. 220. sír, 2. 465. sír, 3. 470. sír, 4. 219. sír

Fig. 4. Budapest-Békásmegyer. Inhumation burials
1. Grave 220, 2. grave 465, 3. grave 470, 4. grave 219

1

2

3

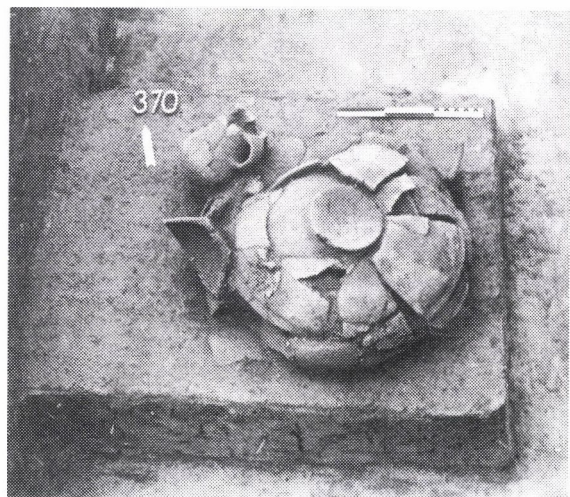
4

5. kép. Budapest-Békásmegyer. Szórthamvas temetkezések

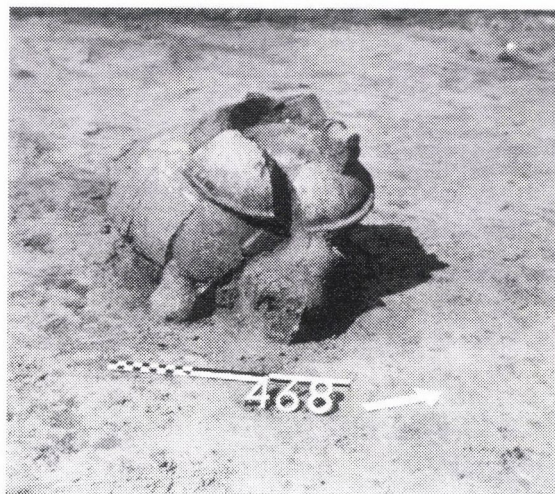
1. 84–85 sír, 2. 258. sír, 3. 471. sír, 4. 128. sír

Fig. 5. Budapest-Békásmegyer. Scattered cremation burials

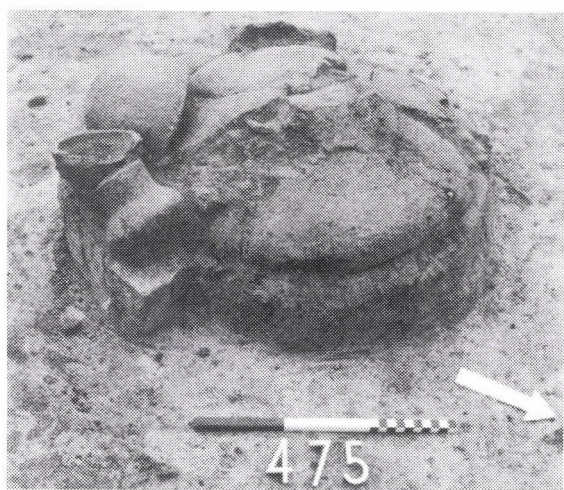
1. Grave 84–85, 2. grave 258, 3. grave 471, 4. grave 128

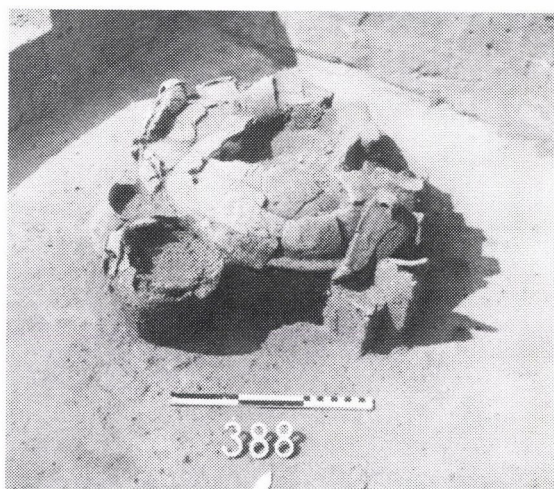
1

2

3

4

5

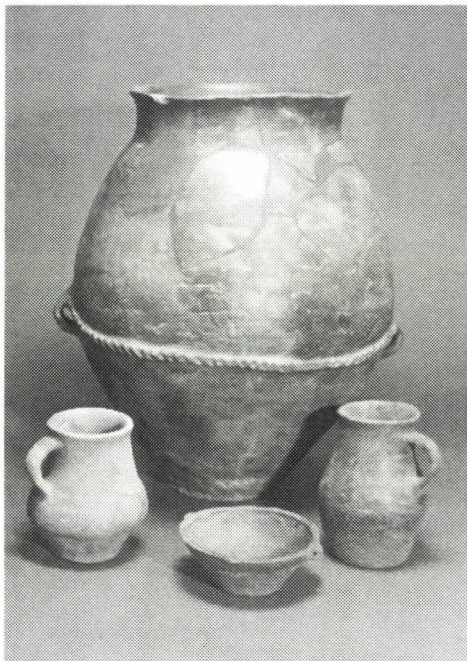
6

6. kép. Budapest–Békásmegyer. Urnasírok

1. 370. sír, 2. 468. sír, 3. 475. sír, 4. 388. sír, 5. 64. sír, 6. 94. sír

Fig. 6. Budapest–Békásmegyer. Inurned burials

1. Grave 370, 2. grave 468, 3. grave 475, 4. grave 388, 5. grave 64, 6. grave 94

1

3

2

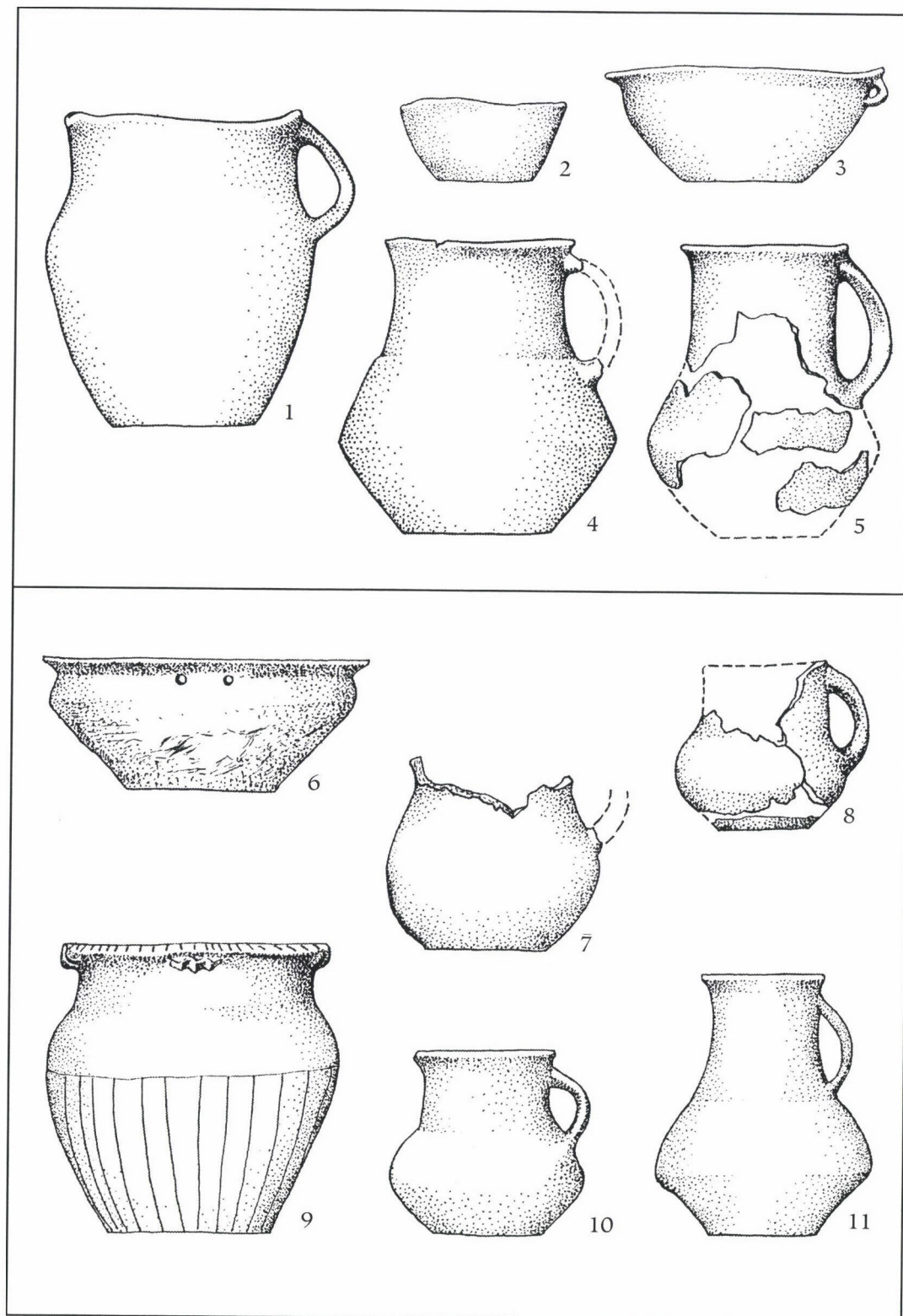
4

7. kép. Budapest-Békásmegyer

1. Az 1. gázcsőárok sírja (urnasír), 2. 172. sír (csontvázas sír), 3. 64. sír (urnasír),
4. Pütkösdűrdő mellett feltárt szórthamvas (?) sír leletei

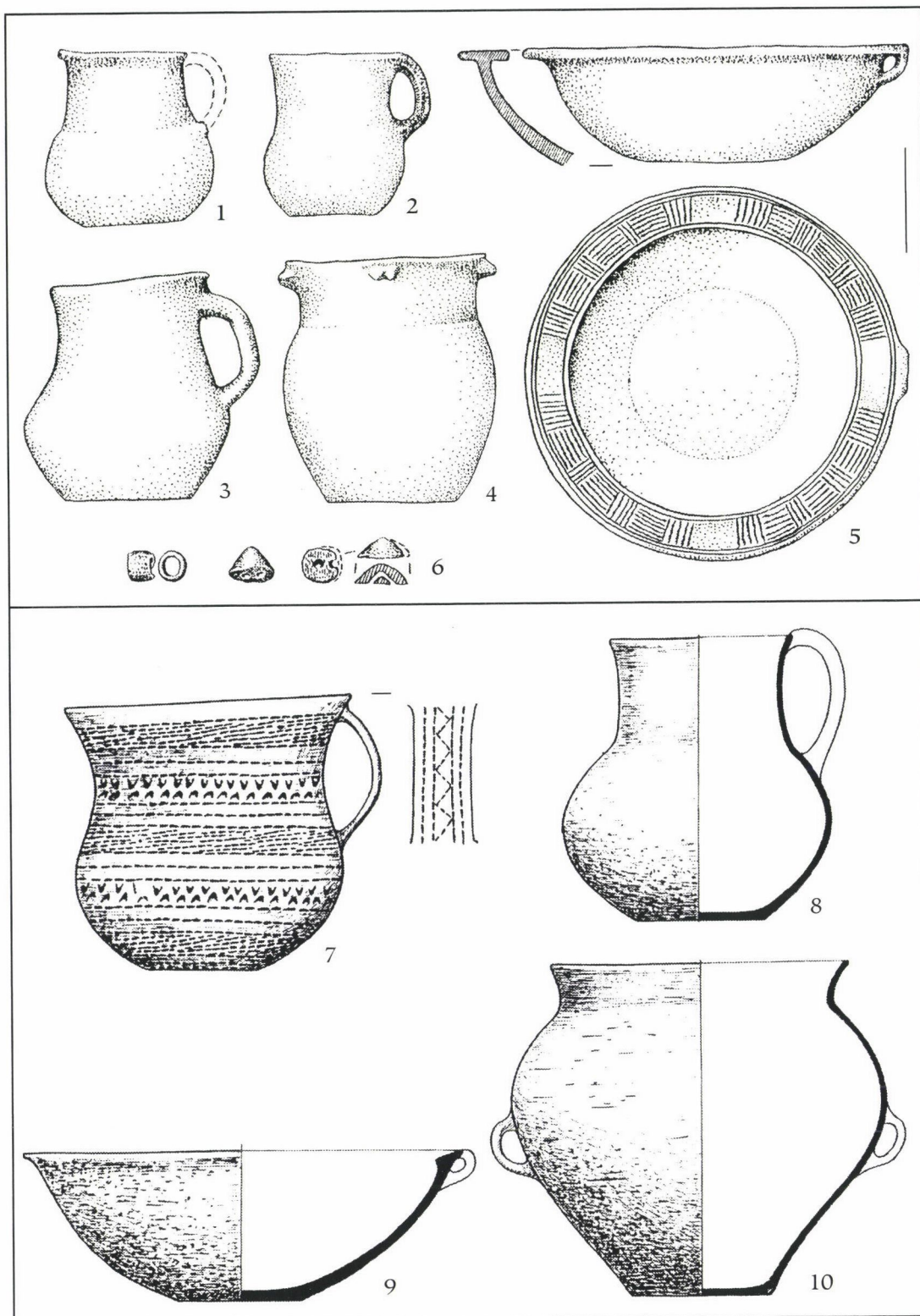
Fig. 7. Budapest-Békásmegyer

1. Grave from the ditch of the gas pipe (inurned burial), 2. grave 172 (inhumation burial),
3. grave 64 (inurned burial), 4. finds of the scattered cremation burial from Pütkösdűrdő

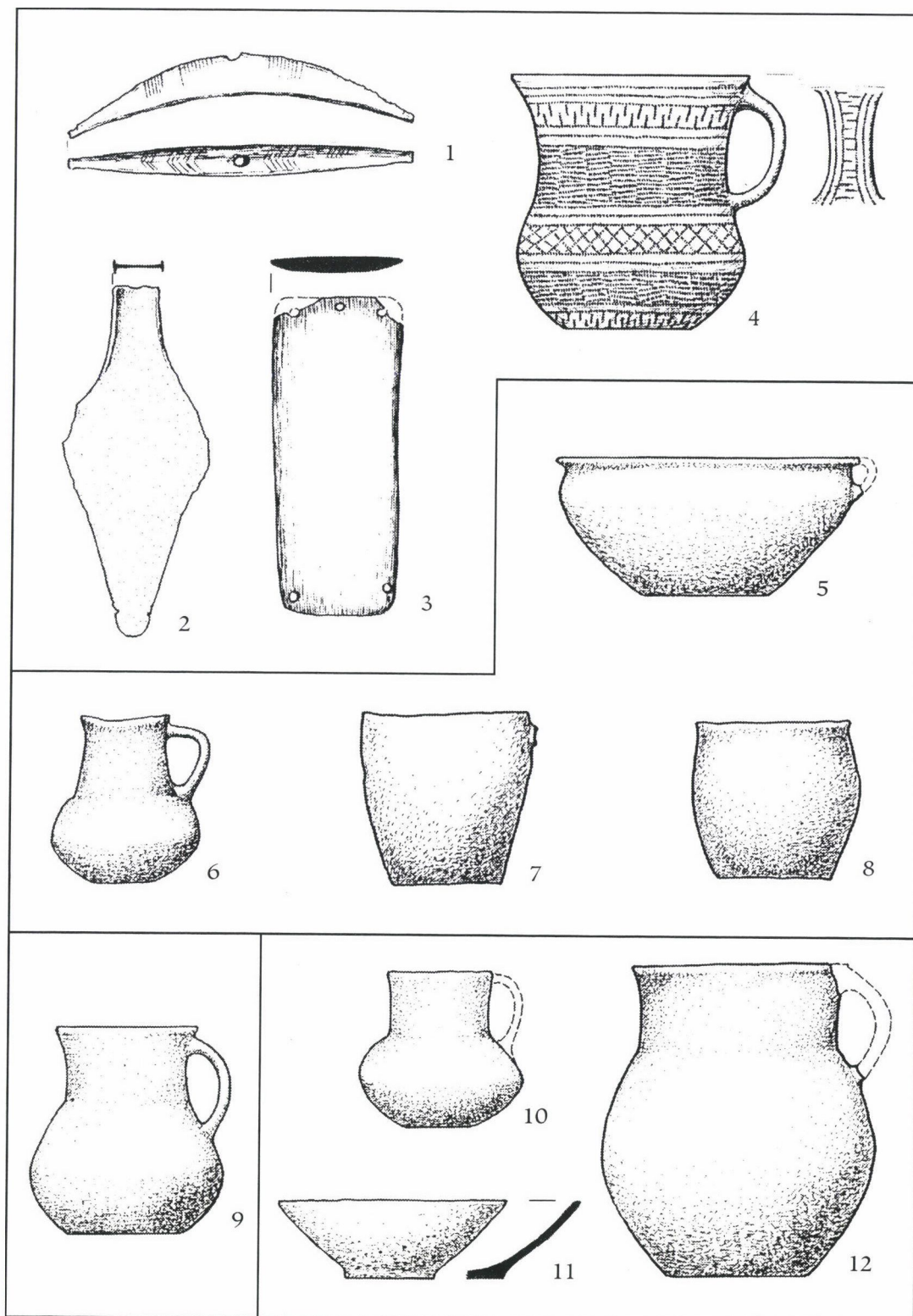

8. kép. Budapest–Békásmegyer. Csontvázaskemencek. 1–5. 172. sír, 6–11. 131. sír

Fig. 8. Budapest–Békásmegyer. Inhumation burials. 1–5. Grave 172, 6–11. grave 131

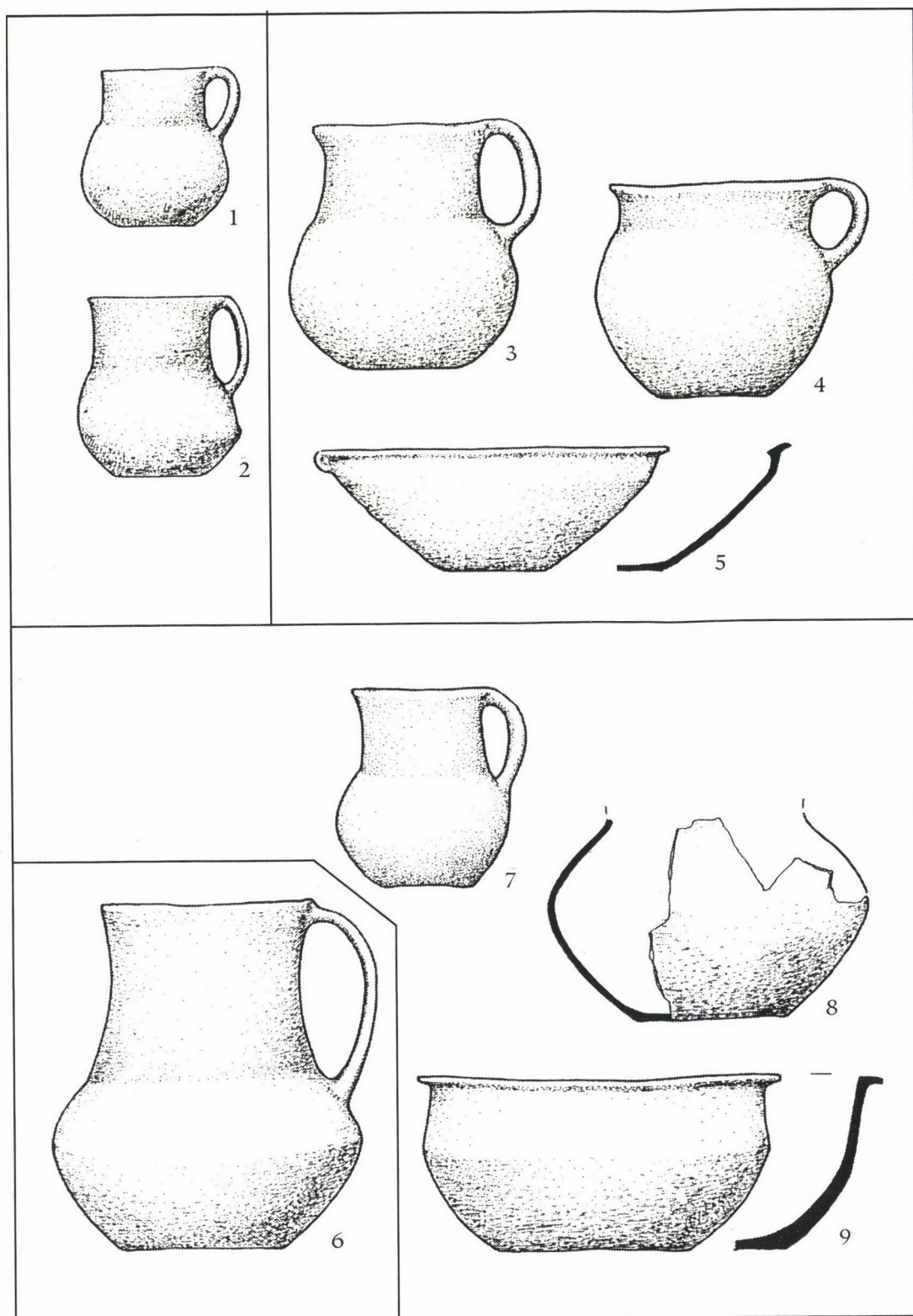

9. kép. Budapest-Békásmegyer. Csontvázas temetkezések. 1-6. 193. sír, 7-10. 460. sír
 Fig. 9. Budapest-Békásmegyer. Inhumation burials. 1-6. Grave 193, 7-10. grave 460

10. kép. Budapest-Békásmegyer. Csontvázas temetkezések
1-4. 432/a. sír, 5-8. 432/b. sír, 9. 428. sír, 10-12. 433. sír

Fig. 10. Budapest-Békásmegyer. Inhumation burials
1-4. grave 432/a, 5-8. grave 432/b, 9. grave 428, 10-12. grave 433

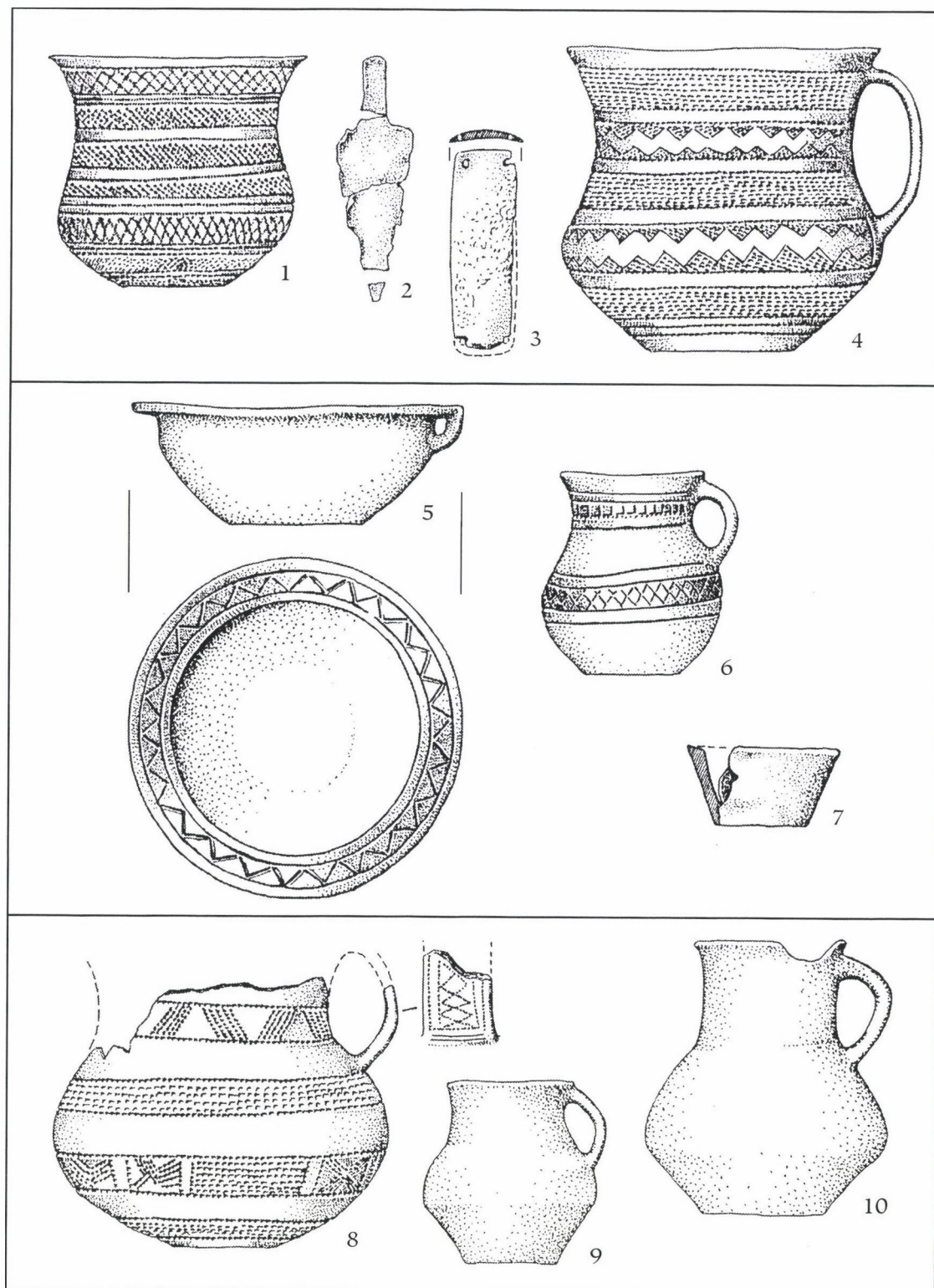

11. kép. Budapest-Békásmegyer. Csontvázas temetkezések

1–2. 429. sír, 3–5. 448. sír, 6. 445. sír, 7–9. 444. sír

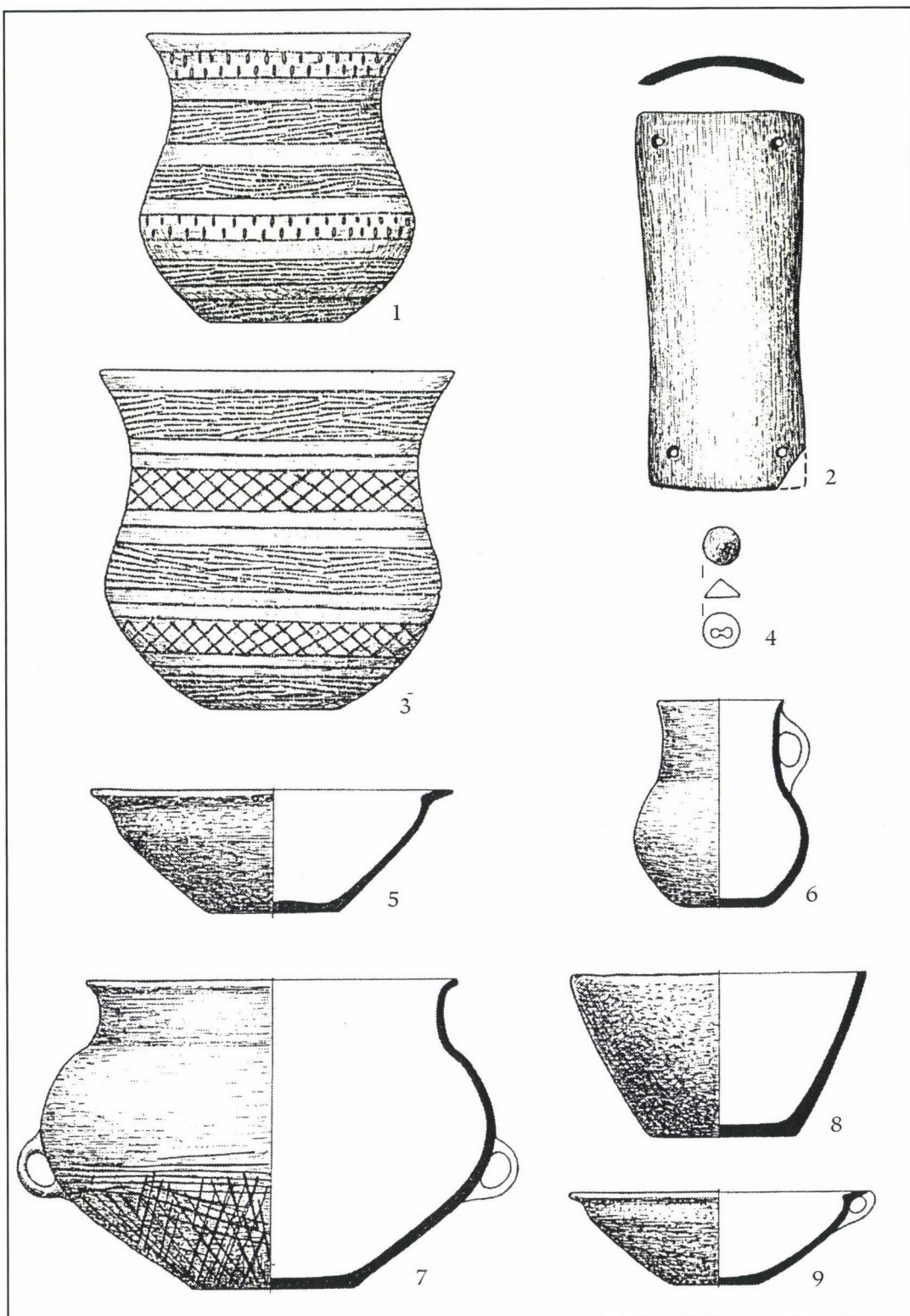
Fig. 11. Budapest-Békásmegyer. Inhumation burials

1–2. Grave 429, 3–5, grave 448, 6. grave 445, 7–9. grave 444

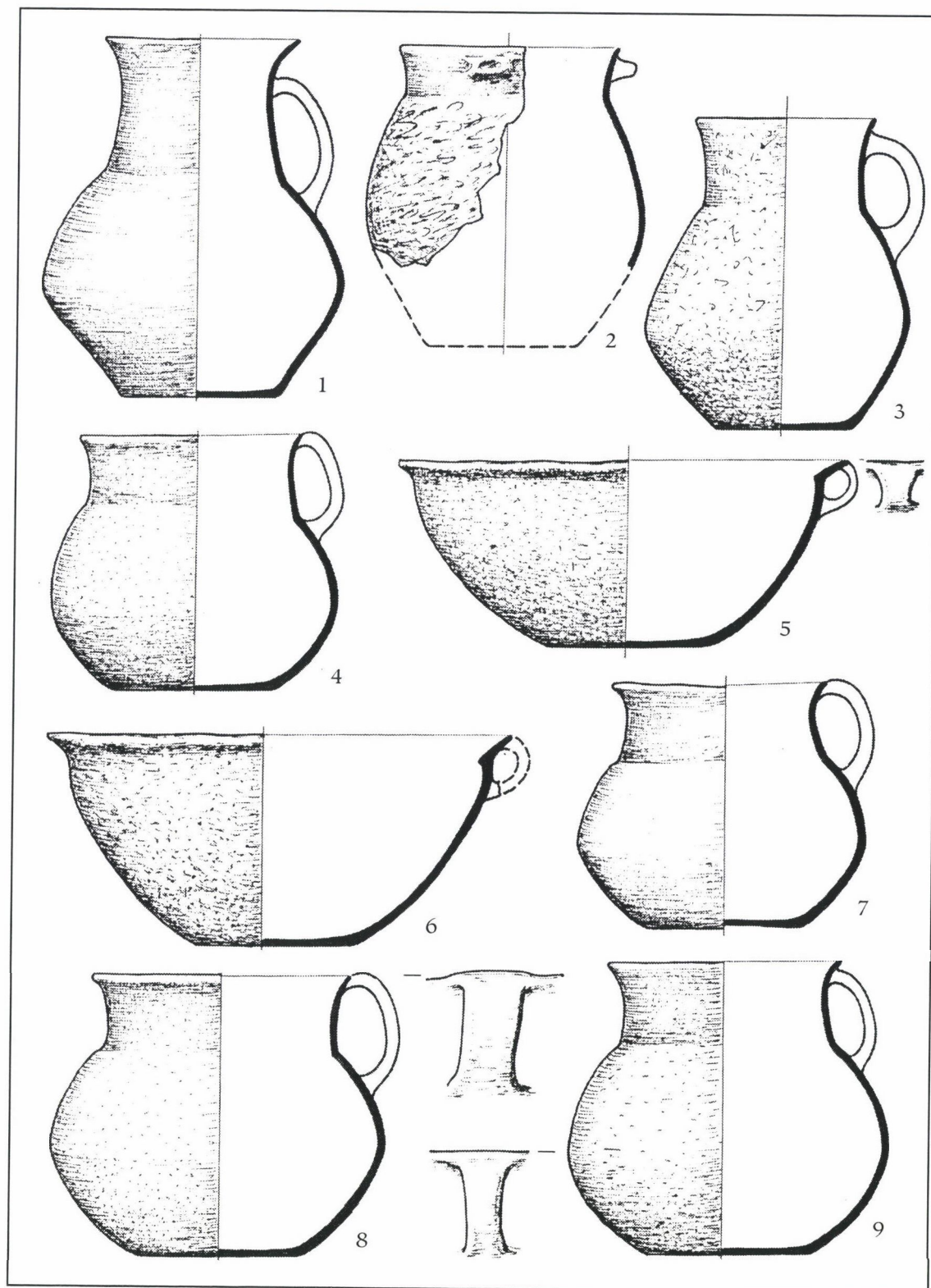

12. kép. Budapest-Békásmegyer. Szórthamvas temetkezések
1–4. 128. sír, 5–7. 175. sír, 8–10. 84–85. sír

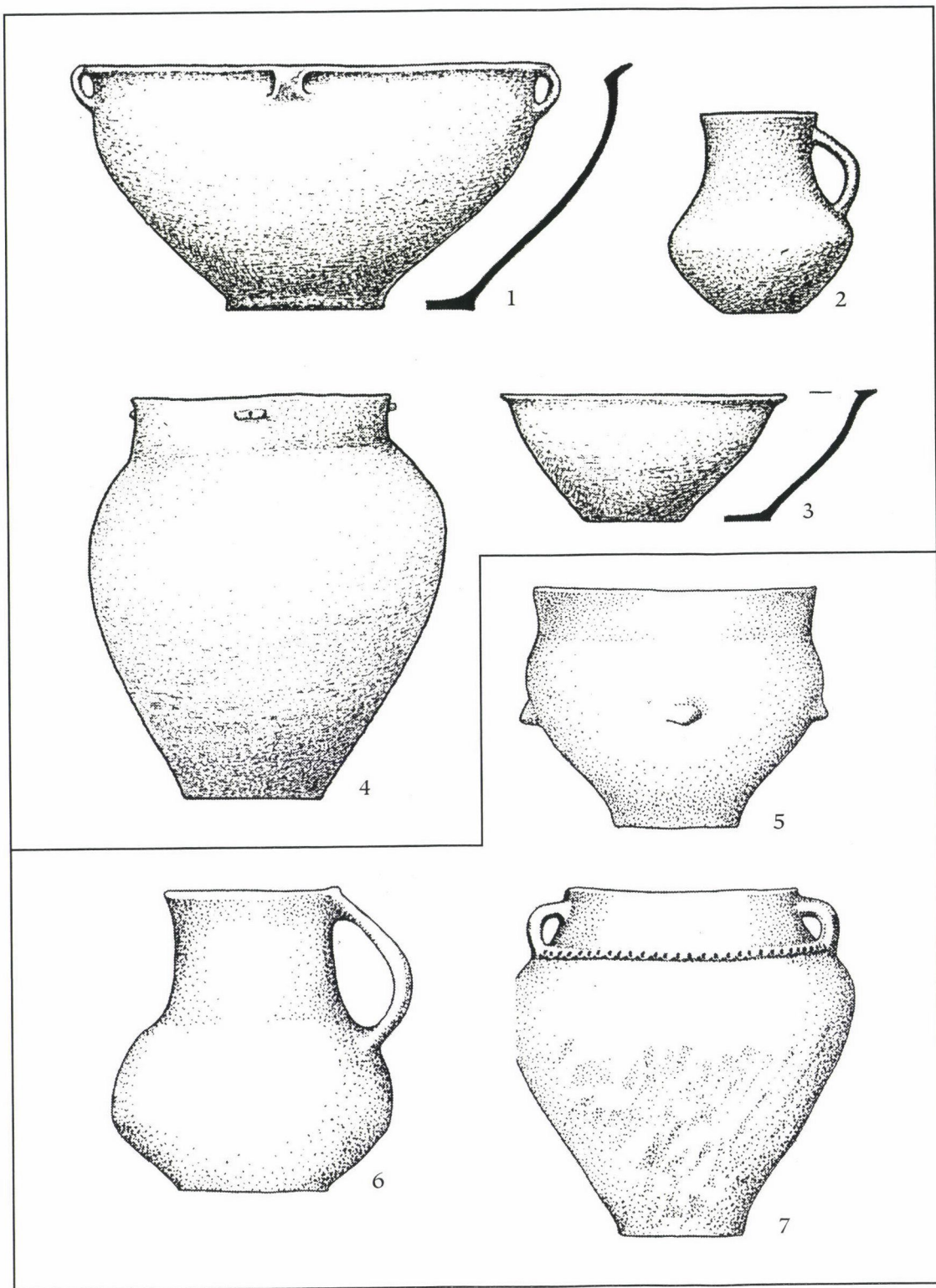
Fig. 12. Budapest-Békásmegyer. Scattered cremation burials
1–4. Grave 128, 5–7. grave 175, 8–10. grave 84–85

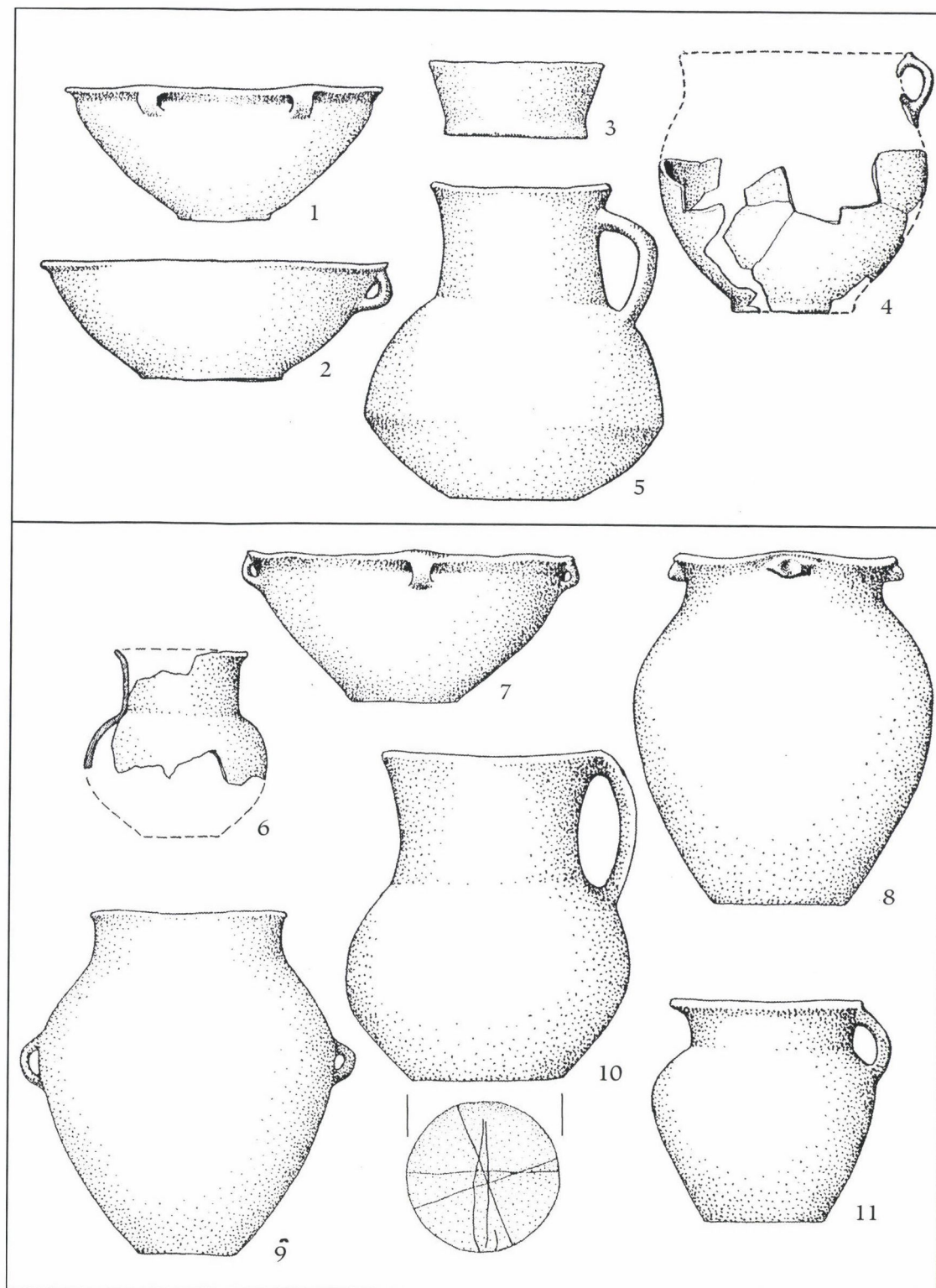
13. kép. Budapest-Békásmegyer. Szórtamvas temetkezés. 1–9. 471. sír
 Fig. 13. Budapest-Békásmegyer. Scattered cremation burial. 1–9. Grave 471

14. kép. Budapest-Békásmegyer. Szórthamvas temetkezés. 1–9. 258. sír
Fig. 14. Budapest-Békásmegyer. Scattered cremation burial. 1–9. Grave 258

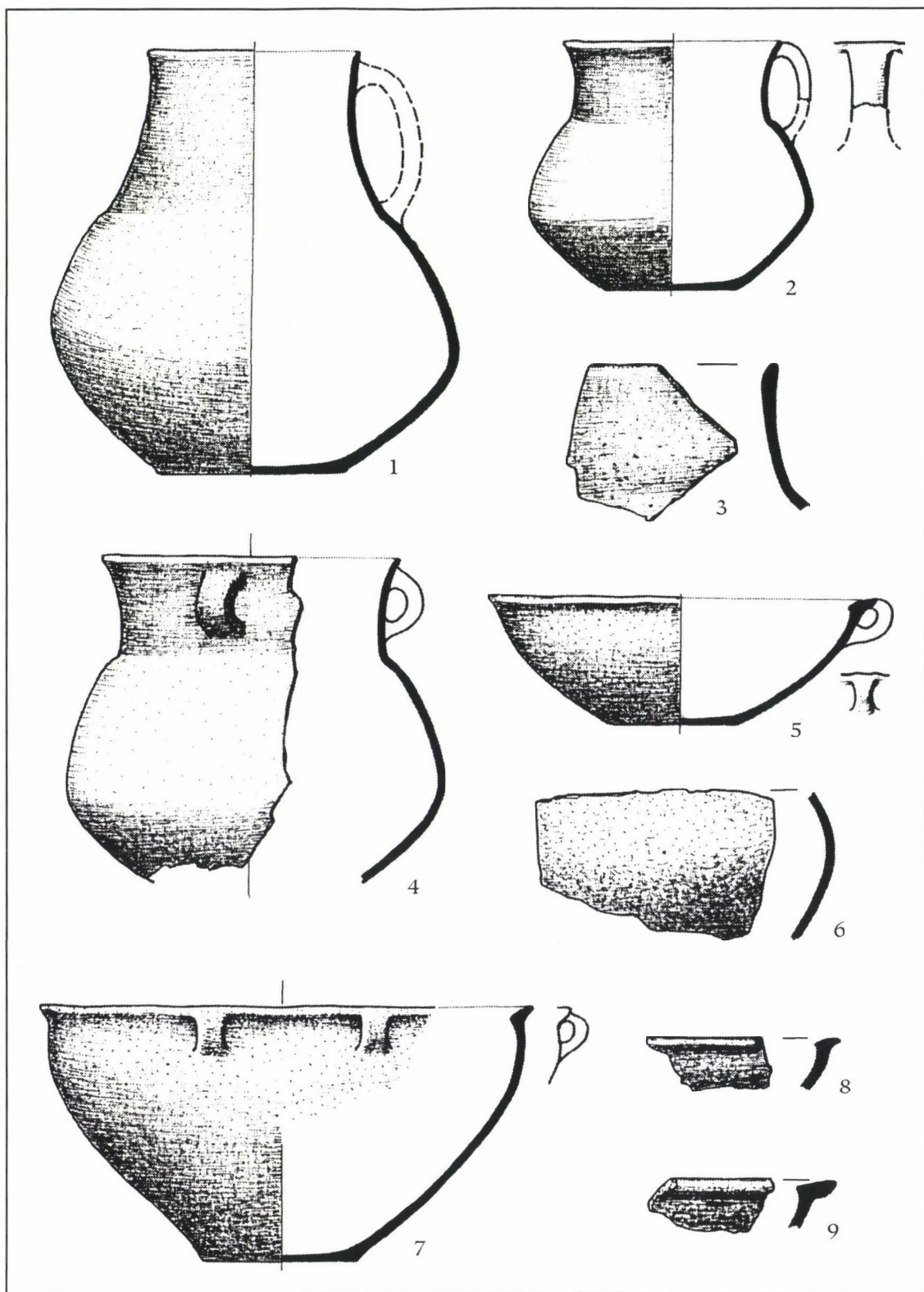

15. kép. Budapest-Békásmegyer. Urnasírosok. 1–4. 422. sír, 5–7. 94. sír
 Fig. 15. Budapest-Békásmegyer. Inurned burials. 1–4. Grave 422, 5–7. grave 94

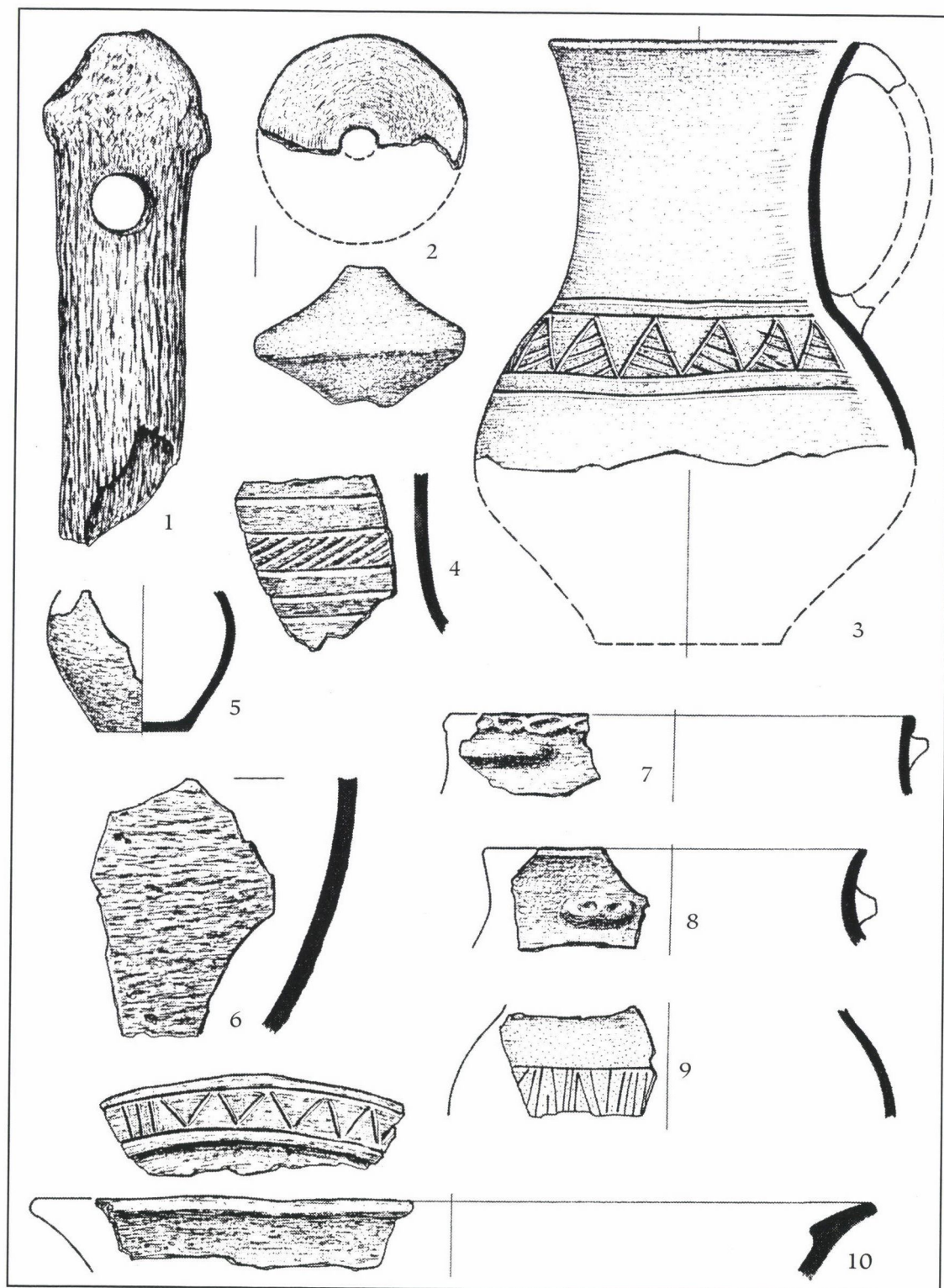
16. kép. Budapest-Békásmegyer. Urnások. 1-5. 388. sír, 6-11. 64. sír

Fig. 16. Budapest-Békásmegyer. Inurned burials. 1-5. Grave 388, 6-11. grave 64

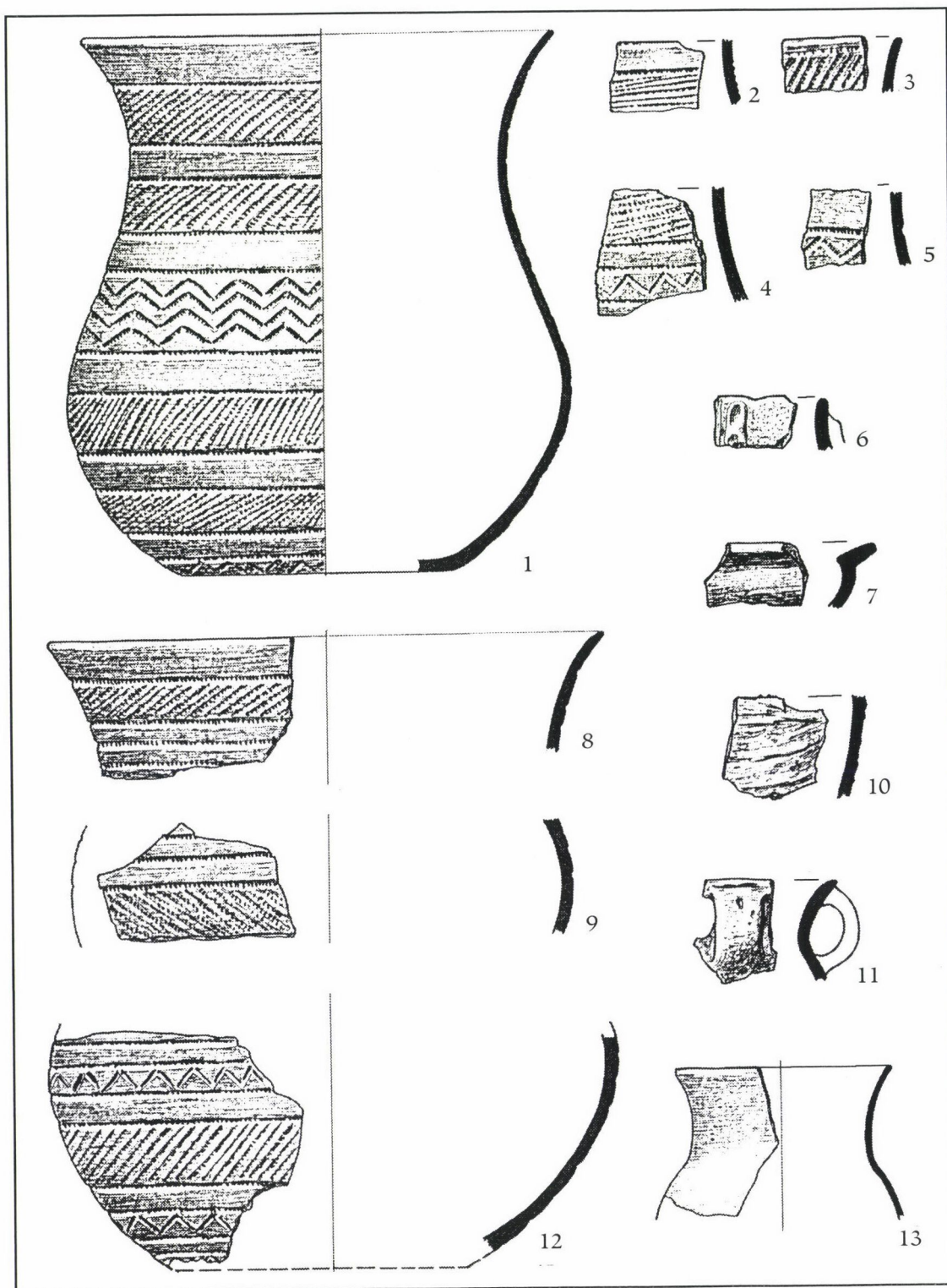
17. kép. Budapest-Békásmegyer
1-9. Urnasír leletei a Növényolajgyár üdülőjéből

Fig. 17. Budapest-Békásmegyer
1-9. Grave finds from the inurned burial uncovered in the holiday resort of the Vegetable Oil Company

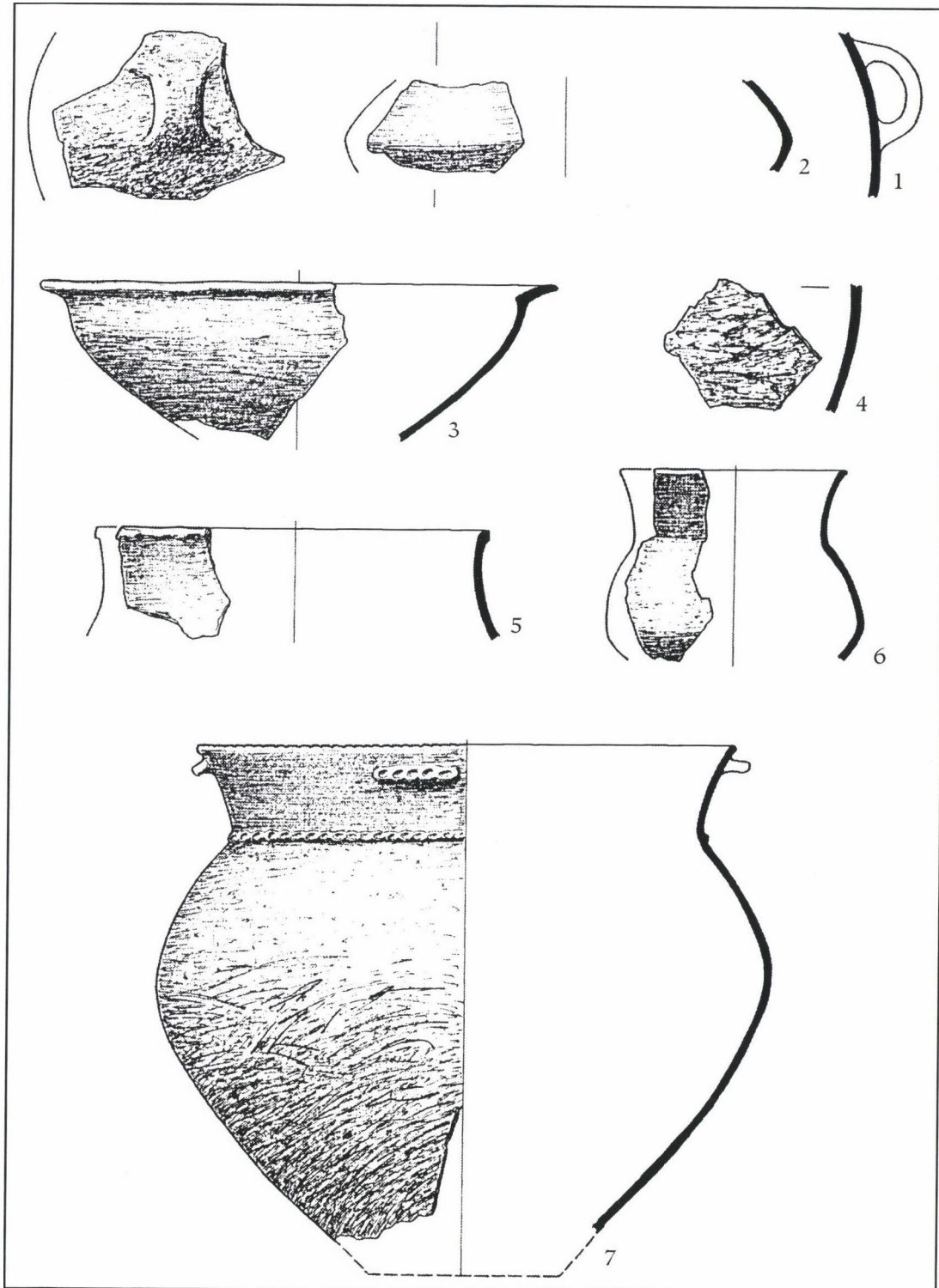
18. kép. Budapest XXI.-Hollandi út. 1-10. 14/1. gödör leletei

Fig. 18. Budapest XXI.-Hollandi út. 1-10. Finds from pit 14/1

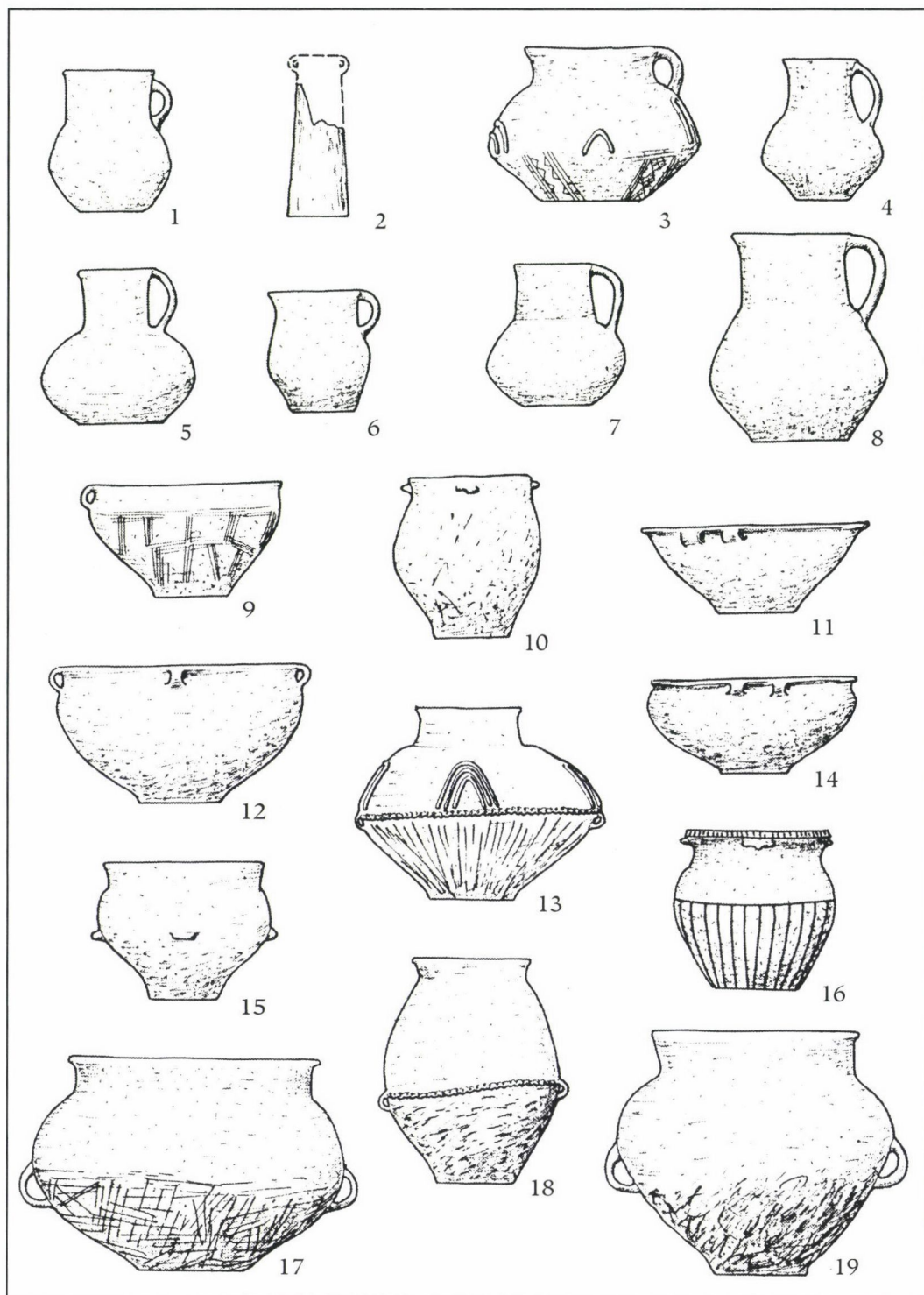
19. kép. Budapest XXI.–Hollandi út. 1–13. A 24. gödör leletei

Fig. 19. Budapest XXI.–Hollandi út. 1–13. Finds from pit 24

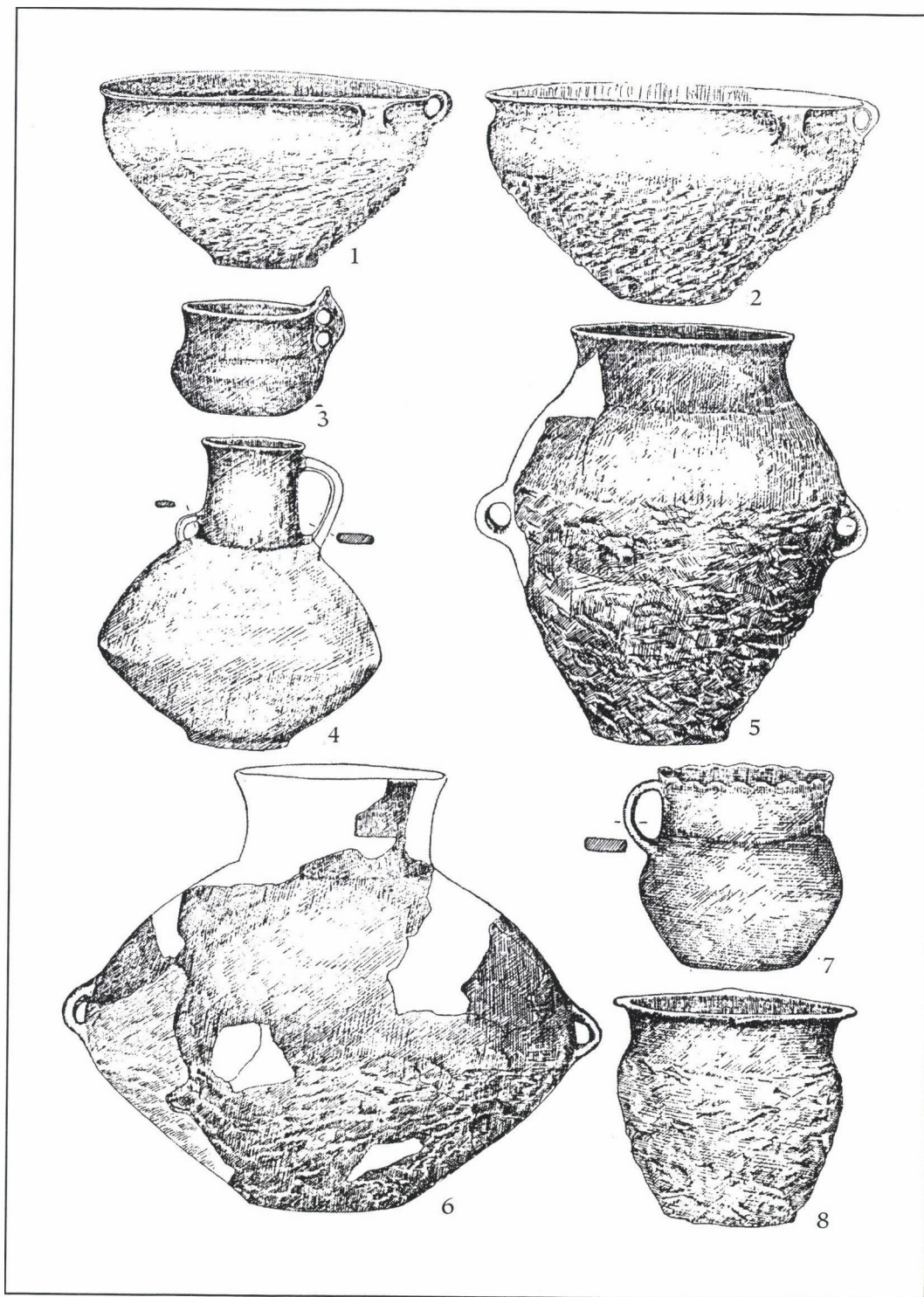
20. kép. Budapest XXI.–Hollandi út. 1–7. A 24. gödör leletei

Fig. 20. Budapest XXI.–Hollandi út. 1–7. Finds from pit 24

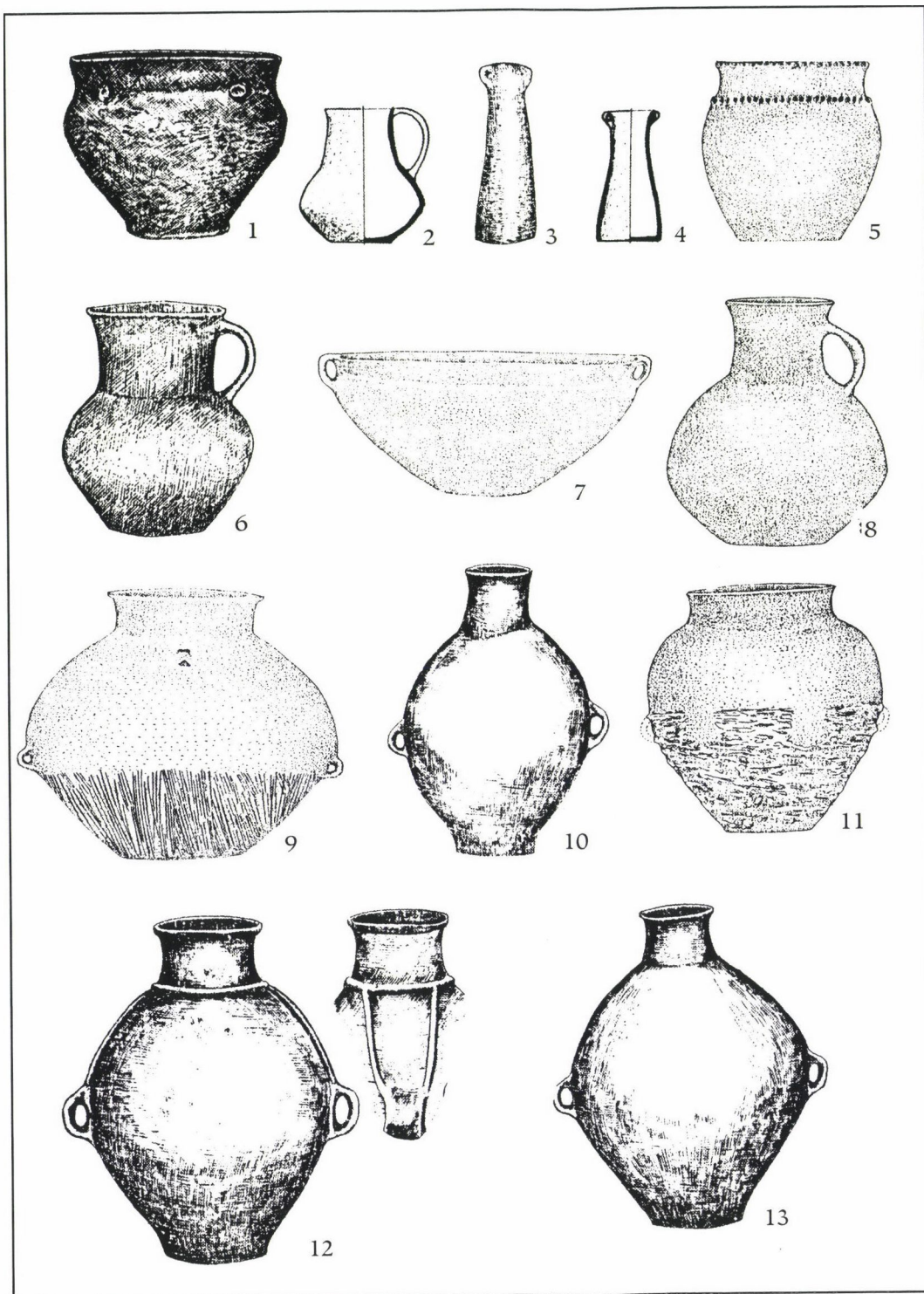
21. kép. Budapest XXI.-Hollandi út és Budapest-Békásmegyer
1-19. Telep- és sírleletek edénytípusai

Fig. 21. Budapest XXI.-Hollandi út and Budapest-Békásmegyer
1-19. Vessel types from the settlement and the burials

22. kép. Ilok (Újlak)–Vár, Horvátország
1–8. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra telepleletei (TASIĆ 1984 után)

Fig. 22. Ilok (Újlak)–Vár, Croatia
1–8. Settlement finds of the Somogyvár–Vinkovci culture (after TASIĆ 1984)

23. kép. Horvátország és Jugoszlávia, különböző lelőhelyek
1–13. A Somogyvár–Vinkovci-kultúra edénytípusai (DIMITRIJEVIĆ 1982; TASIĆ 1982; TASIĆ 1984 után)

Fig. 23. Croatia and Yugoslavia, various sites
1–13. Vessel types of the Somogyvár–Vinkovci culture (after DIMITRIJEVIĆ 1982; TASIĆ 1982; TASIĆ 1984)

BARACSKAI RÓMAI KORI SÍRKÖVEK LEÍRÁSA 1806-BÓL

PAPP JÚLIA*

A szerző tanulmányában egy baracskai sírkő és egy másik faragott bázis 1806-ból származó tudománytörténeti jelentőségű leírását közli, a vonatkozó irodalommal együtt. Megállapítja pontos lelőhelyüket (Baracska–Szentiván pusztatemplom). A lelőhely egyezik a Kézai Simon történeti munkájában (XIII. század második fele) említett római faragványával, amely a hun-történetben kapott szerepet.

A XVIII. század végén Magyarországon a művelődés jelentőségének felismerésével párhuzamosan a korábbiaknál szélesebb körben kezdett felébredni az érdeklődés a hazai művészeti, építészeti és régészeti emlékek iránt. A XIX. század első évtizedeiben tudósok, műkedvelő régiségbúvárok és érdeklődő olvasók által beküldött értekezésekből és tudósításokból a sajtóban valóságos topográfiai mozgalom bontakozott ki.¹

Módosult az emlékek megítélését befolyásoló értékhierarchia is: a korábban domináló kultikus-szakraális, anyagi és régiség-ritkaság érték mellett új értékszempontok kerültek előtérbe. Megnőtt a jelentősége a művészeti és régészeti emlékek történeti-tudományos² forrásértékének. Számos szerző hangsúlyozta, hogy a fennmaradt tárgyi emlékek üzenetének megfejtésével a hozzáértők képesek megvilágítani az elmúlt idők homályát. A tudósok nemcsak arra hoztak fel példákat, hogy az előkerült régészeti leletek megerősítették, hanem arra is, hogy módosították, vagy éppen megcáfolták az írott források adatait.

A nemzeti múlt tárgyi emlékeinek értékét, becsét növelte az is, hogy a régiség különös büvereje egyre gyakrabban a hazafias érzés és szemlélet kifejeződésével kapcsolódott össze. A sajtóban e tárgykörben megjelent írások egy része – a nemzeti emlékkultusz³ kialakulásának irányába mutatva – a nemzeti történelem – sokszor csupán romokban megmaradt – emlékeire fordított figyelmet. A pannonhalmi, visegrádi, váci, budai, székesfehérvári emlékeket a leírásokban – akár a nemzet egykori dicsőségének és nagyságának bizonyítékaiként, akár megpróbáltatásainak, szomorú sorsának mementóiként értékelték vagy értelmezték őket – egy sajátos, áhítatos tiszteletet ébresztő aura vette körül.

Nem beszélhetünk ugyanakkor a vizsgált időszakban a honi középkori emlékek ismertetésének talán még számottevő túlsúlyáról sem. Számos önálló írás foglalkozott hazai antik emlékekkel, régészeti leletegyüttesekkel, s az útleírások, városismertetések is egyaránt, s egyforma hangsúllyal említették a helyi ókori és középkori emlé-

* Papp Júlia
MTA Művészettörténeti Intézet
1014 Budapest, Üri u. 49.

¹ Növekedni kezd az emlékek megmentésére irányuló törekvések társadalmi presztízsértéke is. Nemcsak azoknak az írásoknak a száma szaporodik, melyek egyes emlékek pusztulását fájlalják, hanem azoké is, melyek a megmaradtak megóvására buzdítják az olvasókat. Több tudósítás név szerint is megemlíti azokat a „hazafiakat”, akik részt vállaltak művészeti és régészeti emlékek megmentésében. A sajtó mozgósító erejére is támaszkodnak azok a kezdeményezések, melyek az emlékek magán vagy hivatali formában történő szervezett összeírására, rendszerezésére tesznek javaslatot.

² Az emlékek vizsgálata során az őseink „születésekről, halásokról ’s idejéről való történetbéli viszálykodások is a’ Tudósok között legszerentsébben elvážzódnek.” *Museum Hungaricum – A Nemzeti Gyűjtemények elintézése’ feltételei Magyarország hazafiai’ számára.* Budán. é.n. [1807], 9.

³ Kovalovszky, M.: A képzeletbeli emlékmű (Emlékműtervek Magyarországon az 1840-es években). *Művészettörténeti Értesítő* 1982/1; Marosi, E.: Visegrád a nemzeti tudatban. *Művészettörténeti adalékok. Ars Hungarica* 1988/1, 6; Marosi, E.: *A Magyar Tudományos Akadémia szerepe a régészet és a művészettörténet kezdeteinél. A Magyar Tudományos Akadémia és a művészetek a XIX. században.* Budapest 1992, 85; Marosi, E.: *Műemlékvédelem – az örökség hagyományozása. A magyar műemlékvédelem korszakai.* Budapest 1996, 15.

keket. A honi antik emlékek megbecsülésének okát nemcsak abban kell keresnünk, hogy az egyetemi oktatással összefonódó régészeti kutatás szinte kizárólag ezekkel az emlékekkel foglalkozott. Az ókor iránti hazai érdeklődés a korábbi neolatin-humanista irodalmi műveltség hagyományainak továbbélésével, illetve azzal az általános európai ókor-kultusszal is magyarázható, amely – különféle antikvitasreceptiókban megnyilvánulva – a XVIII. században a feudális-arisztokratikus, és a polgári művelődési eszménynek egyaránt része volt. A honi antik emlékek ismertetése ugyanakkor összhangban volt a nemzeti öntudat hazafias indítatásával, lelkes kifejeződésével is. A szerzők ezt az emlékanyagot is a hazai föld történetének részeként, egy fényes korszak „bámulásra méltó” hagyatékaként értékelték. Az antik emlékek egyetemes érvénye, s az, hogy egy általános kulturális konszenzus részei, csak növelte jelentőségüket. Abba az európai kultúrkörbe vonták be ugyanis – hacsak közvetve is – a honi történelmet, melynek képviselői számára tudósaink és íróink egy része a nemzet kulturális eredményeit bemutatni akarta, s melynek fejlettebb viszonyaihoz való felzárkózást célul tűzte ki.⁴

⁴ Szilágyi, J. Gy.: „Ismerem helyemet.” (A másik Pulszky-életrajz.) In: *Pulszky Ferenc (1814–1897) emlékezete*. Szerk. Marosi, E.–Laczkó, I.–Szabó J.–Tóthné Mészáros, L. Budapest 1997, 25, 27; Marosi, E.: Az óságbárát múzeumigazgató. Pulszky és Bizánc művészete. Uo., 50–55.

⁵ Kulcsár, P.: Egy budai humanista feliratgyűjtemény. *ArchÉrt* 95 (1968) 257–261; Ritoók-Szalay, Á.: Der Kult der römischen Epigraphik in Ungarn zur Zeit der Renaissance. In: *Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*. Hrsg. August Buck, A.–Klaniczay, T.–Németh, S. K. Budapest 1989, 65–75; Ritoók-Szalay, Á.: A római fölíratok gyűjtői Pannóniában. In: *Pannonia Regia. Művészet a Dunántúlon 1000–1541*. Szerk. Mikó, Á.–Takács, I. Budapest 1994.

⁶ Olvashatunk tatai ókori síremlékről (APA 1775, 365–368), Tordán talált homokkő oszlopról (APA 1775, 220–222) Óbudán (PZ 1778, 15. sz. o.n., EV 1779, 324–325), Szamosújvárott (PZ 1779, 67. sz. o.n.), Erdélyben (EV 1780, 136), Érden (EV 1781, 46–47), Promontornál (EV 1782, 196–197), Válon (EV 1784, 361), Eszéken (EV 1785, 33–34) felfedezett ókori feliratos kövekről. Moldoványi Antal lelkész az Alsóbesnyő környékén talált római feliratos kövekről számolt be (TGY 1818:IV, 142–143). Kölesy Vince tisztartó egy, a pécsi katedrális mellett felfedezett ókori kő datálására, egykori funkciójának meghatározására, a felirat értelmezésére tett kísérletet (TGY 1820:I, 54–63), stb.

⁷ Seivert János történettudós erdélyi levelezőként Tordán felfedezett feliratos köveket és áldozati eszközöket ismertet és értelmez (UM 1781:I, 49–53, 74–77). Promontornán felfedezett római mérföldkövekről közölt értekezést Schönvisner István, az egyetem első érem- és régiségtani professzora (UM 1783:III, 60–90). Haliczky Antal, a Nemzeti Múzeum régiségtárának első őre a contra-aquincumi hídvár romjai között talált feliratos, pecsétes téglákról

A vizsgált időszakban megélenkültek a Mátyás uralkodása alatt meginduló⁵, s a történeti forrás-gyűjtésnek később is fontos részét képező epigráfiai kutatások is. Az érdeklődés növekedésére utal, hogy nemcsak az irodalmi és tudományos folyóiratok, hanem a hírközlő, referáló újságok is közöltek írásokat antik emlékekről.⁶ Szaktudományos folyóiratok híján a régészeti emlékekkel hivatásszerűen foglalkozó tudósok, egyetemi professzorok, múzeumi tisztviselők is jelentettek meg értekezéseket⁷ újságokban, irodalmi folyóiratokban. A topográfiai mozgalom kiszélesedésére utal, hogy néhányan azért küldték be beszámolóikat a környezetükben található emlékekről a szerkesztőségekhez, hogy a hozzáértők megmagyarázzák azok jelentését.⁸

A lelkes „amatőr” régiségbúvárok leírásai közül mind terjedelmével, mind részletességével⁹ kitűnik az az 1806-os, Kulcsár István *Hazai Tudósítások* című újságjában megjelent beszámoló, amely a baracscai templom előtt látható két római követ írja le. Az egyik kő minden részletre kiterjedő ismertetése arra utal, hogy a tudósító bízik benne: az olvasókat – egy hírközlő lap olvasóit – ilyen mélységig érdekelni fogja ez a töredékes antik emlék.¹⁰

(TGY 1820:III, 9–26), „Szombathelyi Római Régiségek”-ről (TGY 1823:XI, 3–18), illetve Óbudán talált római „Emlékkövekről” értekezett (TGY 1824:II, 3–30, 1824:IV, 4–19). Bitnitz Lajos professzor egy Szombathelyen talált, Jupiter tiszteletét hirdető antik feliratos követ ismertet (TGY 1821:VIII, 8), stb. – hogy csak azok közül említsünk néhányat, melyek római kövekkel is foglalkoztak.

⁸ Egy antik feliratos kőről szóló írás szerzője a hozzáértőket az emlék eredetének megvilágítására kéri (EV 1779, 324–325; PZ 1779, 55. sz. o.n.). Egy erdélyi tudósító „Etwas für Archäologen” című tudósításában Károlyfehérvár környékén talált ókori kőtöredék ábrázolását és feliratát Montfaucon nyomán a Mithrasz-kultusszal hozza kapcsolatba, de a pontosabb értelmezést gyakorlott régiségszakértőktől várja (PZ 1786, 12. sz. o.n.), stb. Nemcsak a lelkes amatőrök kérték azonban a szakértők segítségét, hanem a tudósok is felhívták társaikat nézeteik megvitatására, illetve helyesbítették egymás adatait.

⁹ A hazai ókori feliratok összegyűjtői a korábbi időszakokban nem nagyon fordítottak figyelmet a köveken látható ábrázolásokra. Annak az európai humanista írói hagyománynak a továbbélésére utalhat ez, mely – a reneszánsz képzőművészek, építészek vizsgálódásaival ellentétben – az antik emlékekhez elsősorban nem vizuális, formai, hanem filológiai, irodalmi, morális vagy történeti szemlélettel közelít, ebbéli jelentésüket vizsgálja. Bár a történetbúvárok és gyűjtők körében a képek alapján történő vizsgálódás, összehasonlítás jelentősége a szövegek autoritásával szemben a XVI. század óta Európában folyamatosan nő, az antik köveken található ábrázolások ismertetése, értelmezése itthon csupán a XIX. század elején kezd nagyobb teret nyerni – többek között épp a sajtón keresztül.

¹⁰ A leírást említi Marosi, A.: Közsegtörténelmi adatok. Baracska. Székesfehérvári Szemle 1931: 7–9, 13.

„Székes Fejér Vármegyében Baratskán a' Szentegyház ajtaja előtt ezek a' régi kövek vannak:

1.) Egy lapos, egy darabból álló, faragott kő, melynek most mind szélessége, mind hosszúsága ötödfél araszt, vastagsága egy arasz, ez előtt, míg még az két vége el nem tört, nagyobb volt. Szélei mind a' két felől épségben megmaradtak. Van ez az Templomnak déli ajtaja előtt.

Az ezen szemléltethető Jelek három félék: legalól, az kőnek egész szélességében, (kivéven az két szélén egy egy négy szegletű oszlopot) más fél araszt tágasságú legyen, négy újnvi nagyságú betűkkel, van ez az írás:

AVE BASSE

C. LCINO BASSO

AN XXIMENS. II.D. IIII.

C. LCINII - - SVS.

Ezzel a' renddel és formával van kimetszve az említett kövön; olyan szép, egyforma betűkkel, hogy ma sem látunk náloknál szebben kimetszetteket. Az utolsó sorban, a' hol az betük nem épek, 's hijok is van, ki van törve a' kőből.

Középett az kőnek egész szélességében, egy arasztnyi magosságú helyen (melly az alsó és felső részéről a' kőnek jól meg van különböztetve) ezek vannak: Ennek a' résznek, vagy felosztásnak közepén van egy oltár, mellyen túl, jobb felől két nagyobb, és egy kisebb kép van kifaragva. Az legszélsőbbnek földig érő köntöse, vagy felső ruhája, a' mellette valónak meg térdig érő van; a' kisebbnek, melly a' kettőnek tsak vállig ér, és a' melly közel az oltár mellett láttatik, semmi ruhája sins. A' legszélső, a' jobb kezét leeresztvén, abban valamit tart, a bal kezében is, hasonló módon leeresztve, valami láttzik, mellyet a' mellette való képnek jobb keze is megfog; úgy, hogy a' szélső képnek bal keze, a' középsőnek jobb keze ugyan azt együtt láttatnak tartani. A' középső kép, a' mellette valónak 's neki vállig érőnek valamint nyújt; ez meg hihető az oltárra tehette azt; de valamint ennek a' kisebb képnek a' bal keze, úgy az oltárnak is egy oszlopa le van törve. – Bal felől az oltárnak, ismét két kép szemléltetik, t. i. egy na-

gyobb és egy kisebb. Az oltár mellett mingyárt, vagy az nagyobb, hasonló nagyságú az már említett két nagyobb képpel, földig érő felső ruhája lévén. A' jobb kezével az Oltárra valamit tesz. Mellette van mingyárt, a' kőnek bal szélén, egy kisebb kép, melly neki mellig ér, akkora nagyságú, mint a' melly épen az oltár mellett jobb felől van. Ez nem láttatik a' mellette valónak valamit nyújtani, vagy a'hoz érni, jóllehet közel essenek is egymáshoz.

A' kőnek a' felső részén három melykép van. Az Fejek el van törve. A' mostani magasságok más fél araszt, a' két szélsőé egy egy araszt. Bal felől, a' két szélsőnek a' bal keze a' mejjére van téve, (melyen az ujjait, kezefejét, 's ezen túl a' karja felé, valami négy újnvi a' köntösét is lehet látni, melly olyan forma, mint a' mi menténknek kerekprémje, az ember kezefe-jénél) a' harmadiknak meg a' jobb keze van a' mejjire téve. Bal felől, az elsőnek jobb kezefeje, a' második képnek bal vállán látszik; a' másodiknak jobb kezefeje látszik, a' harmadiknak a' bal vállán; épen a' szerént, a' mint kiki a' jobb vagy bal kezét tette a' maga mejjére, a' másik szabad kezét úgy tette a' mellette valónak vállára.

2.) A' Szentegyháznak napnyugoti ajtajánál meg ez a' darab kő van, melynek magassága három araszt, szélessége kettő. A' kő négy szegletű. Egyik lapján van, egymás mellett két mejjkép: a' más két lapján fél circulus van kifaragva 's cizfrázva, mellynek középiről valami czafrang, vagy bojt függ le. A' negyedik lapja, valamint az allya 's teteje is sima." (HT 1806, 39–40)

Az ismertetett kő – C. Licinius Bassus síremléke – a Nemzeti Múzeum gyűjteményében található. A Rómer-Desjardins katalógus¹¹ „Veterani” címszava alatt szereplő, 1,15 méter magasságú, 1,10 méter szélességű, az i.sz. II. században keletkezett, áldozati jelenet¹² ábrázoló kőnek (CIL 3693) a múzeumba kerülésével kapcsolatban nem találtam adatot. A fenti leírás alapján az mindenesetre bizonyos, hogy a kő 1806-ban Baracskán volt.

Az Aquincumtól 25 mérföldre kialakított első római állomás, Jasulones az emlékekből valószí-

¹¹ A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei. Desjardins Ernő francia szövegét ... magyarította, bővítette és külön pótlékkal kiegészítette Dr. Rómer Flóris. Budapest 1873, 161. számú tétel, XXVIII. Tábla. „C. Licinius Bassus síremléke, emelte C. Licinius ... hadastyán... Ezen jelenet nagyon tanulságos, mind az alakokra, mind az edényekre és az egész készülékre nézve.” Említi még Schober, A.: *Die römischen Grabsteine von Noricum und Pannonien*. Sonderschriften des österreichischen Archäologischen Institutes in Wien. Wien 1923, Band X. 114. 250. sz. (Schober házaspár mellképéről ír, de a kő felső részén valójában három alak töredéke látható.)

¹² Oroszlán, Z.: *Mitológiai és szimbolikus képtípusok a pannóniai síremlékeken*. Budapest 1918, 8–13; Sz. Burger, A.: *Áldozati jelenet Pannónia kőemlékein*. RégFüz II.5. Budapest 1959. Licinius Bassus sírkövét Burger bizonyítan felalálási helyel említi: „Baracska (?)” 29. sz. sírkő, XXXII. t. 26; *Pannónia régészeti kézikönyve*. Szerk. Fitz, J.–Mócsy, A. Budapest 1990, 251. A Pannóniában népszerű áldozati jeleneten a baracskai kövön a szokásostól eltérően a trypos mellett nem két, hanem négy személy és egy asztalka látható. (A Hazai Tudósítások szerzője – mint láttuk – öt alakot írt le.)

nűsíthetően kisebb katonai település lehetett.¹³ A tábor helye feltételezhetően a XIX. század közepén Baracskához csatolt Szentivánon, a középkori ún. Pusztatemplom környékén volt. Ezt a feltevést nemcsak az támasztja alá, hogy itt haladt el az egykori római út, hanem az is, hogy az előkerült leletek nagy részét – köztük a hun-monda kialakulásában szerepet játszó, Kézai, majd Thuroczy által is említett faragott követ – is itt találták meg.¹⁴ 1806 környékén itt állhatott az a két római kő is, melyről a *Hazai Tudósítások* a fenti leírást közölte. Baracskán ugyanis abban az időben – mivel a jelenlegi templomot 1831–32 között építették – csupán egy kisméretű református oratórium állt.¹⁵ A tudósító által említett, több bejárattal rendelkező „Szentegyház” minden bizonnyal a szentiváni Pusztatemplom volt, melynek akkor még állhatott néhány fala.¹⁶

A felvilágosodás és a korareformkor hazai sajtójában megjelenő régészeti vonatkozású írások a művelődéstörténeti vizsgálódás mellett igényt tart-

hatnak az archeológia tudományának történetét kutatók érdeklődésére is. S nemcsak a tudósok, múzeumi szakemberek tudományos igényű, a külföldi és hazai szakirodalom ismeretéről tanúszkodó, régészeti és történeti analógiákat említő, gazdag jegyzetapparátussal ellátott értekezései, hanem alkalmanként a műkedvelők beszámolóí is. Ezek az írások ugyanis amellet, hogy felhívták a figyelmet az emlékek összegyűjtésének, megmentésének, illetve kutatásának és rendszerezésének fontosságára, adatokat is szolgáltatottak a tudósok számára. A baracskai kövekről tudósító régiségbúvár is – úgy tűnik – az archeológusoknak küldött üzenetet. Bár meg sem kísérelte a leírtak értelmezését, az ábrázolt tárgyak azonosítását vagy az emlék egykori funkciójának, illetve korának meghatározását, meghökkentően aprólékos leírásának mégis nyilvánvalóan az volt a célja, hogy a hozzáértők ez alapján megfejtessék az ábrázolások jelentését.

THE DESCRIPTION OF ROMAN TOMBSTONES FOUND AT BARACSKA FROM 1806

JÚLIA PAPP

The author analyzes an early description of a tombstone and a carved stone base found at Baracska from 1806 (published in CIL III: F. Römer–E. Desjardins, *A Magyar Nemzeti Múzeum római feliratos emlékei*. Budapest 1873, no. 161, Pl. XXVIII) and offers an overview of the

relevant literature on this find. She identifies their exact findspot – Baracska–Szentiván-pusztatemplom – that can be identified with the location of the Roman carved stones mentioned in Simon de Kéza's chronicle from the 13th century.

¹³ Fitz, J.: A római kor Fejér megyében. In: *Fejér megye története. Az őskortól a honfoglalásig*. 4. Szerk.: Fitz J. Székesfehérvár 1970, 175–176; *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*. Supplementband IX. Jassulones. Stuttgart 1962, 83–84. Pl. Cocceius Senecio decurio, illetve a II. légió egy veteránja által állított Jupiter oltárok, vagy a Vibius Respectusnak, az I. alpesi cohors katonájának állított sírkő (CIL 10369–10372), vö. Marosi, A.: Közsgéttörténelmi adatok. Baracska. *Székesfehérvári Szemle* 1931: 7–9, 13.

¹⁴ Dr. Szalay, J.: Keveháza. *ArchÉrt* XIII (1879) 151–154; Juhász, J.: A baracskai Jupiter oltárkő és Köveaszó (Keveháza). *Székesfehérvári szemle* 1934, 75–80; Dormuth, Á.: A baracskai oltárkő és Pusztatemplom. *Székesfehérvári Szemle* 1936, 53; A római kor Fejér megyében. In: *Fejér megye története. Az őskortól a honfoglalásig*. 4. Szerk.: Fitz, J. Székesfehérvár 1970, 175. Az ún. baracskai kőre – azaz a Jupitert, Junót és Minervát ábrázoló Jupiter oltárra – Mikó Árpád hívta fel a figyelmemet.

¹⁵ Degré, A.: Baracska. *Fejér Megyei Történeti Évkönyv* 14 (1980) 88.

¹⁶ A templom egyik 4–5 méteres oldalfala még 1922 körül is állt. Romjait csupán 1925-ben hordták szét építőanyagként, amikor egyik kettérepedt főfala veszélyessé vált. A középkori templom nagyságára utal, hogy egy 1936-os leírás szerint az alapokat „körüljárva látni lehetett, hogy nemcsak öntött falalapok vannak a földben, hanem hengeralakú szép nagy oszlopdarabok és faragott, szögletes pillérrészek is.” Dormuth, Á.: A baracskai oltárkő és Pusztatemplom. *Székesfehérvári Szemle* 1936, 53.

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA (D 25048) támogatásával készült.

A jegyzetekben használt rövidítések feloldása

APA Allergnädigst privilegierte Anzeigen aus sämmtlichen kaiserl. könl. Erbländern (1771–1776)

EV Ephemerides Vindobonenses (1776–1785)

HT Hazai Tudósítások (1806–1808)

PZ Pressburger Zeitung (1764–1849)

TGY Tudományos Gyűjtemény (1817–1840)

UM Ungarisches Magazin (1781–1787)

1. kép. C. LICINIVS BASSVS sírköve, Baracska

Fig. 1. Tombstone of C. LICINIVS BASSVS from Baracska

A RÉGÉSZETI ÉS AZ ÍROTT FORRÁSOK ÖSSZEVETÉSÉNEK LEHETŐSÉGEIRŐL: A BAJCSAI VÁR (1578–1600) KUTATÁSÁNAK ÚJABB EREDMÉNYEI

VÁNDOR LÁSZLÓ*–KOVÁCS GYÖNGYI**–PÁLFFY GÉZA***

A szerzők az egykori Bajcsavár (Weitschawar) újabb kutatásairól számolnak be. A kanizsai vár szomszédságában 1578–1600 között álló, tégl- és palánképítésű erősség a délnyugat-dunántúli török elleni védelem egyik főváráként a stájer rendek támogatásával épült és létezett. A tanulmány az 1995–2001 között folyt régészeti feltárás főbb eredményeit mutatja be, levéltári adatokkal összevetve. Az összefoglalást a Bécsi Hadilevéltár dokumentumaiból összeállított válogatás kíséri.

A Nagykanizsától 8 km-re található és ma közigazgatásilag a városhoz tartozó Bajcsa délkeleti határában egy magasabb, környezetéből 10–12 méterre kiemelkedő domb található, amelyen a török korban vár állt. Emlékét a határ földrajzi elnevezése („Törökvári-dűlő”) napjainkig megőrizte, magából az erősségből azonban a XX. századra már nem sok látszott. A várhely rövid időn belül el fog tűnni, a domb ugyanis jelenleg működő homokbánya (2. kép). A bányaműveléssel 1994-ben érték el a vár területét, így 1995-től Vándor László vezetésével nagyobb méretű leletmentő ásatás indult a maradványok dokumentálására és minél teljesebb feltárására. A régészeti kutatásokat jelentős összegekkel támogatta a bányát üzemeltető Drávakavics Kft. és 1997–2000 között a Steierische Historische Landeskommission (Graz) is.

Bajcsa várát (a korabeli német nyelvű forrásokban többnyire *Weitschawar*) teljesen újonnan 1578-ban, a török elleni végvárláncolat részeként a stájer rendek költségén kezdték építtetni Kanizsától délre, elsősorban Stájerország és a Mura-vidék védelmére (1. kép). Éppen ezért lett központja a kanizsai végvidéki főkapitánysággal közvetlenül szomszédos, de már a vend főkapitánysághoz (*windische Grenze*) tartozó ún. bajcsavári kapitányi körzetnek (*weitschawarische Grenzhauptmannschaft oder*

Weitschawarer Grenze), amelynek rajta kívül Fityeháza, Szentmiklós és (Mura)Keresztúr erőssége voltak a tagjai. A kis védelmi övezet (3–4. kép) létrehozását az 1577. évi bécsi nagy haditanácsokzason (*Hauptgrenzberatschlagung*), majd a stájer, karintiai, krajnai és görzi küldöttek Bruck an der Murban tartott gyűlésén 1578 elején határozták el. Az ekkor korszerűsített védelmi koncepció lényege az volt, hogy a Kanizsa-patak mocsaras völgyére támaszkodva kisebb várak, palánkok és őrházak újonnan kialakított rendszerével, valamint az átkelő és utak elzárásával akadályozzák meg a törökök zsákmányszerző betöréseit.¹

Bajcsa vára nem egészen fél év alatt felépült, bár ez korántsem jelentette azt, hogy teljesen el is készült. A vár – amint azt 1579-ben egy vizsgálóbizottság már megállapította – katonai szempontból rossz helyre épült, mivel két környező domb is föléje magasodott. Mivel azonban a mocsáron átvezető, stratégiai fontos utat kellett védenie, máshova nem kerülhetett.² 1578. november 9-én, az ünnepélyes átadáskor az ideiglenesen ott tartózkodó őrséget még 200 horvát lovas, 112 német gyalogos, valamint 300 „haramia”, azaz horvát-magyar gyalogos alkotta. Ezt az igen tekintélyes kezdő őrséget azonban hamarosan „hivatalosan” is a felére csökkentették: 1582-ben az előírt létszám már

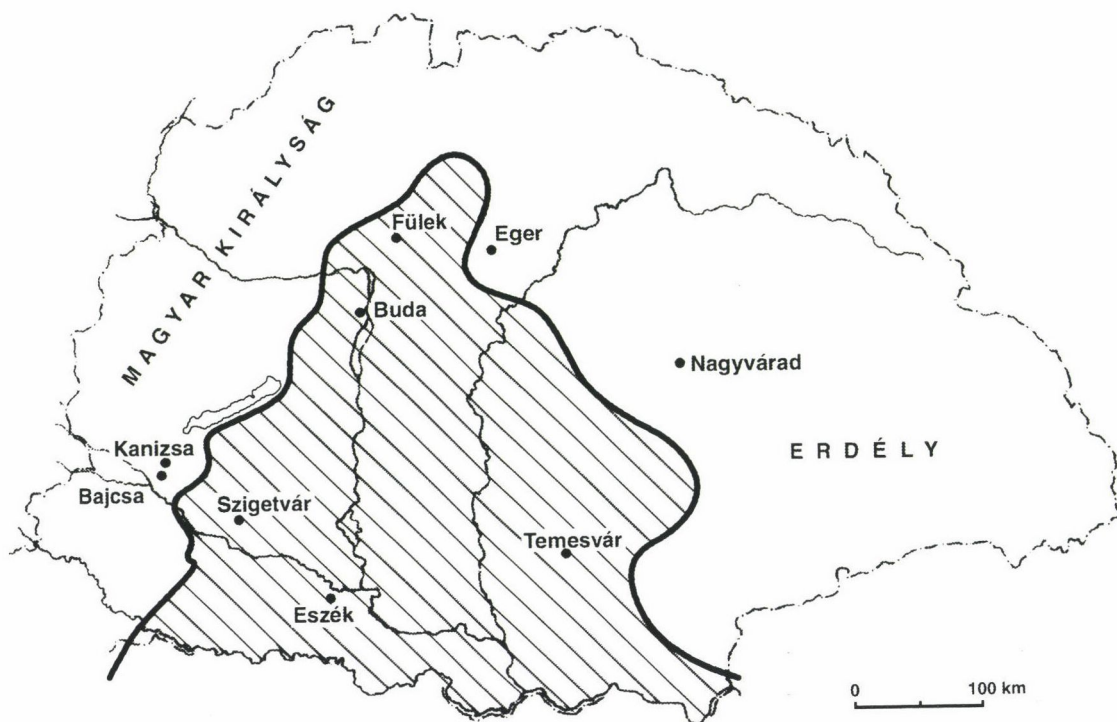
* Vándor László
Göcseji Múzeum
9800 Zalaegerszeg, Batthyány u. 2.

** Kovács Gyöngyi
MTA Régészeti Intézete
1014 Budapest, Úri u. 49.

*** Pálffy Géza
MTA Történettudományi Intézet
1014 Budapest, Úri u. 53.

¹ ROTH 1970, 151–214; VÁNDOR 1994, 319–323, 340–346; 1998, 102; KELENIK 1995, PÁLFFY 1995, 75–76; 2000, 20–28.

² KELENIK 1995, 167, 170.

1. kép. A hódoltság határa 1568 körül

Abb. 1. Grenze des türkischen Besetzungsgebietes um 1568

2. kép. A bajcsai homokbánya 1999-ben

Abb. 2. Die Sandgrube von Bajcsa 1999

csak 355 fő volt (Függelék, No. 5). A vár kapitánya Zrínyi György familiárisa, Malakóczy Miklós lett.

Az 1570-es évek végétől újjászervezett védelmi hálózat közel egy évtizedig hatékonyan működött, Kanizsa hátszaga ugyanakkor több nagyobb török betörést is megélt. Az ellenség 1586-ban például, a Kanizsa-patakon átkelve, a Rábán túlig merészkedett, majd délnek visszafordulva még a Muraközbe is betört. 1587-ben a Kerka-patak völgyéig hatolt, s bár visszafelé Kacorlak–Sárkányszigetnél nagy vereséget szenvedett, ez nem akadályozta abban, hogy a következő esztendőben támadást intézzon a Kanizsa környéki kisebb erősségek ellen. Ennek az akciónak esett áldozatul többek között a Bajcsával szomszédos Fityeháza 1579-ben emelt kis őrháza is. Az 1590-es évek hadi eseményei nagyrészt már a tizenöt éves háború (1591–1606) történetéhez tartoznak.³ Bajcsa mellett és térségében ekkor többször vonultak fel török csapatok, a várat magát azonban egyszer sem ostromolták. Védői így még inkább szerepet vállalhattak a török portyák elleni védelemben (vö. Függelék, No. 4), valamint a keresztény ellenakciók szervezésében. A bajcsai lovasok 1599-ben még a felvonuló Ibrahim nagyvezér dunai hadiszállítmányának megtámadásában is részt vettek Tolna mezőváros közelében.⁴

Bajcsa várát 1600-ban, Kanizsa török kézre kerülését megelőzően Georg Paradeiser kanizsai végvidéki főkapitány (1598–1600) parancsára hagyták el, fokozatos kiürítése azonban már korábban megkezdődött. A laza homokos talajon való gyors, kellő alapozást nélkülöző építkezés miatt ugyanis az erősség egyre inkább használhatatlanná vált, falai ledőltek, árcai beomlottak, palánkja és belső épületei állandó javításra szorultak. A nehézségek már az építés alatt jelentkeztek, és a helyzet a későbbiek során csak rosszabbodott. Az 1580-as évek végére a várban már rettenetes állapotok uralkodtak. A pusztuláshoz talán az 1586., majd a Kanizsán nagyobb rombolást okozó 1590. évi földrengés is hozzájárulhatott.⁵ Mindezek következtében Bajcsa egyre nehezebben tudta ellátni feladatait. Az 1587. évi pozsonyi országgyűlés ezért sürgette újjaépítését és erősítéseinek kijavítását, mert – miként azt a diétán jelenlévő Veit von Halleg zu Razenegg vend főkapitány (1568–1589) jelentette Károly főhercegnek – ellenkező esetben „*Bajcsaváron bizonyosan megtörténik, hogy a katonaság kivonul onnan*

3. kép. Bajcsa vára Giovanni Jacobo Gasparini itáliai hadiépítész magyarországi végvárval-térképén 1594 elejéről (közli PÁLFFY 2000, színes facsimile-melléklet)

Abb. 3. Die Burg Weitschawar auf der Landkarte der ungarischen Grenzbürgenlinie des italienischen Festungsbaumeisters Giovanni Jacobo Gasparini von Anfang 1594 (nach PÁLFFY 2000, farbige Faksimile-Beilage)

és azt a helyet teljességgel elhagyja”.⁶ Bajcsát ugyan végül mégsem hagyták el teljesen, de az 1580-as évek elejétől fokozatosan, majd az évtized végétől már végleg (Mura)Keresztúrt erősítették. Murakeresztúr kiépítéséről még 1581-ben döntöttek, nem kis mértékben éppen a bajcsavári nehézségek miatt, elsősorban a várbeli zsúfoltság enyhítése végett (Függelék, No. 4).

Kanizsa 1600. évi elfoglalása után a legújabbban előkerült adatok szerint a törökök többször is – így például 1607 októberében, majd még 1619 elején is – foglalkoztak a gondolattal, hogy Bajcsát újjaépítsék⁷ –

³ VÁNDOR 1994, 321, 323–326.

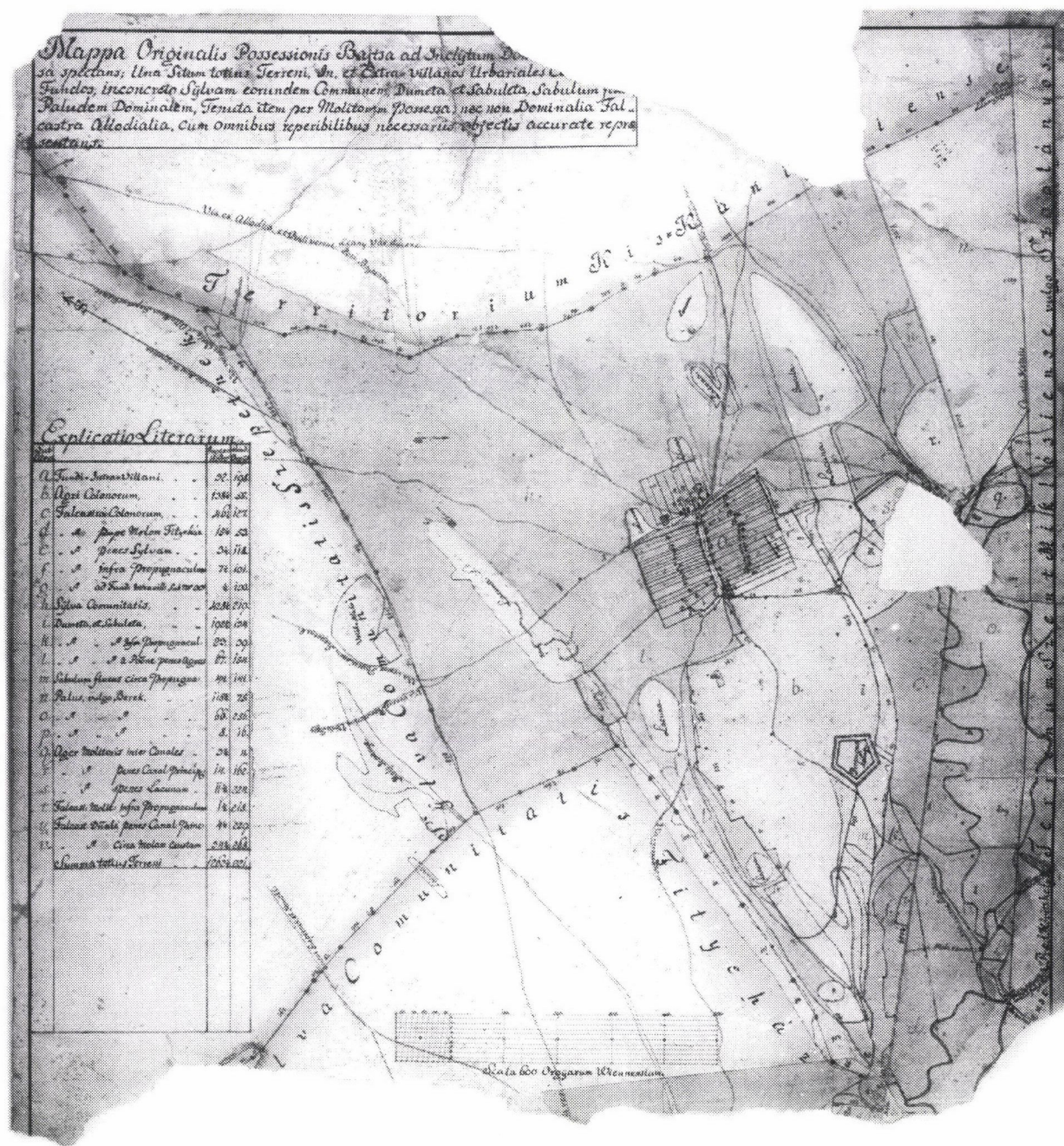
⁴ VÁNDOR 1994, 329.

⁵ KERESZÉNYI 1993, 273, 8. jegyzet; MÉRI 1988, 50.

⁶ „zu Beytschawar gewiß beschiecht, daz Khriegsvolckh darauß zeucht unnd dasselb Orth ganz unnd gar verlassen.”

ÖStA KA IHKR Akten Vindica 1588 Dez. Nr. 7, fol. 60-61, 1587. december 15. után.

⁷ 1607: Függelék, No. 6; 1619: ÖStA HHStA Hungarica AA Fasc. 169, Konv. C, fol. 25.

5. kép. Bajcsa a Batthyány-uradalom egy XVIII. század végi térképén (közli VÁNDOR 1994, 345, 26. kép)

Abb. 5. Die Burg Weitschawar auf einer Karte der Batthyány-Herrschaft vom Ende des 18. Jh. (nach VÁNDOR 1994, 345, Abb. 26)

utókorra,¹¹ a Bajcsa pótlására emelt Keresztúr egyik korabeli alaprajzáról pedig egy 1586-ban keletkezett tervezetből is tudunk.¹²

A terep 1995–1996. évi felmérése során – az említett XVIII. századi térkép ábrázolásával megegyezően – egy nagyjából szabályos ötszögű erődítmény

körvonalazódott ki (6. kép), amelynek pontosabb hosszmeretei a régészeti kutatások szerint a következők: az északi téglakerítés kötőgátjának (kurtina) hossza 43 m, az északi téglabástya épen megmaradt homlokoldala 31 m, szárnya 5 m. A palánk esetében a keleti kötőgát kívül közel 60 m,

¹¹ ÖStA KA IHKR Akten Vindica 1579 März Nr. 28.

¹² Uo. 1586 Juni Nr. 1, fol. 3-5. és ROTH 1970, 212, 112. jegyzet.

6. kép. A várhely szintvonalas felmérése (Egyed Endre felmérése), rajta a szövegben említett objektumok helyével

Abb. 6. Höhenlinienmessung des Burggeländes (Vermessung von E. Egyed), mit den Stellen der im Text erwähnten Objekte

a déli szakasz pedig 55 m hosszú volt. Már a szintvonalas felmérés is mutatta, majd a feltárások végleg igazolták, hogy a délnyugati palánkbástya (9. kép 1) méretben csak nagyjából egyezett a dél-

keletivel, az előbbi bástya homlokoldalának hossza 19 m, míg az utóbbinál a kiszerkesztett hossz 17 m volt. A teljes kerületre feltételezett palánképítmény belső síkjára számolva a vár kis sugara

62–63 m; mindezek alapján az erősség belső területe közel 1 hektár volt.

Az építési módokról, az építészeti részletekről a régészeti feltárások nyomán szereztünk pontosabb képet. Az 1995–1996. évi ásatásokról és az azokat megelőző kutatásokról Vándor László már többször beszámolt,¹³ jelen összefoglalásunkban ezeket is felhasználva mutatjuk be az eddigi eredményeket. 1995 és 2001 között teljesen átvizsgáltuk a vár egykori területének nagyobb – azaz a megmaradt – részét. A bányaművelés jelentősen előrehaladt, 2001 nyarán a várhelynek körülbelül 15–20 százaléka volt már csak látható.

Az 1970-es években, majd a későbbiekben végzett előzetes terepszemlék során jelentős mennyiségű tégl- és paticstörmelék, valamint nagyszámú cserepet, állatcsontot, vastöredéket regisztráltak a hajdani erősség területén. Világossá vált, hogy a vár déli és keleti fele megmaradt ugyan, de a nyugati oldal, pontosabban az északnyugati bástya és környéke a XX. század végére teljesen elpusztult (6. kép). Továbbá megállapítható volt az is, hogy az erődítések során az árokkal a várhelyet tulajdonképpen „kivágták” az északnyugat felé lejtő dombból. Az azonban már csak az ásatások során derült ki, hogy az északi oldalt téglafallal is erődítették, azaz az északi oldalon a megfaragott domboldalt kissé rézsútosan téglával falazták fel, illetve támasztották meg (7. kép), védműveket is kialakítva. A téglafal átlagosan 1–1,5 m, helyenként azonban közel 2 m (180 cm körüli) magasságban maradt ránk, ugyanakkor az északi bástya csúcsánál már éppen csak egy-két sor téglát jelezte az alapokat. A rossz minőségű téglák részben habarcsba, részben agyagba voltak rakva.

A téglafalra vonatkozóan érdekes adatot találtunk Giuseppe Vintani itáliai várépítész 1581. évi augusztus 10-én készült jelentésében (Függelék, No. 2). Ebben szó esik a vár faláról, amely „*nincs körben [még mindenhol] felhúzza, ezért szükséges lenne kívül az árokban egy palánkkal körülvenni és azt elkészíttetni.*” (A Határozat szerint ezt a következő év tavaszára halasztották.) A forrás által említett „falat” („*Maur*”) mindenképpen a feltárt téglafallal kell azonosítanunk. Ez a téglafal – a régészeti megfigyelések szerint – nemcsak 1581-re, hanem egyáltalán nem készült el mindenütt a vár teljes területén, pontosabban, régészetiileg bizonyíthatóan csak az északkeleti oldalon épült meg. (A várárookban a sűrű növényzet miatt eddig nem végezhetünk kutatásokat, a terep felmérése és tüzetesebb vizsgálata után azonban igen csekély a

valószínűsége annak, hogy újabb falrészletek kerüljenek elő. A további megfigyelések aligha fogják megmásítani azt a kijelentésünket, hogy a téglafalazat és erődítés körben nem, hanem csak az északi oldalon, azaz a vár leggyengébb, legtámadhatóbb, egyben a völgyön átvezető útra néző kanihsai oldalán épült ki.)

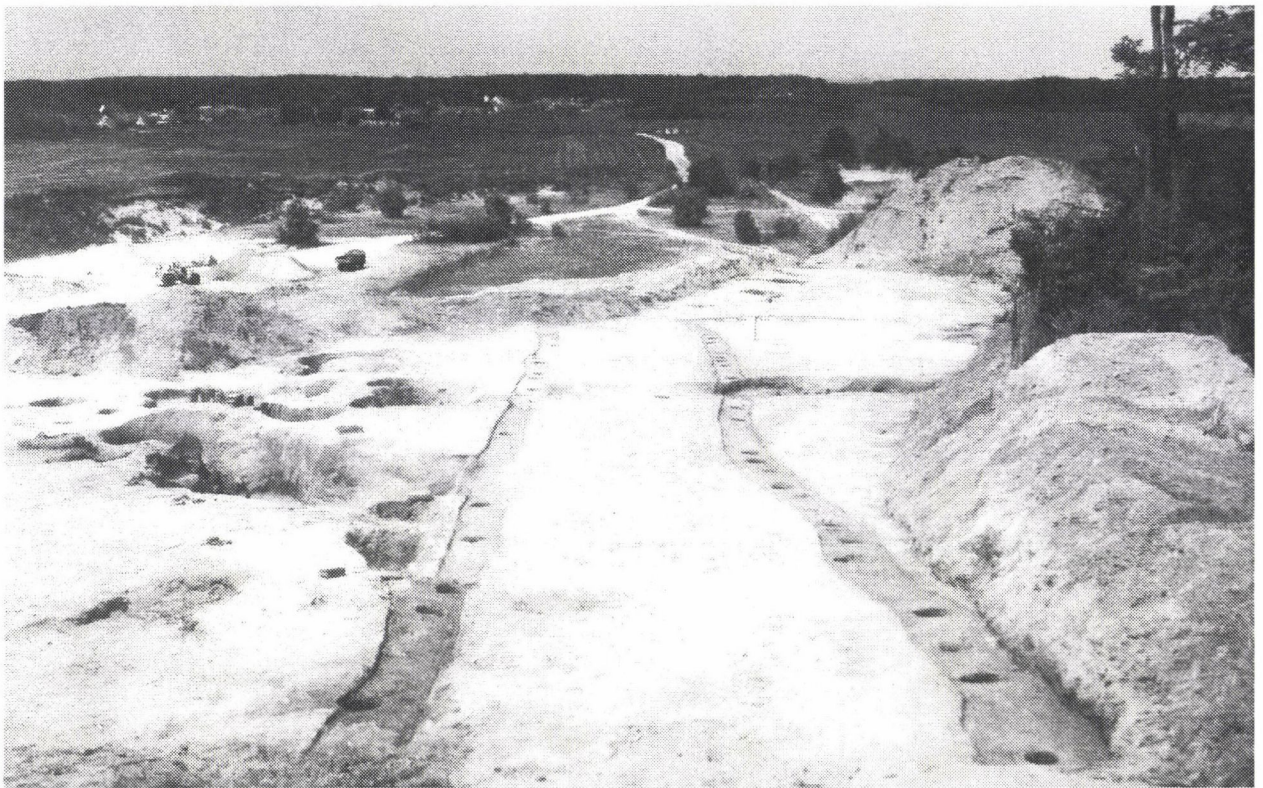
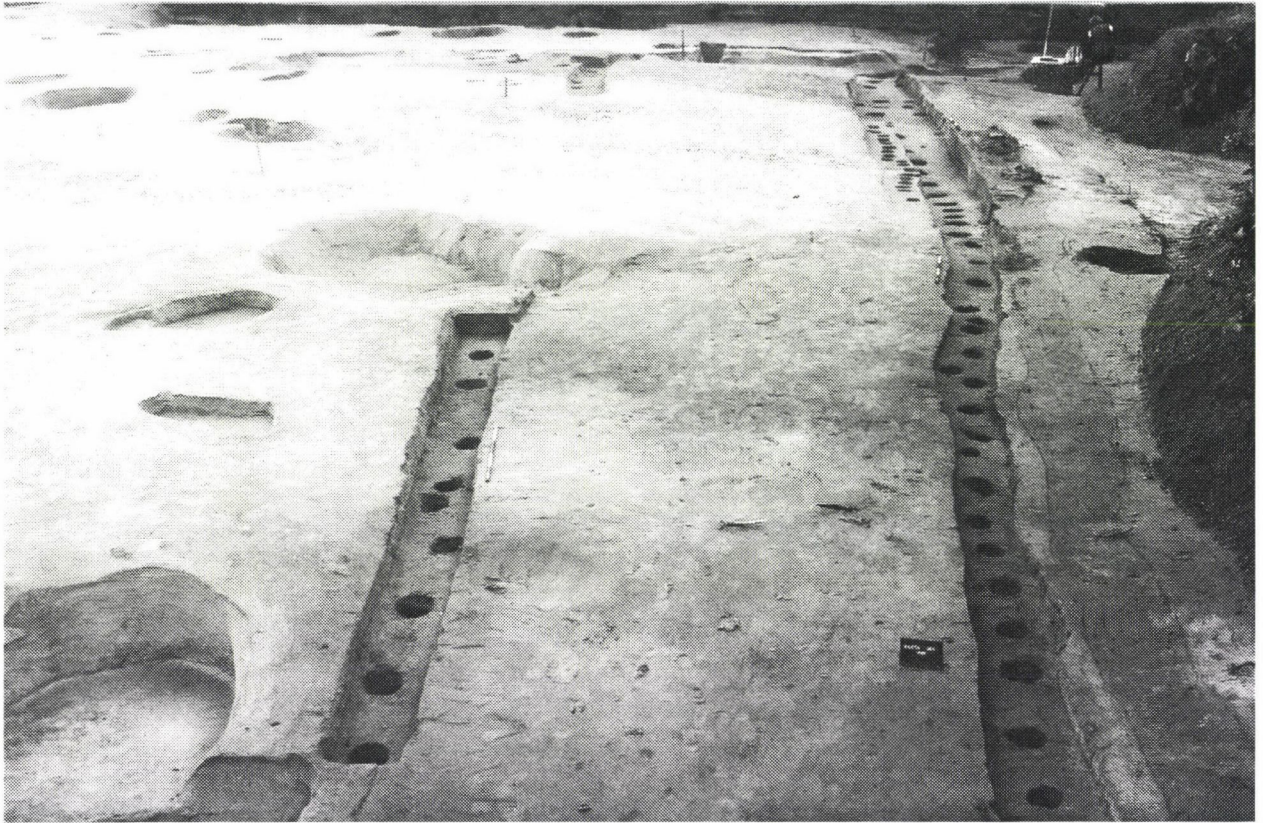

7. kép. Téglafal és védmű a vár északi részén

Abb. 7. Ziegelmauer und Verteidigungswerk am Nordteil der Burg

A régészeti adatok arra is rávilágítottak, hogy a téglafal nemhogy nem készült el teljesen, de vastagsága sem volt megfelelő, alapjainál is alig haladta meg az 1 métert (120 cm). Így a homok nyomásának és a vár térségében is feltételezhető földrendéseknek bizonyára nehezen tudott ellenállni. A feltárás során kidőlt téglafalakkal talákoztunk. Ezekről sajnos nem lehetett megállapítani, hogy mikor dőltek le, a falomlás 1600 előtt, de akár utána is történhetett. Természeti tényezőként figyelembe kell venni még az esővíz romboló hatását is, a homokos környezetben ugyanis a nagyobb és tartósabb esőzések szörnyű károkat okozhattak mind a várfalban, mind a vár belső építményeiben. Ásati tapasztalataink is mutatták, hogy egy-egy felhőszakadás nyomán a gödrök, a cölöphelyek, épületalapok, agyagpadlók szinte „elolvadtak”, a sekélyebb mélyedések pedig szinte eltűntek a terepen.

¹³ VÁNDOR 1994, 270, 320–323, 345; 1997; 1998.

8. kép. 1. A palánkfal részlete a vár déli részén, 2. a kapitányi épület helye a keleti palánkfal mellett, feltárás közben, eső után

Abb. 8. 1. Detail der Palisadenwand am Südteil der Burg, 2. Lage des Burgkapitansgebäudes neben der östlichen Palisadenwand, während der Freilegung, nach einem Regen

A megbontott téglafalazat egy év alatt is nagyon sokat pusztult. Az esőzések okozta károokra egyébként kiválóan utal Vintani említett jelentése is. Az építész külön figyelmeztetett arra, hogy a padlót a kapu alatt is meg kell csinálni, „nehogy a torony kimosódjék, mivel a víz – mikor esik az eső – ott nagy kifolyást vág magának, s mind oda gyűlik össze. Egy [terelő]falat kell építeni nyolc öl hosszan, és azt három láb szélességben kell felfalazni, valamint egy csatornát kell kiépíteni és készíteni, amelyen keresztül a víz kifolyhat.” (Függelék, No. 2.)

A vár északi oldalán feltárt téгла védművek ó-olasz rendszerben épültek, az északkeleti mellett előbukkantak a Kanizsa felé néző kapu és hídjának alapjai is. Ez utóbbiról tudjuk, hogy a korabeli szokásoknak megfelelően felvonóhíd volt, javítását többször sürgették (Függelék, No. 2. és No. 4).

A vár felmenő falai az újabban megismert levéltári dokumentumok egybehangzó tanúsága szerint, a régészeti kutatások alapján pedig valószínűleg mindenütt palánkból készültek. A palánkbástyák – a téglabástyákhoz hasonlóan – ó-olasz rendszerűek voltak. Az ásatások során a palánkfal nyomait bizonytalanul még a vár északi részén is meg tudtuk figyelni, a keleti és déli részeken viszont hosszú szakaszokon sikerült dokumentálni a két cölöpsor árkat és a bennük sorakozó cölöphelyeket (8. kép 1–2, 9. kép 1), sőt a déli részen a fal javítását, megerősítését is regisztrálhattuk. A palánkfal 4 m széles, a változó szélességű cölöpárkok mélysége átlagban 120–150 cm közötti, néhol kevesebb, egy-két esetben több volt. A 25–30 cm átmérőjű cölöpök a külső sorban 20–30 cm távolságban álltak egymástól, míg a belső sorban lazábban, 30–60 cm-ként voltak leerve. A homokban a cölöpsorok feltehetően nem álltak túl stabilan egykor, a terep ismeretében mindenesetre nehezen képzelhető el egy magas, szilárd, töltött palánkfal a vár területén.

Az írott források többször tesznek említést arról, hogy szükségesnek tartották a palánk erősítését,¹⁴ az állandó javítgatásokat pedig az ásatások is igazolják. A régészeti kutatások során például a délkeleti bástya egyik oldalánál kettős palánksor bontakozott ki, amit éppen a megújításokkal, toldásokkal magyarázhatunk. Sűrűn levert, 10 cm átmérőjű karókkal és téglatörmelékkel történt megtámasztások, erősítések, javítások nyomait figyelhettük meg a déli várfalnál, azaz a délkeleti és délnyugati bástyákat összekötő kötőgátnál is (8. kép 1). A délnyugati bástyánál (9. kép 1) érdekesebb esetet rekonstruálhattunk: a bástya belsejében ásott munkagödrök

egyike (No. 388/2001) túl közel került a falhoz, amely ezért egy szakaszon megroggyanhatott. Az objektumot emiatt betemették, faszenes betöltésébe pedig sekélyebb, keskeny árkot vágtak, amelybe cölöpöket állítottak a fal megtámasztására.

Feltételezhető egyébként, hogy a várban nemcsak a téglafal, de a palánk sem készült el mindenütt, legalábbis a klasszikus értelemben,¹⁵ azaz a cölöpsorok között valószínűleg nem töltötték ki teljesen és mindenhol. Feltételezésünket megerősíti Vintani idézett jelentése, amely sürgeti, hogy „a palánkot, számos helyen javítsák ki; s karókat veressenek le, majd ún. zárókarókat is, egyúttal pedig földdel tömjék-töltsék ki [a szükséges helyeket]” (Függelék, No. 2). A forrás egyértelműen igazolja, hogy a palánkfal, kitöltve, még 1581-ben sem volt mindenütt készen, az ásatásokon eddig megfigyelt jelenségek pedig (pl. több szakaszon a töltés hiányára vagy éppenséggel planírozásra utaló nyomok) csak fokozzák gyanúunkat, hogy később sem fejezték be. A palánk töltésföldjét az írott források megjegyzései,¹⁶ de a régészeti megfigyelések szerint is, agyag hozzáadásával próbálták szilárdítani.

A vár árka a felmérés és az átvágás tanúsága alapján V alakú szárazárok volt, jelenleg a két déli bástyánál 20 m széles, a délkeleti bástyánál körülbelül 5 m mély, a délnyugatinál valamivel sekélyebb. A homokdombba ásott árok már a vár építésekor beomlott,¹⁷ majd elkezdett betöltődni, újbóli kimélyítéséről 1581-ben is rendelkeztek (Függelék, No. 4).

Az ásatások során előkerült különböző régészeti jelenségek értelmezését sokszor megnehezítette, hogy az idők folyamán nemcsak a vár nyugati része tűnt el, de az erózió és a XX. századi földmunkák (pl. szőlőművelés talajmunkái) erőteljesen roncolták a belső objektumokat is, komoly károkat okozva például a lakóépületek maradványainál. Ez különösen igaz a felső terasz objektumaira, kevésbé bolygatott területeket csupán a vár déli felében találtunk. Több, sekélyebb és leletanyagot alig tartalmazó gödör nyilván a szőlőművelés emléke, ezek kiszűrése részben a leletanyag feldolgozásával párhuzamosan folyik.

A várfalakon belül helyezkedett el a kapitányi épület, a hadszertár és a löporraktár, az élésház, a sütőház, a konyha és az építési hivatal, az őrség szálláshelyei viszont valószínűleg csak részben épültek itt, hiszen a lovakat bizonyosan a váron kívül tartották. Mindezen objektumokról pontosan olykor csak az írott forrásokból értesülünk, a helyszínen nem tudtuk az összes épületet azonosítani.

¹⁴ ROTH 1970, passim és Függelék, No. 2, valamint No. 4.

¹⁵ Vö. SZEGŐ 1911, 147–148; TAKÁTS 1915, 9–32, 43–44, 46, 75–76; PATÁKI 1931, 112–113; BENDE 1971, 511–516; stb.

¹⁶ ROTH 1970, 198.

¹⁷ ROTH 1970, 198.

9. kép. 1. A délnyugati bástya, 2. műhely agyagpadlójának téglalapozása

Abb. 9. 1. Südwestliche Palisadenbastion, 2. Ziegelfundamentierung des Lehmfußbodens der Werkstatt

Korabeli analógiák alapján feltételezhető a várban még egy – talán fából emelt – kápolna is, ez utóbbról azonban egyelőre semmi adatunk.

A várban – az írott források és a régészeti maradványok alapján – részben gerendavázaz, téglalattapasztott agyagfalú, agyagos padlójú, zsindely- és cseréptetős, illetve szalmafedelű kisebb-nagyobb méretű, részben szálláshelynek tekinthető épületek voltak, a domb lejtőjén ezek egymáshoz lépcsősen, teraszosan illeszkedtek. A terepen az összefüggő, jól értelmezhető alapok mellett belőlük sokszor csak patics- és téglatörmelék vastagabb omladékfoltokat, döngölt agyagos, helyenként téglákkal megerősített járósínt-foszlányokat, cölöphelyeket, alapozási gödröket és bedőlt téglafalakat sikerült megfigyelnünk. A lejtőn elhelyezkedő és több mint 100–200 m²-es területre kiterjedő épületmaradványok esetében (pl. No. 245, 261K és 274/1999, 333A–B/2000) – alapvetően az egyidejű feltárás lehetőségének hiányában – sajnos nem lehetett kétséget kizárólag meghatározni, hogy azok egy épület különböző szárnyaihoz vagy egymáshoz épült külön épületekhez tartoztak. Az írott források (pl. Függelék No. 4) az utóbbi feltételezést erősítik.

1999–2000-ben a vár déli felében, kiterjedt foltban, leégett épületek maradványait dokumentáltuk, 2000-ben – többek között – egy nagyobb épület 5 x 5 m-es részletét tártuk fel (6. kép 6; No. 333A/2000). Ennél a helyiségnél a 30–50 cm vastag, paticsos, téglás omladék (10. kép 1) alatt jó állapotban megmaradt, többször megújított vastag agyagpadlóra bukkantunk. A padlót helyenként – részben a laza részeknél, ahol gödör volt – foltokban téglákkal erősítették (10. kép 2). Az agyagpadló elbontását követően kitűnően kirajzolódtak az építmény vázát alkotó cölöpök helyei, az épületszerkezet konstrukciós gödrei. A helyiséghez, amelynek északi részét (vö. No. 261K/1999) – vagy csak a szélét (?) – a bánya már elvitte, kelet felől csatlakozott egy másik helyiség vagy másik épület (No. 333B/2000, vö. No. 274/1999). A kettő találkozásánál a lejtős homokdombot lépcsőkre alakították, a „lépcsőt” pedig 50 cm széles, agyagos kitöltésű palánkkal támasztották meg. A két járósínt között – a bányafalnál kialakított metszet vonalában – 1 m körüli (90–110 cm) szintkülönbséget mértünk.

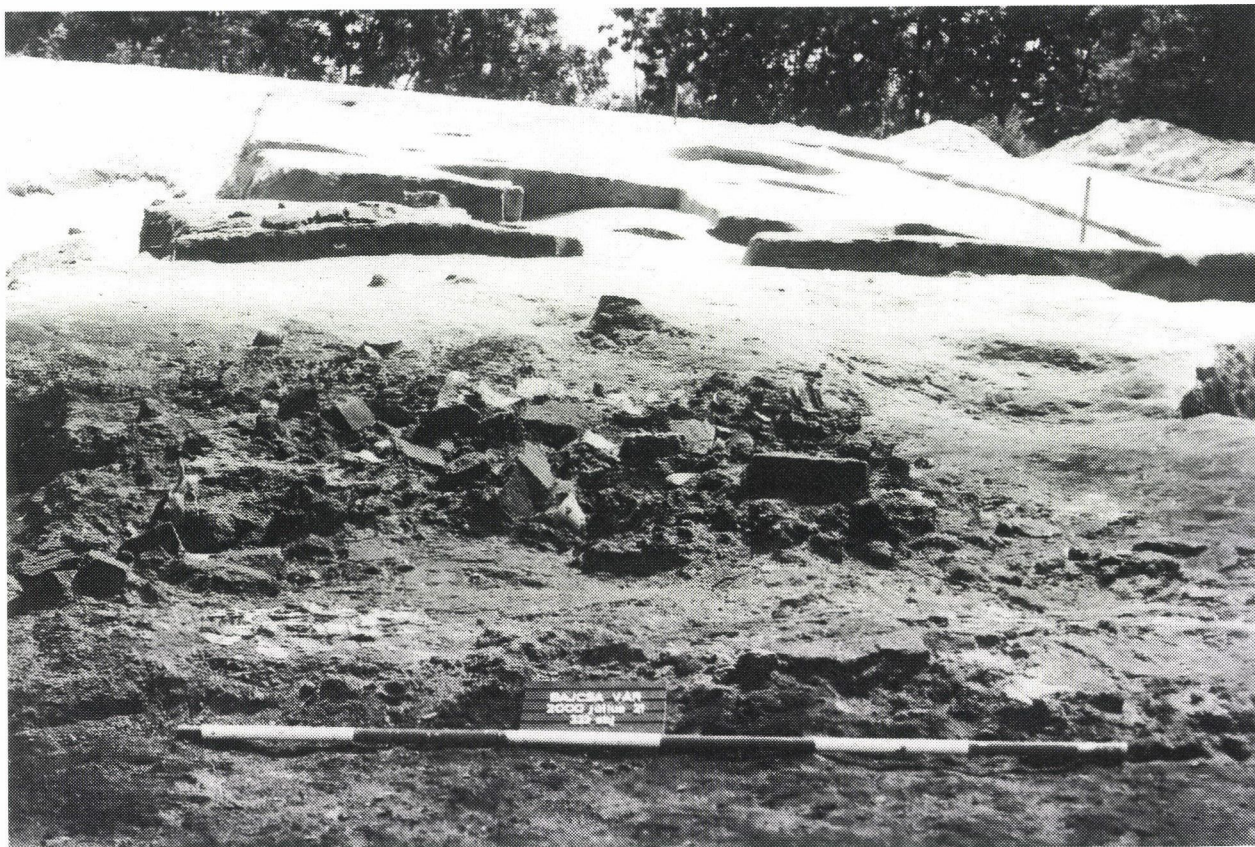
Az ismertett épületrészlet (No. 333A/2000) pontosabb keltezése gyakorlatilag csaknem lehetetlen. A datálás nehézségét jól mutatja az a tény, hogy az omladékból előkerült pénzek többnyire

korábbiak, mint maga a vár, de jellemző az is, hogy az itt kibontott kályhaomladékban 1558-as évszámmal feliratozott lovagalakos mázatlan kályhacsempék voltak (13. kép 3), az épület melletti feltöltési rétegben pedig 1573-as évszámot viselő, fából készült, német területről származó zsebnapóra (13. kép 2) került elő.¹⁸

A felmenő falú épületek (lakóhelyek és egyéb építmények) körül földbe mélyített tároló helyek, vermek (6. kép 3), továbbá latrinák, illetve különböző nagyságú és leletgazdagságú hulladékgyűjtők, gödörkomplexumok (11. kép 1–2) jelentkeztek. A pincyszerű mély vermek közül említésre méltó egy nagyjából 5 x 5 m-es négyzet alaprajzú, jelentkezési szintjétől számítva 150 cm mély verem a vár déli szélén (No. 360/2000), amelynek oldalfalait 40–50 cm vastagon agyagos-homokos réteggel kitapasztották, alját pedig ugyancsak 40–50 cm körüli vastagságban, de nagyobb darabos téglatörmelékkel kevert agyaggal bélelték (11. kép 2). Födémét 30 cm átmérőjű vastag cölöpök tartották. A latrinák, amelyek 100–140 cm átmérőjű, 180–220 cm mély, alsó részükön olykor téglával kirakott, többé-kevésbé szabályos kerek gödörök voltak (pl. No. 189/1998, 199C/1998 vagy 304/1999: 12. kép 1), különösen gazdag és szép leletanyagot tartalmaztak: nagy számban találtunk bennük üvegpothár-töredékeket, ablaküvegeket, ép illetve fél cserépedényeket, késeket, kályhaszemeket, növényi magvakat és állatcsontokat.

A különleges rendeltetésű belső építmények azonosítását illetően az ásatások során sok kérdés merült fel, több objektum helyének meghatározása azonban, úgy véljük, többé-kevésbé sikerült. A hajdani kapitányi lakhelyet például a vár felső teraszán, a nagy központi udvar északi szélén, a mintegy 10 x 20 m-es területen feltárt épületmaradványokban (6. kép 4, 8. kép 2) sejtjük, leginkább a helyszín és a térségben, közelben előkerült szép és egyedi leletek alapján. Az épület melletti latrinából (No. 189/1998 és 199C/1998) rengeteg velencei ill. velencei módra készült üvegpothár-töredéket, egész pohárkészleteket szedtünk ki, de találtunk itáliai sgraffito díszes tányérokhoz, ónmázaz edényekhez, illetve délnémet kőcserép-poharakhoz tartozó töredékeket is. A közelben vaspántos faladák maradványai bukkantak elő (No. 120/1997, 163/1997), egy ugyancsak közeli objektumból (No. 173/1997) származó bronz övvereteken pedig emberfejek (maszkok) sorakoznak (14. kép). (Az üveggedény-töredékek tömegétől eltekintve különle-

¹⁸ Az ismert magyarországi darabok XV–XVI. századiak. Vö. pl. MÜLLER 1972, 275–280 (Pogányzentpéter, Buda), CZEGLÉDY 1988, 62, XXXVII/c t. (Diósgyőr), stb.

10. kép. 1. Épület omladéka, 2. épület padlója a vár déli részén
Abb. 10. 1. Gebäudeschutt, 2. Fußboden des Gebäudes im Südteil der Burg

gességek egyébként máshol is előkerültek, mégpedig nem is kis számban.)

A vár keleti szélén, közel a délkeleti bástyához egy körülbelül 5 m átmérőjű szabálytalan alakú égett fekete foltban (6. kép 1; No. 229/1998) nagy mennyiségű vassalak-törmelékét figyeltünk meg, továbbá ugyanitt sok vaslemez-hulladék is előkerült. Ezek alapján helyeztük ide a kovácsműhelyt, amelynek konstrukciója igen egyszerű lehetett. A műhely 10 m-es körzetében több objektumból lövedékek kerültek elő, egyben tízesével összeragadt vaslemezekre és vasalásokra (No. 234/1999) bukantunk, míg délnyugat felé, a műhelytől már 15 m távolságban levő lőporraktár közelében egy-két szabálytalan alakú sekély mélyedést ugyancsak vassalak töltött ki (No. 287–288, 310/1999).

A 2001. év régészeti feltárásai szerint ipari tevékenység folyhatott a délnyugati bástya előterében is. Az itt regisztrált, összedőlt – 17 ill. 8 m hosszú, L alakú – építmény (6. kép 7; No. 392K-Ny/2001) agyagpadlója nagy felületen téglával volt alapozva (9. kép 2), maradványai pedig inkább szerszámokat, munkaeszközöket (kalapácsokat, harapófogókat, öntőtégelyeket, golyóöntő formákat, fenőköveket, stb.) ill. fém hulladékdarabokat tartalmaztak, mint luxuscikkeket. Ezek alapján az épületet „műhely”-ként határoztuk meg. Mellette felszíni tüzelőhelyeket figyeltünk meg, a bástyában (9. kép 1) pedig részben tüzelőgödröket, részben olyan földbemélyített objektumokat tártunk fel, amelyek egyik sarkában ugyancsak tüzelőhely volt. Ezek funkciójának biztos meghatározása még további kutatásokat igényel.

A vár egyik lőporraktárát (lőportároló helyiségét) a délkeleti bástya mellett 1999-ben találtuk meg (6. kép 2; No. 306/1999). A kis építmény 4 x 4 m-es alapterületű paticsos omladéka (12. kép 2) a rengeteg vasszög mellett nagy mennyiségben tartalmazta úgynevezett „tüzes csuprok” ép és töredékes darabjait¹⁹ (13. kép 1).

Az objektummal kapcsolatban érdekes egyeztetésre nyílt lehetőség Giuseppe Vintani – már idézett – 1581. augusztus 10-én kelt jelentésének egyik adata alapján (Függelék, No. 2). Az itáliai építész, miközben javaslatokat tett a vár megerősítésére, hangsúlyozta egy lőportároló helyiség szükségességét is. A határozat szerint viszont nem egy, hanem két kis lőporraktárt kellett építeni, az egyiket a hadszertár (*Zeughaus*) mellett, a másikat az építési hivatalnál (*Bauhof*). Az ez időben készült (augusztus 24.) várinventárium összeírója ugyancsak meg-

jegyezte, hogy „*a hadianyagot rosszul tárolják, ezért mindenképpen szükséges, hogy egy hadszertárat építsenek és két lőportároló helyiséget készítsenek.*” (Függelék, No. 3.) Ezek alapján tehát a lőporraktárt vagy raktárakat az 1581. év legvégén vagy még inkább a következő esztendő(k)ben emelheték. Az általunk feltárt és lőporraktárként meghatározott objektumot régészetileg pontos dátumhoz kötni ugyan nem tudjuk, de a rétegvizonyok szerint építése nem a vár legelső évében, illetve első egy-két évében, hanem bizonyosan később történt. Azaz a kétféle, az írott és a régészeti forrásanyag egymást ismét kiválóan megerősíti.

A forrás alapján a lőporraktár közelében kell keresnünk a hadszertárat vagy az építési hivatalt, ezek helyének kijelöléséhez azonban jelenleg nincs kellő alapunk. Nem kizárt, hogy az előbbi éppen a délkeleti bástyában helyezkedett el, más várakban is használták ugyanis az üres bástyákat raktárnak, lakásnak,²⁰ éléstárnak, stb.²¹ Végül az egykori sütőház maradványának tartunk – egyelőre bizonytalanul – egy félköríves objektumot, amelynek átmérője 350 cm, előkerült agyagba ágyazott téglalapfalának vastagsága pedig 50 cm (6. kép 5; No. 93/1996) volt.

Az írott források gyakran emlegetik a kutat, kimélyítését, kidúcolását és tisztítását szorgalmazták. A kútra nem sikerült rábukkannunk, nem véletlenül. Egykori helyére következtethetünk azokból a forrásokból, amelyek úgy rendelkeznek, hogy „*a kútnál a bástyában, amely egészében véve a legalacsonyabb hely, mivel ott az ellenség leggyorsabban tud tüzet bevetni vagy betörni, egy emelvényt kell készíteni, amelyre egy ágyút lehet felállítani.*” (Függelék, No. 2, vö. No. 4.) A kút tehát a régészeti kutatások megkezdésének időpontjára teljesen elpusztult északnyugati, esetleg a nagyobbbrészt ugyancsak megsemmisült északi bástya területén volt.

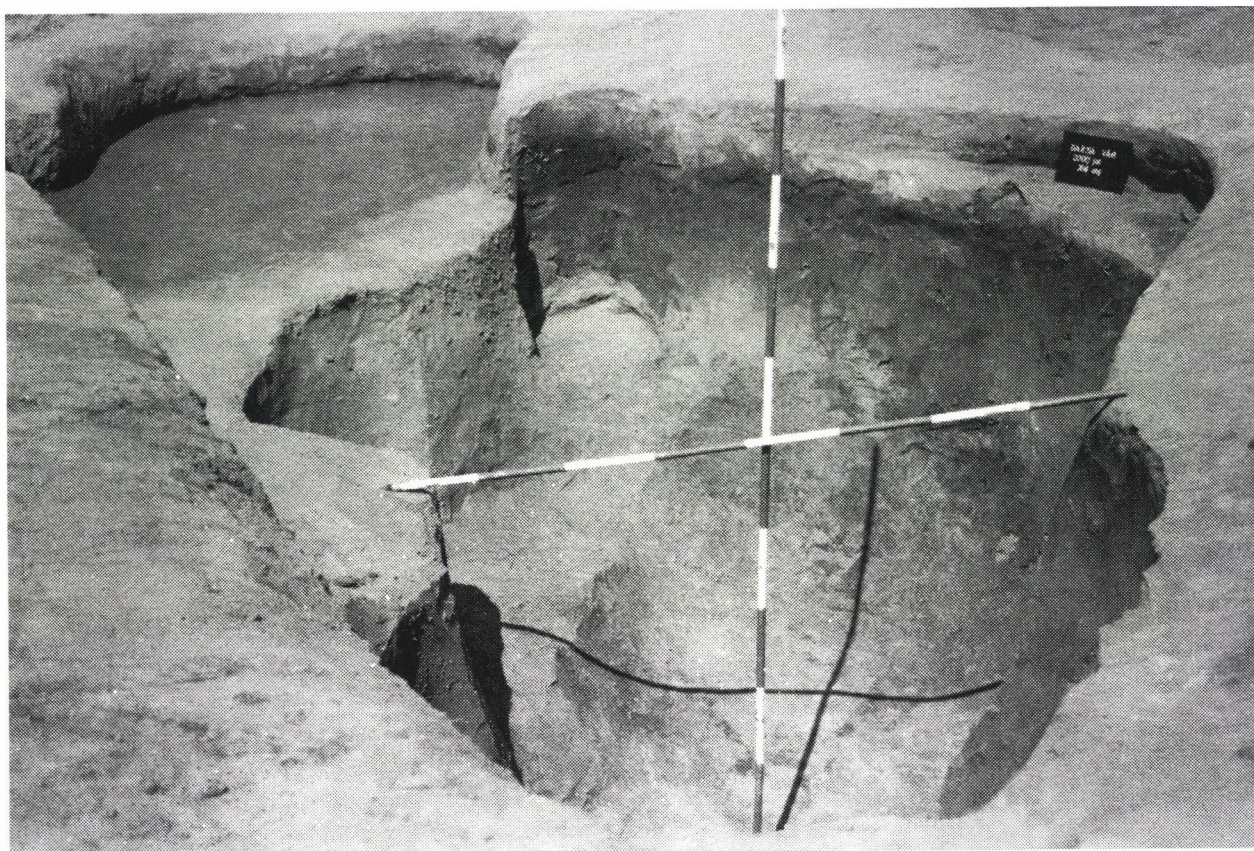
A kúttal kapcsolatban említésre méltó adatokat találunk egy 1580. évi grazi tanácskozásról készült feljegyzésben is (Függelék No. 1). Ebben arról esik szó, hogy „*szükséges a várban lévő kutat kitisztítani és azokkal a kövekkel belülről kirakni, amelyeket a legközelebb fekvő régi templomokból nyerhetnek, majd a kutat kizárólag ivás céljára kell fenntartani. Főzéshez és lóitatáshoz viszont a váron kívül, a mocsár irányában, egy új kutat kell ásni.*” A „*legközelebb fekvő régi templomok*” alatt a környékbeli, részben még lakott, részben már lakatlan késő középkori települések pusztulófélben levő templomait²² kell értenünk, bár a forrásban a templomok valószínűleg

¹⁹ ROTH 1970, 196–198 és az 1581. évi hadianyagleltár: Függelék, No. 3 (vö. PÁLFFY 2001, 18–19: IV–5; továbbá vö. TAKÁTS 1908, 59–60).

²⁰ Vö. SZEGŐ 1911, 142.

²¹ Vö. TAKÁTS 1915, 49.

²² VÁNDOR 1994, 268–270.

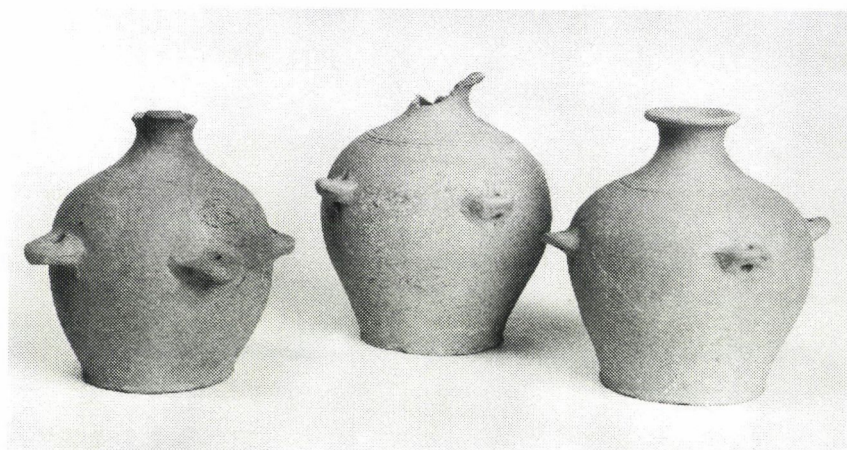
11. kép. 1. Gödör, 2. verem részlete, 1. bontási állapot

Abb. 11. 1. Abfallgrube, 2. Lagergrubendetail, 1. Freilegungszustand

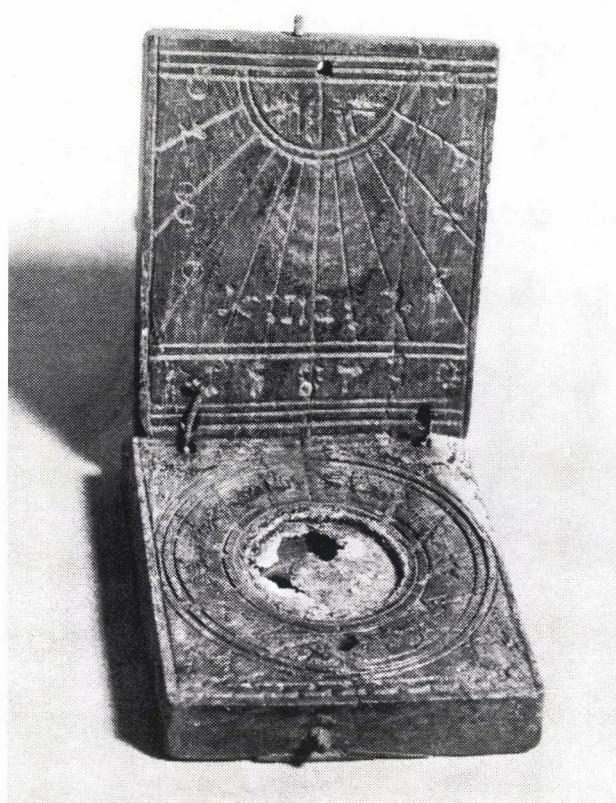

12. kép. 1. Latrina a délkeleti bástya közelében, 2. a lőporraktár maradványai

Abb. 12. 1. Latrine nahe der SO-Bastion, 2. Überreste des Pulverlagers

1

2

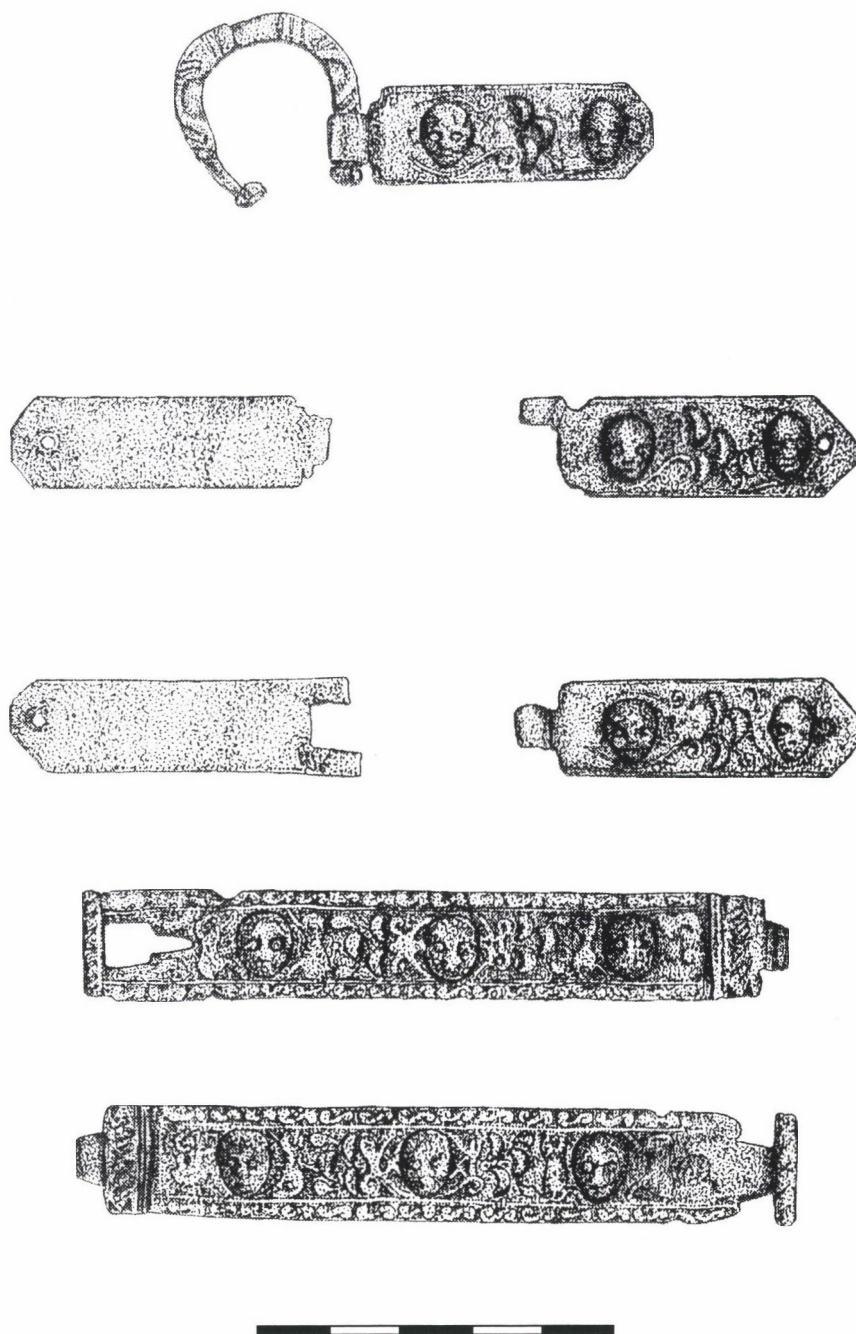
3

1,3

13. kép. 1. Tüzes csuprok, 2. fából készült német zsebnapóra 1573-as évszámmal, 3. évszámos kályhacsempék (fotó: Kádas T.)

Abb. 13. 1. Sturmhäferl, 2. Hölzerne deutsche Taschensonnenuhr mit der Jahreszahl 1573, 3. Ofenkacheln mit Jahreszahl (Photo: T. Kádas)

14. kép. Bronz övveretek emberfejes (maszkos) díszítéssel (rajz: Tóth Z.)

Abb. 14. Bronzebeschläge mit Menschenkopf-(Masken-) Verzierungen (Zeichnung: Z. Tóth)

inkább csak általánosságban, mint lehetséges kő nyersanyag-lelőhelyek merülnek fel. Faragott kőre nem bukkantunk az ásatási helyszínen. Építészeti-
leg ugyancsak érdekes, hogy a mocsár felé, a külső kúthoz vezető utat kettős palánk védte (Függelék, No. 1). Miután ebből semmi sem látszott a XX. században, s nem is lehetett róla tudni semmit, a bányaművelés nyilván nem figyelhetett rá és eltűntette esetleges föld alatti maradványait is.

Bajcsa vára, az elpusztult nyugati oldaltól eltekintve, az elmúlt hét esztendő kutatásainak eredményeként régészetileg teljes mértékben feltárt. Az eredmények – még amellet is, hogy több apró momentum megfigyelésére nem volt mód – Magyarországon (sőt valójában a törökellenes horvát-magyar határvédelmi rendszer egykori teljes területén) egyelőre egyedülálló részletességgel mutatják a bécsi és grazi Haditanács által újonnan épített

kisebb palánkvárak jellegzetességeit. Egyúttal kiváló lehetőséget kínálnak a Gaál Attila által Szekszárd mellett kiásott, újpálánki török erősséggel²³ való összehasonlításra is (bár az összehasonlításnál figyelembe kell venni, hogy Újpálánk egy kis ellenőrző pont volt, míg Bajcsavár a Kanizsa-vidék egyik főváráként épült meg).

A bajcsavári régészeti adatok – röviden összefoglalva – szűkös belső térről, nyilvánvaló zsúfoltságról, ideiglenességről és befejezetlenségről árulkodnak. Ez a kép teljesen megfelel a levéltári források beszámolóinak. Bajcsa várát már megépülése idején szűknek találták,²⁴ több száz fős őrségéhez képest kicsiny területét a régészeti eredmények nyomán végzett számítások is igazolják. 1581-ben a következőket írják: „ez a vár a most benne tartózkodó lovas és gyalogos katonaság számára – területét tekintve – igencsak szűk, továbbá az egymás hegyére-hátára épített szállások miatt nincsen sem hely, sem terület védművek építésére.” Károly Főherceg határozatában pedig egyenesen így fogalmazott: „hogya a kvártélyok, az utcácskák és a szállások építésében nagyobb rendet tartanának és nap mint nap mindenki nem a saját tetszése szerint építkezne, akkor több hellyel rendelkezhetnének és a tűztől sem kellene olyannyira tartani.” (Függelék, No. 4). Az építészeti jegyek (palánkfal, gerendaváz, téglafalú vagy agyagtapasztású belső épületek, mai szemmel igen egyszerű raktárak, műhelyek) és a megvalósítás jellemzői (rohammunka, félkész épületek, javítások, egyik napról a másikra történő „tetszés szerinti építkezés”, kidőlt-bedőlt befejezetlen falak, védművek) valószínűleg általánosíthatók a korszak újonnan épült kisebb-nagyobb palánkváira. Bajcsán azonban – a kisebb török várak archaikusabb jegyeivel (például négyszög alaprajz, kerek bástyák) szemben – fellelhetjük a tökéletesebb megoldásokra való törekvést is: szabályos ötszög alaprajz a sarkokon ó-olasz bástyákkal, amely várforma az adott korban az egyik legfejlettebb erődépítési formát jelentette,²⁵ továbbá külső téglatámfal és védműrendszer, méretes várarak,

szemeskályhakkal fűtött, felmenő falú belső épületek, palánkkal erősített teraszos illeszkedés, agyagpadlók téglával való alapozása, bélelt vermek, kitéglázott latrinák stb. Ez még akkor is igaz, ha a ránk maradt maradványok szerint a végeredmény közel sem volt tökéletes.

Az ásatások során előkerült leletanyag, amellyel, hogy teljes tárgyi keresztmetszetet nyújt a várbeli életéről, kronológiai helyzete és földrajzi kapcsolódásai révén is különleges helyet foglal el a Délnyugat-Dunántúlon. A várban együtt jelennek meg a különböző Mura-vidéki, így a stájer, a horvát és a magyar áruk, mellettük pedig felbukkannak olyan egyedi – olykor még Európában is ritka – német, osztrák (főként stájer) és észak-itáliai készítmények is, amelyek egyszeri szállítmánnyal, talán egy-egy nagyobb fogadásra, várszemlére, ünnepségre, esetleg személyes tárgyként vagy ajándékként kerültek a helyszínre, nyilván az őrség etnikai sokfélesége (osztrákok, németek, horvátok, magyarok), de főképp a stájerországi kötődés eredményeképpen. Fontos hangsúlyozni, hogy a Stájerországból történő ellátás és a bajcsai erősségnek szánt státus következményeként a felszínre került tárgyi emlékegyben a külföldi áru aránya és mennyisége jóval magasabb, mint az egy ilyen végvárban várható lenne. A leletanyag gazdagon tartalmazza a legkülönbözőbb szerzőket, munkaeszközöket, fegyver- és épületalkatrészeket, viseleti tárgyakat, asztali készleteket, edényeket,²⁶ pénzeket és további ritkaságokat (13–14. kép), nem is beszélve a rendkívül nagy mennyiségű állatcsont-anyagról. A tárgyak egy részét felfedezhetjük a várinventáriumokban,²⁷ vagy a szállítási jegyzékekben.²⁸ A leletanyag azonban önmagában is egyértelműen árulkodik arról, hogy Stájerország révén a vár építői-építettői, valamint védői meglehetősen jó ellátásban részesültek.

A két régész szerző köszöni Pálffy Géza történész közreműködését és segítségét, nélküle a régészeti és levéltári adatok fenti összehasonlításaira nem kerülhetett volna sor.²⁹

²³ GAÁL 1985.

²⁴ Vö. ROTH 1970, 203.

²⁵ DOMOKOS 2000, 11–29.

²⁶ KOVÁCS 2001.

²⁷ Pl. 1581: Függelék, No. 3.

²⁸ ROTH 1970, 196–197.

²⁹ Köszönjük Domokos György és Kelenik József történészeknek, valamint Torma István és Feld István régészeknek segítő megjegyzéseiket.

FÜGGELÉK

Összeállította: Pálffy Géza

Rövidítések:

ÖStA HHStA Hungarica AA	Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten
ÖStA KA IHKR Akten	Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, Vindica

No. 1.

1580. június, [Graz]

**Tanácskozás a szlavón-bajcsavári végvidék várainak erődítéseiről
a nemrég lefolytatott várvizsgálatot követően: a Bajcsavárra vonatkozó rész**

Jelzet: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, Vindica 1580 Juni Nr. 39, fol. 11, zeitgenössische Abschrift.

Nyelv: Német.

Gebeusberathschlagung Windischer Gräniczen über der jüngsten Herren Commissarien einkhombene Relation.

Weytschawär.

Alda zu Weytschawär aber wierdet mit dem Gebeu dergestalt unnd -massen, wie die Herrn Commissarien rathen, dem Oberhautbman Nicolaen Mällekhoczy unnd dem Bauschreiber zubevehlen sein, fürzuschreiten, insonderhait aber den Brun in Casstel zuseubern, mit Stainen, so von denn nägstgelegenen alten Kirchen herczunemben, zufüttern, allein zum Trinkhen zuerhalten unnd fürs Khochen unnd Wässerung der Roß ein neuen Brun ausser des Casstels gegen dem Gemöß zu graben unnd damit das Wasser sovil sicherer zuholen, zu beiden Seitten des Weegs, welcher des Stikhs halben, umb das er seine füegliche Reitt haben muge, sovil weiter zu lassen, starkhe Zaun zuezurichten sein.

Der Khalch aber, so zu Verwerffung der Maur in Graben und sonst zugebrauchen muesste, weil er nächender nit zubekhomben, etwo von Mueregk, wo nit, gar von Ernhausen hinabgeführt werden. [Randbemerkung:] Nota: Franczen Mörl per 2 Khalchhofen zu Mueregk zuerichtung zubevehlen.

Wie dann im übrigen der Ziegl zue Beraittung unnd aines mehrern halben, sowol von Hof auß, als durch sy, die Commissarien die Notdurfft verordnet unnd nachmahln verrer zu bevelchen sein wirdet.

A vend (szlavón) végvárak építkezéseiről folytatott tanácskozás a biztos urak legutóbb beérkezett jelentése alapján.

Bajcsavár.

Ott Bajcsaváron pedig az építkezésekkel olyanformán és oly módon kell előrehaladni, amint azt a biztos urak tanácsolják Malekóczy Miklós főkapitánynak és az építési írnoknak elrendelni. Különösképpen szükséges azonban a várban lévő kutat kitisztítani és azokkal a kövekkel belülről kirakni, amelyeket a legközelebb fekvő régi templomokból nyerhetnek, majd a kutat kizárólag ivás céljára kell fenntartani. Főzéshez és a lovak itatáshoz viszont a váron kívül, a mocsár irányában, egy új kutat kell ásni; s hogy onnan a vizet minél biztosabban hordhasák, az [oda vezető] útnak mindkét oldalán egy erős palánkot kell készíteni; mely utat az egyik ágyú miatt – hogy az megfelelő ívben lőhessen – minél távolabb kell vezetni.

Mivel meszet – amely az árokban a fal felhúzásához és egyébként is igen szükséges – a közelben nem kaphatni, valamennyit Mureckből, vagy ha ott nincs, akkor Ehrenhausenből kell szállítani. [Oldalt:] Megjegyzés: el kell rendelni Franz Mörlnek, hogy állítson fel két mészégető kemencét Mureckben.

Egyébiránt pedig, miként az építéshez szükséges téglák és más anyagok ügyében mind az udvarból, mind maguk a biztosok a szükséges dolgokat elrendelték, az ismételt megparancsolandó.

No. 2.

1581. augusztus 10., Bajcsavár

Giuseppe Vintani itáliai várépítész jelentése

a bajcsai vár építésének szükségleteiről és a kijavítandó dolgokról

Jelzet: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates,

Vindica 1581 Aug. Nr. 17, fol. 24, zeitgenössische Abschrift.

Nyelv: Német.

Verzeichnuß, was durch Herrn Josephen Vintani Irer Fürstlichen Durchlaucht etc. Paumaister auß Bevelch der Herrn Musstercomissari, so die hohe Notturfft zu pauen und bessern alhie zu Weytschawär erfordert, an heut Dato, den 10 Augusti besichtigt ist worden, wie hernachbeschriben.

Zum ersten: erfordert die hohe Notturfft, das man den Prun alhie in der Vessung umb drey oder vier Claffter tieffer graben unnd außzimmern lasse, auf das man im Fall der Not Wasser khüene haben, unnd die Leut khain Mangl an Wasser leiden dörfen. [Erledigungsvermerk:] Fiat.

Zum anndern: das man dem Zeugwart ain Pulfferthurn von Ziegl, vier Claffter in die Weit, drei Claffter in Grundt und Hoch, auch mit Ziegl gedeckht, die Maur drey Schuech dickh oder Prait. [Erledigungsvermerk:] Fiat 2 Pulvertürmlein, ainer bei dem Zeughaus, der annder bei dem Pauhoff. Soll mit ehüsten der Vorrath Ziegl erzeugt, und hernach ins Werkh gericht werden.

Zum dritten: Die Prustwehr rings umbher in der Vessung, inwenig den Zaun an villen Orten pessern und Steckhen schlachen zulassen, auch die Schlußsteckhen, gleich außgeschüt und mit Erdrich außgefüllt werde. [Erledigungsvermerk:] Fiat.

Zum vierten: soll mann auch beim Prunen im Rundel, welches das aller niderist Ort ist, da der Feindt am aller eeisten Feuer einwerffen und einkhomben khann, ain Pün machen lassen, darauf man ain Stuckh stellen khünde. [Erledigungsvermerk:] Fiat mit ehisten ein Pün gemacht werde.

Zum fünften: Sovil den Thurn auf der Portten belangt, das man in deckt, es sey mit Schintelladen oder Ziegl, und ain Poden darauf machen; auch unndter der Portten, damit das der Thurn nit hinausstölt, den das Wasser daselbst, wen es regnet, den grössen Außgang hat, und alles aldort zusambenkhombt, soll mann ain Maur, acht Claffter lanng, die Maur drey Schuech dickh aufmaurn, und ain Rinn, dardurch das Wasser außrinen khann, aufpauen und machen lassen. Unnd widerumb die Aufziechpruggen bessern lassen. [Erledigungsvermerk:] Die Maur soll in Grundt vier tieff unnd in der Hoch 3 Werchschueh gelegt werden.

Zum sechsten: Diweil man die Maur nit herumb auführen läst, so wär ain Notturfft, das man ain Zaun aussen

Jegyzék arról, amit a szükség igen megkövetel, hogy itt, Bajcsaváron megépítsenek és kijavítsanak, miként Giuseppe Vintani úr, Óhercegi Felsége stb. építőmestere a mustrát lebonyolító biztos urak parancsából azt a mai napon, nevezetesen augusztus 10-én megsejmelte, amint az az alábbiakban következik.

Először: a szükség igen megköveteli, hogy a kutat itt, a várban három vagy négy öllel mélyebbre ássák és kidúcolják, azért, hogy veszély esetén vízzel rendelkezhesse, és hogy vízben az emberek semmi hiányt ne szenvedhessenek. [Határozat:] Történjék meg.

Másodszor: a hadszertárok számára építsenek téglából egy lőportároló helyiséget, amely négy öl széles, három öl hosszú és ugyanennyi magas legyen, s cseréppel fedjék le. A fala pedig három láb vastag, vagyis széles legyen. [Határozat:] Úgy történjék meg, hogy két kis lőporraktárt építsenek, az egyiket a hadszertár mellett, a másikat pedig az építési hivatalnál. Mielőbb be kell szerezni a szükséges téglamennyiséget, és azután meg kell csinálni.

Harmadszor: A mellvédet körös-körül a várban, nem kevésbé a palánkot, számos helyen javítsák ki; s karókat veressenek le, majd ún. zárókarókat is, egyúttal pedig földdel tömjék-töltsék ki [a szükséges helyeket]. [Határozat:] Történjék meg.

Negyedszer: A kútnál a bástyában, amely egészében véve a legalacsonyabb hely, mivel ott az ellenség leggyorsabban tud tüzet bevetni vagy betörni, egy emelvényt kell készíteni, amelyre egy ágyút lehet felállítani. [Határozat:] Történjék meg, azaz mielőbb készítsenek egy [ágyúnak való] emelvényt.

Ötödször: Ami a kapu feletti tornyot illeti, azt be kell fedni, ez történjék zsindeylapokkal vagy cseréppel. S a toronyban a padlót is meg kell csinálni; miként a kapu alatt is, nehogy a torony kimosódjék, mivel a víz – mikor esik az eső – ott nagy kifolyást vág magának, s mind oda gyűlik össze. Egy [terelő]falat kell építeni nyolc öl hosszán, és azt három láb szélességben kell felfalazni, valamint egy csatornát kell kiépíteni és készíteni, amelyen keresztül a víz kifolyhat. Végül a felvonóhidat ismét szükséges megjavítani. [Határozat:] A [terelő]fal alapja négy láb mély legyen és három láb magasra kell megcsinálni.

Hatodszor: Mivel a fal nincs körben [még mindenhol] felhúzva, ezért szükséges lenne kívül az árokban egy

im Graben herumbflechten und machen lasse. [Erledigungsvermerk:] Hat biß auf den Frueling anstanden.

Zum sibenden: Weill im Profiannndthauß die Pöden noch nit gelegt, wär ain Notturfft, das mans legte, so khundt man im Fall der Not Traidt unnd Profiannndt darauf legen unnd schütten, auch daz Dach bessern zulassen. [Erledigungsvermerk:] Wen die Notturfft Reichladen in Vorrath gebracht wirdet, soll die Notturfft erpaut werden.

Lestlich: Nachdem khain Ziegler nit alhie, wär ain grosse Notturfft, das man ain alher ordne oder schickhe, den alhie khainer zubekhomben. [Erledigungsvermerk:] Fiat. Soll mit ehisten herabgefirdert werden.

[Kanzleivermerk:] Vintana Verzaichnus, waz zu Weitschawar zu pauen seye. August 1581.

palánkkal körülvenni és azt elkészíttetni. [Határozat:] A következő tavaszra halasztják.

Hetedszer: Mivel az élésházban még nem rakták le a padlót, kívánatos lenne, hogy ezt megtegyék, mert így szükség esetén azon ételmelet lehetne elhelyezni és gabonát tárolni. A tetőt is ki kell javíttatni. [Határozat:] Amennyiben a szükséges padlóféglából beszerzik a készletet, a kívántakat meg kell csinálni.

Utoljára: Miután itt nincs téglavetőmester, ezért igen szükséges lenne, hogy egyet ide rendeljenek vagy küldjenek, mert itt egyetlent sem kaphatni. [Határozat:] Történjék meg, azaz mielőbb küldjenek egyet oda.

[Az elején rövid tartalmi kivonat:] Vintani jegyzéke arról, hogy Bajcsaváron mit kellene megépíteni.

No. 3.

1581. augusztus 24., Graz

Bajcsavár hadfelszerelésének leltára és az oda rendelendő hadianyag jegyzéke a vend-bajcsavári főkapitányság várinventáriumainak összesített kimutatásából

Jelzet: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, Vindica 1581 Aug. Nr. 17, fol. 50–53, Original, vö. PÁLFFY 2001, 18–19: IV-5.

Nyelv: Német.

Weytschawär

Alda sein erstlichen Toplvalckhonet, schießn zbai Phundt ain Vierding 6.

Eisen Camerstuckhl, so da ainhalb Phundt schießn funf, id est 5.

Ain eisenen Mörser zu Khruedtschußn, id est 1.

Toplhäggen mit Schwammengläs ainhundert sechs, id est 106.

Toplhäggen mit Feurschloßn acht, id est 8,

unnd Spanner darbei acht, id est 8.

Handtröhr mit aller Zuegehörung sechsunddreißig, id est 36.

Zeugpulfer mit sambt dem Holz dreizehen Centen, id est 13.

Sibenunddreißig ainhalb libra und lautter, id est 12 Centen 20,5 libra.

Topllhaggenpulver drei Centen achtunddreißig Phundt, id est 3 Centen 38 libra.

Khurnndt Handthörpuler funf Centen, id est 5 Centen.

Gefulte Toplhäggenpatronen ain tausent, id est 1000.

Sturmbhäverl zbaihundertvier, id est 204.

Darunder sein gefulte Häferlein dreyundachzig, id est 83.

Gestoßn unnd ungestoßn Schwebel funfundsibenczig Phundt, id est 75 libra.

Salitter vierundsechzig Phundt, id est 64 libra.

Bajcsavár

Elsőként található ott hat kettős falkonéta, melyek két és egy negyed fontos golyót lőnek, azaz 6 darab.

Öt vas kamaraágyúcska, melyek másfél fontos golyót lőnek, azaz 5 darab.

Egy vas mozsárágyú hírlövéshez, azaz 1 darab.

Százhat tapló-kakasos szakállaspuska, azaz 106 darab.

Nyolc keréklakatos szakállaspuska, azaz 8 darab, és azokhoz nyolc felhúzó, azaz 8 darab.

Harminchat puska mindenféle tartozékával, azaz 36 darab.

Hordókkal együtt tizenhárom mázsa szertári lőpor, azaz 13 mázsa.

A harminchét darab kb. másfél fontnyi hordót leszámítva a lőpor tisztán 12 mázsa 20,5 font.

Három mázsa és harmincnyolc font szakállaspuskához való lőpor, azaz 3 mázsa 38 font.

Öt mázsa, puskához való szemcsés lőpor, azaz 5 mázsa.

Ezer szakállaspuska-töltés, azaz 1000 darab.

Kétszáznegy tüzes csupor, azaz 204 darab,

közülük nyolcvanhárom van megtöltve, azaz 83 darab.

Hetvenöt font zúzott és zúzatlan kén, azaz 75 font.

Hatvannégy font salétrom, azaz 64 font.

Lanng Landtsknechtspies ainhundertsibenundneunzig, id est 197.

Lanng Darda dreyundneunzig, id est 93.

Khurcze Darda sechsundfunfzig, id est 56.

Cardätschen sibenunsibenzig, id est 77.

Schleg vierhundert, id est 400.

Schrothackhen funfzig, id est 50.

Prozenkhetten sechs, id est 6.

Ain khlain und große Schallwag, id est 2.

Ain Schnelwag, daran ain Centen zuwegen, id est 1.

Valckhonet Khugln aintausedtreihundertsiben, id est 1307.

Camerstuckhlkhugl ainhundertainundachzig, id est 181.

Topllhäggenkhugln zbaitausentsibenhundertdreyund-dreißig, id est 2733.

Sechs Gewichststain wegen sechczehen Phundt, id est 16 libra.

Zindtstrickh ainhundertachtundmeunzig Phundt, id est 198 libra.

Pulferseckh sibenczehen, id est 17.

Pley ailf Centen drei Phundt, id est 11 Centen 3 libra.

Ladtstäbl zu den Topllhäggen achzig, id est 80.

Seittenwhör ainhundertdreyundfunfzig, id est 153.

Pinndtstrickh Puschen zben, id est 2.

Feurspies neun, id est 9.

Dörtafel zbo, id est 2.

Liderne Amper sechsundvierzig, id est 46.

Pechpfannen funf, id est 5.

Gros unnd khlaïne Pechkhränz funfundsibenzig, id est 75.

Ain Taufkheßl, id est 1.

Ain Staub- unnd Khörnsib, id est 2.

Mödl zum Haglschos zben, id est 2.

Gegoßne Handtröhrkhugln wegen achtundsibenzig Phundt, id est 78 libra.

Leinöll sibenczehen Phundt, id est 17 libra.

Gießlöffel zben, id est 2.

Pöckh zum Topllhäggen dreißig, id est 30.

Prozen mit sambt den Wägen sechs, id est 6.

Prozennegl zben, id est 2.

Pogenschlos vierundzbainzig, id est 24.

Schanczzeugkhrampen funf, id est 5.

Ain lidernen Amper vol geschnitten Topllhäggeschwammen, id est 1.

Stahell aindliff Phundt, id est 11 libra.

Leinbacheln zwelf, id est 12.

Zwilcheln zehen, id est 10.

Spaget dreyainhalb Phundt, id est 3,5 libra.

Pech in ainem Väßl, wigt vierundsechzig Phundt, id est 64 libra.

Százkilencvenhét hosszú, német gyalogosok által használt pika, azaz 197 darab.

Kilencvenhárom hosszú dárda, azaz 93 darab.

Ötvenhat rövid dárda, azaz 56 darab.

Hetvenhét kartács, azaz 77 darab.

Négyszáz aprópuska [tüzesszerszámmhoz való, megtölthető csődarab], azaz 400 darab.

Ötven nagyolófejsze, azaz 50 darab.

Hat börcök (ágyútaligalánc), azaz 6 darab.

Egy kicsi és egy nagy kétserpenyős mérleg, azaz 2 darab.

Egy ún. gyorsmérleg, amelyen egy mázsányi súlyt lehet mérni, azaz 1 darab.

Ezerháromszázhet falkonétához való golyó, azaz 1307 darab.

Száznyolcvanegy kamaraágyúcskához való golyó, azaz 181 darab.

Kétezerhétsszázharminchárom szakállaspuskához való golyó, azaz 2733 darab.

Hat kőből való mérőszúly nyom tizenhat fontot, azaz 16 font.

Százkilencvennyolc font kanóc, azaz 198 font.

Tizenhét lőportartó zsák, azaz 17 darab.

Tizenegy mázsa és három font ólom, azaz 11 mázsa 3 font.

Nyolcvan szakállaspuskához való töltővessző, azaz 80 darab.

Százötvenhárom taplótartó cső [a szakállaspuskákhoz], azaz 153 darab.

Két köteg kötözőzsinór, azaz 2 köteg.

Kilenc tüzes nyárs, azaz 9 darab.

Két porszáraztótábla, azaz 2 darab.

Negyvenhat bőrvödör, azaz 46 darab.

Öt szurkosserpenyő, azaz 5 darab.

Hetvenöt nagy és kicsi szurokkoszorú, azaz 75 darab.

Egy merítőüst, azaz 1 darab.

Egy finom és egy durva szita [lőporhoz], azaz 2 darab.

Két sörétöntő-forma, azaz 2 darab.

Öntött puskagolyók, amelyek összesen hetvennyolc fontot nyomnak, azaz 78 font.

Tizenhét font lenolaj, azaz 17 font.

Két öntőkanál, azaz 2 darab.

Harminc szakállaspuskához való bak, azaz 30 darab.

Hat börcök (ágyútaliga) kerekkel, azaz 6 darab.

Két börcökszeg (ágyútaligaszeg), azaz 2 darab.

Huszonnégy Pogenschlos [?], azaz 24 darab.

Öt sáncásához való kapa, azaz 5 darab.

Egy bőrvödör tele felvágott szakállaspuskataplókkal, azaz 1 darab.

Tizenegy font acél, azaz 11 font.

Tizenkét zsinegköteg, azaz 12 darab.

Tíz sávoly, azaz 10 darab.

Három és fél font zsineg, azaz 3,5 font.

Egy hordóban szurok, mely hatvannégy fontot nyom, azaz 64 font.

Pulferflaschen neun, id est 9.
Mödl sechs, id est 6.
Ain Umbschlagsaill, id est 1.

Kilenc lőportartó, azaz kilenc darab.
Hat golyóforma, azaz hat darab.
Egy kötél rakodáshoz, azaz 1 darab.

Schlosserzeug

Schraufstock ain, id est 1.
Anpos ain, id est 1.
Allerlei gros und clain Feillen achtunddreissig, id est 38.
Plechschar aine, id est 1.
Feillenkloben ain, id est 1.
Hämeer drey, id est 3.
Feyllhämer drey, id est 3.
Pogfeilleisenpogen ain, id est 1.
Meißel und Durchschleg dreissig, id est 30.
Gewalteisen ains, id est 1.
Schliesdorn zehen, id est 1.
Lochscheiben zwo, id est 2.
Schneiteisen mit acht Pöern 1, id est 1.
Ain Zanngen, id est 1.
Ain khaine Gloggen, id est 1.
Ain Anschlaguhr sambt der Schellen, id est 1.
Lattern vier, id est 4.

Weytschawär ist auch ain Gräniczhaubtmanschafft, doch auf dem hungerischen Poden gegen Canischa gelegen, dero Kherestur unnd etliche Wachtheußlein incorporiert unnd wirdet die Besatzung gleichfalls von ainer löblichen Landtschafft in Steyr besoldt, dahin dan volgunde Munition zulifern.

Erstlichen zbay große Camerstuckh zu Khruedtschussen, id est 2.
Toplhäggen dreissig, id est 30.
Hanndtrör mit Feurschloßn funfzig, id est 50.
Haramiarhör ainhundert, id est 100.

Pulferflaschen zum Toplhaggen funfunddreissig, id est 35.
Andere Pulferflaschenpar dreihundert, id est 300.
Zindtstrickh ain Centen, id est 1 Centen.
Feurstain funfhundert, id est 500.
Lanndtskhnechtrustung zbainzig, id est 20.
Hußärmrustung dreißig, id est 30.
Sturmbhauben ainhundert, id est 100.
Helleparten dreissig, id est 30.
Khnebelspies funfundzbainzig, id est 25.
Grob Khurndtpulfer zehen Centen, id est 10 Centen.
Toplhaggenpulfer sechs Centen, id est 6 Centen.
Hanndtrörpulfer funf Centen, id est 5 Centen.
Pley zbainzig Centen, id est 20 Centen.
Salitter funf Centen, id est 5 Centen.

Lakatosszerszámok

Egy satu, azaz 1 darab.
Egy üllő, azaz 1 darab.
Harmincnyolc mindenféle, nagy és kicsi reszelő, azaz 38 darab.
Egy lemezvágóolló, azaz 1 darab.
Egy kézisatu, azaz 1 darab.
Három kalapács, azaz 3 darab.
Három reszelővágó kalapács, azaz 3 darab.
Egy vas gömbölyűreszelő, azaz 1 darab.
Harminc véső és lyukütő [lyukasztó], azaz 30 darab.
Egy fesztővas, azaz 1 darab.
Tíz zárhorog [zárótüske], azaz 10 darab.
Két lyukkarika [a lyukütőhöz], azaz 2 darab.
Egy menetmetsző nyolc fúróval, azaz 1 darab.
Egy fogó, azaz 1 darab.
Egy kis harang, azaz 1 darab.
Egy ütőóra csengőjével, azaz 1 darab.
Négy lámpás, azaz 4 darab.

Bajcsavár szintén egy végvári kapitányság [központja], jóllehet Kanizsa felé magyar területen fekszik, és Keresztúr, valamint néhány őrház van alája rendelve, őrségét azonban hasonlóképpen a tekintetes stájer tartomány fizeti. Ide a következő hadianyagot kell szállítani.

Elsőként két nagy hírlövésre alkalmas kamaraágyúcskát, azaz 2 darabot.
Harminc szakállaspuskát, azaz 30 darabot.
Ötven keréklakatos puskát, azaz 50 darabot.
Száz haramiának [nevezett gyalogosnak] való puskát, azaz 100 darabot.
Harmincöt szakállaspuskákhoz való lőportartót, azaz 35 darabot.
Háromszáz másféle lőportartó-párt, azaz 300 darabot.
Egy mázsa kanócot, azaz 1 mázsát.
Ötszáz darab tűzkövet, azaz 500 darabot.
Húsz német gyalogospáncélt, azaz 20 darabot.
Harminc huszárpáncélt, azaz 30 darabot.
Száz sisakot, azaz 100 darabot.
Harminc alabárdot, azaz 30 darabot.
Huszonöt négyszögletű hegyű lándzsát, azaz 25 darabot.
Tíz mázsa durva szemcséjű lőport, azaz 10 mázsát.
Hat mázsa szakállaspuskához való lőport, azaz 6 mázsát.
Öt mázsa puskához való lőport, azaz 5 mázsát.
Húsz mázsa ólmot, azaz 20 mázsát.
Öt mázsa salétromot, azaz 5 mázsát.

Schwebel zwen Centen, id est 2 Centen.
 Pöch zehen Centen, id est 10 Centen.
 Lainöll funfzig Phundt, id est 50 libra.
 Zwilch unnd Leinbach zbai Stück, id est 2 Stück.
 Gros unnd clain Pindtstrickh ain Centen, id est 1 Centen.
 Eißnen Drach zwelf Phundt, id est 12 libra.
 Schleg zum Feuerwerch dreitausent, id est 3000.

Item zben große Stamphmörser, id est 2.
 Item ein khlain Handtmörser, id est 1.
 Item ein Taufkheßl, id est 1.
 Khupher Plech zu Ladtschaufln zwelf Phundt, id est 12 libra.
 Sturmbhauerlein dreihundert, id est 300.
 Eißnen Feurspies funfzig, id est 50.
 Latten Sechs, id est 6.
 Waßersprizen sechs, id est 6.
 Beschlagne Sturmblaitern zbelf, id est 12.
 Beschlagne Feurlaitern sechs, id est 6.
 Beschlagne Feurkhrampen acht, id est 8.
 Stanngen- und Plecheisen zbelf Centen, id est 12 Centen.
 Stahell ain Centen, id est 1 Centen.

In die Hütten, darinnen das Zeugwesen zu Weitschawär ligt, regnet es überall ein, daz also das die Munition übl verwardt, derwegen in albeg vonneten, damit daz Zeughaus erbaut unnd daz zwen Pulvercasten gemacht werden.

Két mázsa ként, azaz 2 mázsát.
 Tíz mázsa szurkot, azaz 10 mázsát.
 Ötven font lenolajat, azaz 50 fontot.
 Két sávolyt és zsineget, azaz 2 darabot.
 Egy mázsa vastagabb és vékonyabb kötözőzsinórt, azaz 1 mázsát.
 Tizenkét font vasdrótot, azaz 12 fontot.
 Háromezer tűzesszerszámhoz való aprópuskát [megtölthető csődarabot], azaz 3000 darabot.
 Továbbá két nagy portörő mozsarat, azaz 2 darabot.
 Továbbá egy kicsi kézimozsarat, azaz 1 darabot.
 Továbbá egy merítőüstöt, azaz 1 darabot.
 Tizenkét fontnyi rézlemezűt ágypótló csatlakozókhoz, azaz 12 fontot.
 Háromszáz tüzes csuprot, azaz 300 darabot.
 Ötven vas tüzes nyársot, azaz 50 darabot.
 Hat lámpást, azaz 6 darabot.
 Hat fecskendő, azaz 6 darabot.
 Tizenkét vasalt ostromlétrát, azaz 12 darabot.
 Hat vasalt tűzoltólétrát, azaz 6 darabot.
 Nyolc vasalt tűzoltócsáklyát, azaz 8 darabot.
 Tizenkét mázsa rúd- és lemezvasat, azaz 12 mázsát.
 Egy mázsa acélt, azaz 1 mázsát.

Mivel a házacsákba, amelyekben Bajcsaváron a hadifelszereléseket tartják, az eső mindenütt beesik, azaz a hadianyagot rosszul tárolják, ezért mindenképpen szükséges, hogy egy hadszertárat építsenek és két lőportároló helyiséget készítsenek.

No. 4.

1581. október 21, [Graz]

Tanácskozás a szlavón-bajcsavári végvidék várainak erősítéseiről a nemrég lefolytatott várvizsgálatot követően: a Bajcsavárra vonatkozó rész, illetve Károly főherceg ennek alapján meghozott határozata

Jelzet: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Kriegsarchiv, Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, Vindica 1581 Dez. Nr. 18, fol. 5 und fol. 14–15, Konzept.

Nyelv: Német.

Der windischen Gräniczflecken und Gebeu ungeferliche Beschaffenhait, wie solches die auf der windischen Gräniczen gewesten Comissarien, als Herr Servati und Christoph, beede Freyherren von Teuffenbach und Erasm von Saurau in irer übergebenen Verrichtungsrelation bericht und angebracht, und wessen sich Ire Fürstliche Durchlaucht gnädigst darüber resolvirt.

Erstlich daz Casstel Weytschawar betreffend: Da befinde es sich, daz solches zu jezigem darinen halten-dem Kriegsvolkh zu Roß und Fueß im Circuit vil zu eng, dann man vor den übereinander gebauten Losamentern weder Placz, noch Stand zu den Wöhren gehen

A vend (szlavón) végvárak és építkezéseik hozzávetőleges állapota, miként azt a vend végeken járt biztosok, úgymint Servatius és Christoph urak, mindketten a báró Teuffenbach családból, valamint Erasmus von Saurau a vizsgálatukról benyújtott beszámolóban jelentették és előterjesztették, illetve hogy ezzel kapcsolatban Öhercegi Felsége kegyesen miként határozott.

Elsőként, ami Bajcsavárat illeti: mivel úgy találták, hogy ez a vár a most benne tartózkodó lovas és gyalogos katonaság számára – területét tekintve – igencsak szűk, továbbá az egymás hegyére-hátára épített szállások miatt nincsen sem hely, sem terület védművek építésére, s

mög, und da undter dem Khriegsvolckh durch etwo zue-
tragende Unfürsichtigkhait ain Feuer auskhumen, oder
durch die Feind hinein geworffe, zubesorgen sein würde,
daz Roß und Mann dardurch Not leiden müessten.

So seye auch ain sondere hohe Notdurfft, daz man
den gemachten Zaun, davon daz Khlebwerc abfall, zu
Hilff khume, und den Graben umbs Casstel, so algemach
widerumb einreisse, ausscheiben lasse, dann derselben
solcher gestalt in die Leng nicht besteen khünde.

Item die hohe Notdurfft erfordere, daz der Prunnen
im Fleckhen umb 3 oder 4 Klaffter erweitert und ertiefft,
ausgezimbet;

zway Pulferthürmlein von Ziegl an bequembe Orth
gemacht;

die Prusstwehr rings herumb in der Vesttung
gebessert, Steckhen geschlagen, die Schlußsteckhen mit
Erden ausgefüllt;

beim Prunnen im Rundel, alda es am allen nideristen
und der Feind mit Feuer werffen oder einsteigen am mais-
ten Schaden thuen khan, ain Pün, darauf man ain
Stuckh stellen möcht, gebaut;

der Thurm auf der Portten mit Schindtlladen oder
Ziegl gedeckht, ain Boden darauf gemacht, auch undter
der Portten, damit der Thurm nicht hinausfalle, weil daz
Regenwasser daselbst den grössten Außgang habe, und
alles alda zusammenkhumbt, ain Maur, acht Klaffter lang
und drey Schuech dick aufgeführt, ain Rimmen zu des
Wassers Ausgang zuegericht;

die Aufziechpruggen etwas gebessert;

ain Zaun aussen herumb im Graben geflochten und
im Profiandthauß die Pöden zu Aufschütt- und
Beheltung der Profiandt gelegt, auch daz Tach gebessert
werde. [fol. 5.]

Irer Fürstlichen Durchlaucht Resolution über
hievorgedachte Orthfleckhen und Gebeu auf der
Windischen Gränizen.

Weytschawar: Bey Irer Fürstlichen Durchlaucht hat es
anfangs, als dises Casstel von grünem Weesen erhebt und
zur Wehr zuegericht worden, gleichwol den Verstand
nicht gehabt, das ain solche starckhe Besatzung, wie
jezziger Zeit darinnen zu finden, alda gehalten hette werden
sollen. Ire Fürstliche Durchlaucht wellen aber aigentlich
darfür halten, da in Erbauung der Quartier, Gassen und
Losamenter ain merere Ordnung obseruirt, und nicht ain
Jeder seines Gefallens in Tag hinein gebaut, das man ainen
merern Geraum gehalten mügen und sich des Feurs, so
hoch nicht befahren hette dürffen. So es aber je nicht
beschehen, und das Casstel zu ainer solchen starckhen
Besatzung in der Circumferencz zu eng, derwegen dann
eben aus diser Ursach auf Erbauung Kheresstur, so negst
dabey gelegen, geschlossen und beraidt ausgestöckht

mivel a katonák esetleges gondatlansága miatt tűz üthet
ki, vagy azt az ellenség vetheti be, attól lehetne tartani,
hogy a lovak és az emberek emiatt kárt vallanának.

Az is különösképpen szükséges lenne, hogy az elké-
szült palánkot, amelyről a tapasztás lehullott, kijavítsák;
és az árkot a vár körül – mivel lassacskán ismét
feltöltődik – kimélyíttessék, mert ilyen állapotban sokáig
nem maradhat.

Továbbá a szükség igen megkövetelné, hogy a kutat
a várban három vagy négy öllel kiszélesítsék, kimélyítsék
és kidúcolják;

hogy megfelelő helyeken téglából két lőportároló he-
lyiséget készítsenek;

hogy a mellvédet körös-körül a várban kijavítsák, s
karókat veressenek le, majd az ún. zárókarókg földdel
töltsék ki;

hogy a bástyában lévő kútnál – amely a legalacso-
nyabb hely és ahol az ellenség tüzet vethet be vagy betö-
résével leginkább kárt tehet – egy emelvényt építsenek,
amelyre egy ágyút állíthatnak fel;

hogy a kapu feletti tornyot zsindeylapokkal vagy cse-
réppel befedjék, majd toronyban a padlót is megcsinál-
tassák, miként a kapu alatt is, nehogy a torony kimosód-
jék, mivel az esővíz ott igen nagy kifolyást vág magának,
s mind oda gyűlik össze. Ezért építsenek egy [terelő]falat
nyolc öl hosszan és három láb szélességben, illetve ké-
szítsenek egy csatornát a víz kivezetésére.;

hogy a felvonóhidat is megjavítsák;

hogy kívül az árokban körben egy palánkot készitse-
nek, s végül

hogy az élésházban rakják le a padlót, hogy azon
élelmet helyezhessenek el és tárolhassanak, s a tetőt is
javítsák ki.

Őhercegi Felsége határozata az említett végvárakról
és építkezéseikről a vend végeken.

Bajcsavár: Őhercegi Felsége kezdetben, midőn ezt a vá-
rat a semmiből emelték és erődítménnyé építették ki,
egyéltalan nem gondolta, hogy ilyen erős őrséget kellene
majd ott tartani, mint amilyen a mostani időben benne
található. Őhercegi Felsége valójában mégis úgy véli,
hogyha a kvártélyok, az utcácskák és a szállások építésé-
ben nagyobb rendet tartanának és nap mint nap minden-
ki nem a saját tetszése szerint építkezne, akkor több
hellyel rendelkezhetnének és a tűztől sem kellene oly-
annyira tartani. Mivel azonban ez nem így történt, és a
vár egy ilyen erős őrség számára – területét tekintve –
igen szűk, többek között éppen ezen okból döntöttek Ke-
resztúr felépítése mellett, amely a közelben fekszik, s már
ki is jelölték a helyét. Az utóbbi várat mielőbb fel fogják
építeni, és azt követően a katonaságot – a korábban

worden. Wirdet dasselb Casstel ehist erhebt, und vol-
gunds das Khriegsvolckh hievor beratschlagtermassen
dahin überlegt werden müssen.

Was aber biß Dato berüertes Weytschawar dem
Lands Steyr genuezt, das ist am Tag, und es darf daheer
kheines ferrern Beweis, in Bedacht, das dannacht der
Türkhen und Martalosen hievor der Enden beschehnes
tägliches Straiffen und der armen Leyth Verderb- und
Hinweckhführung zimblichermassen verhüet worden.

Belangund aber die Fortseczung und Besserungen
des Gebeus alda, halten Ire Fürstliche Durchlaucht
solches zwar selber nit allain für ain unumbgengliche
Notdurfft, sondern haben noch vor disem solches alles
sambt etwo noch mererm anzuordnen und zuvolziehen
mer dann ainsten Innsonderhait Beuelch gethan, der
Saumsall aber ist, als fürkhumen, thails aus Mangl der
Verlag, thails aber der Officier, so solche Gebeu ins
Werckh sezen hetten sollen, ervolgt. So dann dergleiche
guette Fürsehung der Comissarien gehorsamen
Guetachten nach je ferrer nit anzustellen, vil weniger
unterlassen, die beim Casstel erscheinenden Mangl
aber mit den allainigen dahin unnd geen Kheresstur
deputirten 3000 f., welche zwar alberaidt maistens dem-
selben Fleckhen Weytschawar zu guettem angewendet
worden, gar nicht zuergenczen. So viel derwegen die
hohe unumbgengliche Notdurfft erfordern, daz ain
Ersamen Landschaft in Steyr undter jeczigen Landtag auf
ain merere Verlag dahin bedacht seye. [fol. 14-15.]

folytatott tanácskozásoknak megfelelően – majd [rész-
ben] oda kell áthelyezni.

Azt azonban, hogy az említett Bajcsavár ez ideig – és
ma is – a stájer tartománynak mennyire hasznára volt,
nem szükséges tovább bizonygatni, figyelembe véve azt,
hogy a törököknek és a martalócoknak a végeken való
mindennapos portyáit, valamint a szegény nép tönkreté-
telét és elhurcolását mily jelentős mértékben akadályozta.

Ami viszont az ottani építkezések folytatását és javí-
tását illeti, Óhercegi Felsége azt maga is nemcsak hogy
elkerülhetetlenül szükségesnek tartja, hanem már ezelőtt
is nemegyszer külön parancsot adott arra, hogy mindez
– sok egyéb dologgal együtt – elintézzék és véghezvigyék.
A késelem azonban – miként megtörtént – részben a
pénz hiánya, részben pedig azon tisztségviselők miatt
következett be, akiknek az építkezéseket végre kellett
volna hajtaniuk. Így tehát a biztosok alázatos javaslata
alapján a vár megfelelő ellátását tovább nem szabad el-
hanyagolni, nem kevésbé elmulasztani. A várbeli hiá-
nyosságok fedezésére előírányzott és oda, illetve Keresz-
túrra szánt 3000 forintot – amelyet már nagyjából
ugyanazon bajcsai vár javára fordítottak – viszont jelen-
leg nem lehet növelni. Az elkerülhetetlen szükség ezért
igen megkövetelné, hogy a tekintetes stájer tartomány
mostani tartományi gyűlése idején vegye fontolóra egy
nagyobb pénzüsszeg jóváhagyását.

No. 5.

Bajcsavár őrségének előírt létszáma 1582-ben

Jelzet: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Reichshofkanzlei,
Reichstagsakten Fasc. 58 a, fol. 362, Original.

Weitschawar

Wirdet daselbst underhalten ein teutsch Fendl von 105
Personen, mer 150 Hußaren und Haramia 100. Lauff
darauf ein Monat in allem 1668 f. [d. h. rhenische
Gulden]

Bajcsavár

Tartanak ugyanott egy 105 főből álló német zászlóaljat,
valamint 150 huszárt és 100 haramiát [azaz délszláv
gyalogost]. Ezeknek egy hónapban mindösszesen
fizetnek 1668 [rajnai] forintot.

No. 6.

1607. október 2., Kiskomárom

Ákosházi Sárkány István kiskomáromi vicekapitány levele Batthyány Ferenc dunántúli főkapitányhoz (1604-1609) Bajcsavár törökök által tervezett újjáépítésének lehetőségéről

Jelzet: Österreichisches Staatsarchiv, Wien; Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten (Hungarica), Allgemeine Akten Fasc. 153, Konv. A, fol. 89, Original.

Szolgalatomat ajánlom Nagyságodnak, mint nekem jóakaró, kegyelmes uramnak. Adjon az Isten Nagyságodnak kívánsága szerint való sok jókat.

Továbbá adhatom tudtára Nagyságodnak, hogy az török igen gyülekezik Sziget [Ziget] alá. Számtalan sok ökröt hajtának mindenünnét, láncokat és öreg köteleket kérnek minden faluból. Azt hirdetik, hogy az álgúkat akarják elvinni Kanizsáról [Kanjzarul]. Azt is hirdetik, hogy vagy Segesdet, vagy Rajkot avagy Bajcsát [Bajchatt] csinálják meg. Immár nem tudhatjuk, melyik legyen szándékjuk. Csak az Koppány [Kopan] tartományából négyszáz ökröt hajtottak Hetésbe. Jó volna Nagyságodnak is készen lenni. Űk az ű dolgokban eljárnak. Nem késik vele.

Ezzel Isten sokáig éltesse Nagyságodat. Ex Komár 2. Octobris anno 1607.

Nagyságodnak jó akaró szolgál Nagyságodnak

Sárkány István
ákosházi
manu propria

[A külzeten olvasható címzés:]

Ez levél adassék az tekintetes és nagyságos Batthyány [Bottjanij] Ferenc uramnak, római császár és király úfelsége generáljának Dunán innét, nekem jóakaró uramnak.

Cito, cito, cito, cito, cito.

Cito, cito, cito, cito, cito, citissime.

IRODALOM

BENDE, L.

1971 A törökkori magyar végvárakról. *HK* 18, 501–527.

CZEGLÉDY, I.

1988 *A diósgyőri vár*. Budapest.

DOMOKOS, GY.

2000 Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest.

GAÁL, A.

1985 Török palánkvárak a Buda-eszéki út Tolna megyei szakaszán. In: *Magyar és török végvárak, 1663–1684*. Szerk. Bodó S.–Szabó J. *Studia Agriensia* 5. Eger, 185–197.

KELÉNIK, J.

1995 A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén [Die Schutzzone von Kanizsa und die naturgeographischen Gegebenheiten von dieser am Ende der 70-er Jahre des XVI. Jhs.]. In: *Végvár és környezet*. Szerk. Petercsák T.–Pető E. *Studia Agriensia* 15. Eger, 163–174.

KERECSENYI, E.

1993 Kanizsa környéke helyzete 1594–97 között Haym Kristóf várkapitány és a bécsi udvar levelezése tükrében. In: *Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből*. Szerk. Szita L. Pécs, 251–274.

KISARI BALLA, GY.

1996 Törökkori várrajzok Stockholmban. Budapest.

KOVÁCS, GY.

2001 Ceramic Finds from the Bajcsa Fort (1578–1600). *ActaArchHung* 52, 195–221.

- MÉRI, I.
1988 *A kanizsai várasatás* [Ausgrabungen auf dem befestigten Schloss Kanizsa]. Kiadásra előkészítette Kovalovszki J. Budapest.
- MÜLLER, R.
1972 *A pogányszentpéteri ásatás* [Die Ausgrabungen in Pogányszentpéter]. *A Nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Emlékkönyve 1919–1969*. Szerk. H. Kerecsényi E. Nagykanizsa, 265–283.
- PATAKI, V.
1931 *A XVI. századi várépítés Magyarországon. A Bécsi Magyar Tört. Int. Évk. 1*, 98–132.
- PÁLFFY, G.
1995 *A magyarországi török és királyi végvárrendszer fenntartásának kérdéséhez* [The Costs of the Ottoman and the Habsburg Border Castle System in Hungary]. *Keletkutatás* 1995/tavaszi, 61–86.
2000 *Európa védelmében: Haditérképszet a Habsburg Birodalom magyarországi határvidékén a 16–17. században* [In Defence of Europe: Military Cartography on the Hungarian Frontier of the Habsburg Empire in the 16th and 17th Centuries]. 2. jav. és bőv. kiad. Pápa.
2001 *Text und Redaktion. Gemeinsam gegen die Osmanen: Ausbau und Funktion der Grenzfestungen in Ungarn im 16. und 17. Jahrhundert*. Katalog der Ausstellung im Österreichischen Staatsarchiv 14. März–31. Mai 2001. Budapest–Wien.
- ROTH, F. O.
1970 *Wihitsch und Weitschawar: Zum Verantwortungsbewußtsein der adeligen Landstände Innerösterreichs in Gesinnung und Tat im türkischen ‚Friedensjahr‘ 1578. Teil II: Erbauung und Einrichtung des Kastells Bajcsavár (1578)*. *Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark* 61, 151–214.
- SZEGŐ, P.
1911 *Végváraink szervezete a török betelepítésétől a tizenöt éves háború kezdetéig (1541–1593)*. Budapest.
- TAKÁTS, S.
1908 *Magyar tüzes- és lövészerszámok I. Száz.*, 49–62.
1915 *A magyar erősségek*. In: Takáts S.: *Rajzok a török világból* II. Budapest, 1–132.
- VÁNDOR, L.
1994 *Kanizsa története a honfoglalástól a város török alóli felszabadulásáig (Geschichte der Stadt Nagykanizsa von der Landnahme bis zur Befreiung der Stadt von den Türken)*. In: *Nagykanizsa, Városi Monográfia*. Szerk. Béli J.–Rózsa M.–Rózsáné Lendvai A. Nagykanizsa, 215–424 (319–322).
1997 *Bajcsa vára (Egy rövid életű vár Kanizsa határában)*. *Zalai Múzeum* 7, 27–30.
1998 *A bajcsai vár feltárásáról (1995–1996. évi eredmények)* [Die Freilegung der Festung Bajcsa, 1995–1996]. In: *Népek a Mura mentén (Völker an der Mur, Ljudi uz Muru, Ljudje ob Muri)* 2. A Nagykanizsán 1997. május 15–17. között megrendezett nemzetközi konferencia előadásai. Szerk. H. Simon K. Zalaegerszeg, 101–109.

ARCHÄOLOGISCHE UND SCHRIFTLICHE QUELLEN IM VERGLEICH: NEUERE ERGEBNISSE DER ERFORSCHUNG DER GRENZBURG WEITSCHAWAR (BAJCSAVÁR) (1578–1600)

LÁSZLÓ VÁNDOR–GYÖNGYI KOVÁCS–GÉZA PÁLFFY

Im südöstlichen Teil der Gemarkung von Bajcsa, einer 8 km von Nagykanizsa entfernten und heute verwaltungsmäßig zur Stadt gehörigen Ortschaft, liegt ein 10–12 m hoher Hügel, auf dem in der Türkenzeit eine Grenzburg stand. Die Erinnerung daran wird durch die Bezeichnung der dortigen Flur (*Törökvári-dűlő*, etwa „Türkenburgflur“) gewahrt, von den Befestigungen selbst war im 20. Jahrhundert nicht mehr viel zu sehen. Der Platz der Burg wird in Kürze ganz verschwinden, weil der Hügel gegenwärtig als Sandgrube genutzt wird (Abb. 2).

Mit dem Sandabbau erreichte man 1994 den Burgbereich, weshalb 1995 unter Leitung von László Vándor, dem Direktor des Göcseji Múzeum in Zalaegerszeg, eine größere Rettungsgrabung zur Dokumentierung und möglichst vollständigen Freilegung der Überreste begann. Die archäologischen Forschungen wurden mit bedeutenden Summen vom Betreiber der Sandgrube, der Drávakavics GmbH, und zwischen 1997 und 2000 auch von der Steirischen Historischen Landeskommission (Graz) gefördert.

Die Burg Bajcsavár (in den zeitgenössischen deutschsprachigen Quellen zumeist *Weitschawar* genannt) begann man 1578 auf Kosten der steirischen Stände als Bestandteil der Grenzburgenkette gegen die Osmanen südlich von Kanizsa zu bauen, in erster Linie zum Schutz der Steiermark und des Murgebietes (Abb. 1). Deshalb wurde sie zum Zentrum der der Kanisischen (Kanischerischen) Grenzoberhauptmannschaft direkt benachbarten, aber schon zur Windischen Grenze gehörenden Weitschawarer Grenze, zu der außerdem noch die Burgen bzw. die Wachthäuser Fityeháza, Szentmiklós und (Mura)Keresztúr gehörten. Die Schaffung dieses kleinen Verteidigungsgürtels (Abb. 3–4) wurde auf der großen Wiener *Hauptgrenzberatschlagung* im Jahre 1577 und dann bei der Versammlung der Delegierten aus der Steiermark, aus Kärnten, Krain und Görz in Bruck an der Mur Anfang 1578 beschlossen. Das Wesen der damals modernisierten Verteidigungskonzeption bestand darin, mittels eines Systems von kleineren Palisadenburgen und Wachthäusern im sumpfigen Tal des Kanizsa-Baches sowie der Sperrung von Furten und Straßen die Beutezüge der Osmanen zu verhindern.¹

Die Burg Weitschawar wurde in einem knappen halben Jahr errichtet, was allerdings nicht bedeutet, daß sie auch völlig fertiggestellt wurde. Die Burg war – wie schon 1579 von einer Grenzvisitationskommission festgestellt wurde – an einem ungünstigen Platz erbaut worden, weil zwei Hügel in ihrer Umgebung höher waren als sie. Da sie aber eine durch den Sumpf führende, strategisch sehr wichtige Straße schützen sollte, konnte sie nicht an anderer Stelle errichtet werden.² Am 9. November 1578, bei ihrer feierlichen Übergabe, bestand die vorübergehend dort befindliche Besatzung noch aus 200 kroatischen Reitern, 112 deutschen Fußsoldaten und 300 Haramien, also kroatisch-ungarischen Fußknechten. Diese sehr beachtliche anfängliche Besatzung wurde aber bald auch „offiziell“ auf die Hälfte verkleinert: 1582 betrug die vorgeschriebene Stärke nur noch 355 Mann (Anhang Nr. 5). Der erste Burgkapitän war Miklós (Nikolaus) Malakóczy, ein Diener (*familiaris*) von György (Georg) Zrínyi (kroat. Zrinski).

Das am Ende der 1570er Jahre neuorganisierte Verteidigungsnetz war fast ein Jahrzehnt hindurch wirkungsvoll, danach erlebte das Hinterland von Kanizsa mehrere größere Türkeneinfälle. 1586 wagte sich der Gegner beispielsweise nach Überschreitung des Kanizsa-Baches bis ins Gebiet jenseits der Raab, wandte sich dann nach Süden und fiel noch in die Murinsel ein. 1587 drang er bis ins Tal des Kerka-Baches vor, aber selbst eine schwere Niederlage bei Kacorlak-Sárkányziget auf dem Rückweg konnte ihn nicht daran hindern, im Jahr darauf die kleineren Befestigungen in der Umgebung von Kanizsa anzugreifen. Dieser Aktion

fiel z. B. auch das kleine Wachthaus zum Opfer, das 1579 im Weitschawar benachbarten Fityeháza errichtet worden war. Die Kriegsgeschehnisse der 1590er Jahre gehören größtenteils schon zur Geschichte des Langen Türkenkrieges (1593–1606).³ Bei Weitschawar und in seinem Umkreis zogen damals mehrfach türkische Truppen auf, aber die Burg selbst belagerten sie niemals. So konnte sich ihre Besatzung um so mehr an der Verteidigung gegen türkische Raubzüge (vgl. Anhang Nr. 4) und an der Organisation der christlichen Gegenaktionen beteiligen. Die Reiter aus Weitschawar nahmen 1599 selbst noch am Angriff auf den Kriegstransport des Großwesirs Ibrahim auf der Donau nahe dem Marktflecken Tolna teil.⁴

Die Burg Weitschawar wurde 1600, bevor Kanizsa in türkische Hände fiel, auf Befehl des Kanisischen Grenzoberhauptmanns (1598–1600) Georg Paradeiser verlassen, ihre allmähliche Räumung hatte aber schon früher begonnen. Der schnelle Aufbau im losen Sand ohne entsprechende Fundamentierung hatte nämlich dazu geführt, daß die Befestigungen zunehmend unbrauchbar wurden, die Mauern einstürzten, die Gräben einfielen, die Palisaden und inneren Gebäude ständige Ausbesserungen verlangten. Schwierigkeiten hatten sich bereits beim Bau ergeben, und die Lage hatte sich später nur noch verschlimmert. Am Ende der 1580er Jahre herrschten in der Burg schon schlimme Zustände. Zum Verfall trugen vielleicht auch die Erdbeben von 1586 und dann 1590, das auch in der Festung Kanizsa zu größeren Zerstörungen führte, bei.⁵ Infolgedessen konnte Weitschawar seine Aufgaben immer schwerer erfüllen. Deshalb drängte der ungarische Landtag in Preßburg im Jahre 1587 auf einen Wiederaufbau und die Reparatur der Befestigungen, weil – wie der am Landtag teilnehmende Windische Grenzoberst (1568–1589) Veit von Halleg zu Razenegg Erzherzog Karl von Innerösterreich (1540–1590) berichtete – „zu Beytschawar gewiß beschiecht, daz Khriegsvolckh darauß zeucht unnd dasselb Orth ganz unnd gar verlassen“.⁶ Zwar wurde Weitschawar schließlich doch nicht völlig geräumt, aber vom Beginn der 1580er Jahre an nach und nach, bis die Besatzung seit Ende des Jahrzehnts schon endgültig als Verstärkung nach Keresztúr ging. Den Ausbau von Keresztúr hatte man schon 1581 beschlossen, nicht zuletzt gerade wegen der Probleme in der Burg Weitschawar, vor allem aber, um die Überfüllung der Burg zu beheben (Anhang Nr. 4).

Nach der Einnahme der Festung Kanizsa im Jahre 1600 haben die Osmanen jüngst entdeckten Angaben gemäß mehrmals – so etwa im Oktober 1607 und dann auch Anfang 1619 – mit dem Gedanken gespielt, Weitschawar wiederaufzubauen,⁷ wozu es dann doch nicht gekommen ist; vermutlich deshalb, weil man im Besitz von Kanizsa die verlassene und in ziemlich

schlechtem Zustand befindliche Burg in Wirklichkeit gar nicht brauchte.

Die Burg Weitschawar existierte also nur sehr kurze Zeit, eigentlich nur 22–23 Jahre. Aufgrund ihrer spezifischen Lage und Funktion stand sie immer in enger Beziehung mit der Steiermark, die nicht nur die Besatzung bezahlte, sondern auch größtenteils die Versorgung übernahm. Diesem Umstand ist es zu verdanken, daß hinsichtlich Bau, Befestigung, Ausrüstung und Besatzung der Burg besonders reiches Quellenmaterial in der Sammlung *Militaria* des Steiermärkischen Landesarchivs in Graz erhalten geblieben ist.⁸ Eine kleinere Anzahl von Aktenstücken liegen aber im Wiener Kriegsarchiv, in dem Fonds über die Tätigkeit des 1578 gegründeten Innerösterreichischen Hofkriegsrates in Graz, vor allem über die Versorgung der Windischen Grenze (Akten des Innerösterreichischen Hofkriegsrates, *Vindica*).⁹

Für die archäologischen Forschungen bieten diese beiden Umstände einzigartige Auswertungsmöglichkeiten. Denn einerseits ist das Fundmaterial vor Ort sehr genau in eine kurze und gut bekannte Periode (1578–1600), am ehesten in die Jahre zwischen 1578 und 1590 zu datieren, andererseits sind die bei der Ausgrabung beobachteten Erscheinungen und archäologischen Fundstücke gut mit den schriftlichen Quellen zu vergleichen. Franz Otto Roth hat sich in seiner schon zitierten Studie aus dem Jahre 1970¹⁰ allerdings nur mit einem Teil der Archivquellen beschäftigt, weshalb die Bearbeitung weiterer, für die archäologischen Forschungen und die Analyse des Fundmaterials erforderlichen Dokumente weitergeht. Der detaillierte Vergleich der schriftlichen Quellen mit den archäologischen Funden und Befunden ist eine künftige Aufgabe, der folgende Vergleich einiger interessanten Aktenstücke aus dem Kriegsarchiv in Wien mit mehreren Beobachtungen der topographischen und archäologischen Forschungen ist nur ein vorläufiger Versuch. Aber auch das Ergebnis dieser kurzen Darstellung illustriert sehr gut, daß die beiden Quellenmaterialien einander hervorragend ergänzen.

Weitschawar war – auch wenn es nicht zu den bedeutendsten Grenzburgen Ungarns gehörte – bekannt. Die ungefähre Form und die Stelle in der Gemarkung des heutigen Dorfes zeigte auch eine Karte der Batthyány-Herrschaft vom Ende des 18. Jahrhunderts (Abb. 5). Der damalige Grundrißplan wurde bisher nicht gefunden, obgleich wir im Falle der völlig neuerrichteten Burg mit regelmäßigem fünfeckigem Grundriß sicher sein können, daß ein solcher – oder sogar mehrere – gefertigt wurde. Das wird auch dadurch belegt, daß von der gleichzeitig mit der Burg Weitschawar (1579) nördlich von Kanizsa errichteten kleineren Palisadenburg von Újudvar die Entwurfszeichnung erhalten blieb¹¹ und wir von einem

der damaligen Grundrisse des als Ersatz von Weitschawar errichteten Keresztúr auch durch einen Entwurf von 1586 wissen.¹²

Bei der Geländevermessung 1995–1996 zeichnete sich – übereinstimmend mit der Darstellung auf der Karte des 18. Jahrhunderts – eine im großen und ganzen regelmäßig fünfeckige Burg ab (Abb. 6), nach den bisherigen archäologischen Forschungen mit folgenden genaueren Längsabmessungen: Länge der Kurtina der nördlichen Ziegelmauer 43 m, die erhaltene Fassadenseite der nördlichen Ziegelbastion 31 m, ihr Flügel 5 m. Die Palisaden an der Ostseite Kurtina waren außen 60 m lang, und der Südabschnitt 55 m. Die Freilegungen haben endgültig bewiesen was schon die Höhenlinienmessung zeigte, daß nämlich die südwestliche Palisadenbastion (Abb. 9. 1) in ihren Maßen der südöstlichen nur ungefähr gleich; die Fassadenseite der ersteren war 19 m, die der letzteren aber 17 m lang. Der kleine Radius des Palisadenbaus betrug 62–63 m. Demnach war der Innenbereich der Festung etwa 1 ha.

Über die Bauweise und die Baudetails geben die archäologischen Freilegungen einen genaueren Einblick. Von den Ausgrabungen 1995–1996 und den ihnen vorausgehenden Forschungen hat László Vándor schon mehrfach berichtet,¹³ im vorliegenden Aufsatz werden auch sie mit verwendet, um die bisherigen Ergebnisse zusammenzufassen. Zwischen 1995 und 2001 wurde der ganze größere, d. h. gebliebene Teil des einstigen Burggebietes untersucht. Der Sandabbau ist erheblich vorangeschritten, im Sommer 2001 waren nur noch etwa 15–20 Prozent des Burgbereiches zu sehen.

Im Laufe der vorläufigen Geländebegehungen in den 1970er Jahren und später wurden auf dem Gebiet der einstigen Burg große Mengen von Ziegel- und Strohlehmschutt sowie viele Tonscherben, Tierknochen und Eisenbruchstücke registriert. Es wurde deutlich, daß der Süd- und Ostteil der Burg zwar noch vorhanden, aber die Westseite, genauer: ihre nordwestliche Bastion samt Umgebung, bis zum Ende des 20. Jahrhunderts völlig verschwunden war (Abb. 6). Weiter war festzustellen, daß man bei den Burgbauten mit dem Graben den Burgplatz eigentlich aus dem nach Nordwesten abfallenden Hügel „herausgeschnitten“ hatte. Erst bei den Ausgrabungen wurde festgestellt, daß die Nordseite auch mit einer Ziegelmauer verstärkt, also an der Nordseite die angeschnittene Hügelseite etwas schräg mit Ziegeln aufgemauert bzw. abgestützt worden war (Abb. 7.) und dabei auch Verteidigungswerke geschaffen wurden. Die Ziegelmauer blieb durchschnittlich 1–1,5 m, stellenweise sogar fast 2 m (um 180 cm) hoch erhalten, andererseits deuten an der Spitze der nördlichen Bastion gerade noch eine bis zwei Ziegelreihen die Fundamente an. Die Ziegel schlechter Qualität waren teils mit Mörtel, teils mit Lehm aufgesetzt.

Bezüglich der Ziegelmauer fand sich eine interessante Angabe im Bericht des italienischen Festungsbaumeisters Giuseppe Vintani vom 10. August 1581 (Anhang Nr. 2). Darin wird von der Burgmauer gesprochen, die „*nit herumb auffüren läst, so wär ain Notturfft, das man ain Zaun aussen im Graben herumbflechten und machen lasse*“. (Der Resolution gemäß verschob man dies auf den Frühling des kommenden Jahres.) Die in der Quelle erwähnte „Maur“ müssen wir ohne Zweifel mit der freigelegten Ziegelstützmauer identifizieren. Diese Ziegelmauer ist – den archäologischen Beobachtungen zufolge – nicht nur bis 1581 nicht, sondern überhaupt nicht überall, um die gesamte Burg, fertiggestellt, d. h. archäologisch kann nur bewiesen werden, daß sie an der Nordostseite errichtet wurde. (Im Burggraben konnten wegen des dichten Bewuchses bisher keine Forschungen vorgenommen werden, nach der Geländevermessung und einer gründlicheren Untersuchung ist es aber nur wenig wahrscheinlich, daß neue Mauerteile zutage treten werden. Die weiteren Beobachtungen werden kaum die Feststellung verändern, daß die Ziegelmauer nicht rundherum, sondern nur an der Nordseite, also der schwächsten, am leichtesten anzugreifenden und zugleich auf die Straße im Tal schauenden Seite von Kanizsa der Burg errichtet wurde.)

Die archäologischen Grabungen haben auch den Nachweis erbracht, daß die Ziegelmauer nicht nur nicht völlig fertiggestellt wurde, sondern auch ungenügend stark war, nämlich selbst an den Fundamenten kaum mehr als 1 m (120 cm). Deshalb konnte sie dem Druck des Sandes und gewiß auch den in diesem Gebiet zu vermutenden Erdbeben nur schwer widerstehen. Bei der Freilegung stieß man auf umgefallene Ziegelmauern, wobei leider nicht festgestellt werden konnte, ob der Mauereinsturz vor oder nach 1600 erfolgte. Als natürlicher Faktor hat auch noch der zerstörerische Einfluß des Regenwassers zu gelten, denn auf Sandboden konnten größere und anhaltendere Regenfälle schlimme Schäden sowohl an der Burgmauer als auch an den Innengebäuden anrichten. Auch die Erfahrungen bei den Ausgrabungen zeigten, daß durch einen Wolkenbruch die Gruben, Pfostenlöcher, Gebäudefundamente und Lehm Böden gleichsam „dahinschmolzen“ und flachere Vertiefungen im Gelände sozusagen verschwanden. Die freigelegte Ziegelmauer wurde schon innerhalb eines Jahres in großem Maße zerstört. Auf die Schäden durch Regenfälle gibt im übrigen auch der erwähnte Vintani-Bericht aus dem Jahre 1581 sehr gute Hinweise. Der Baumeister machte ausdrücklich darauf aufmerksam, daß auch der Fußboden unter dem Tor in Ordnung gebracht werden müsse, „*damit das der Thurn nit hinausstölt, den das Wasser daselbst, wen es regnet, den grössen Außgang hat, und alles aldort zusammenkhombt,*

soll mann ain Maur, acht Claffter lanng, die Maur drey Schuech dickh aufmaum, und ain Rinn, dardurch das Wasser außrinen khann, aufpauen“ (Anhang Nr. 2).

Die an der Nordseite der Burg freigelegten Verteidigungswerke aus Ziegeln (Ziegelbastionen) wurden nach der sogenannten altitalienischen Methode errichtet; neben dem nordöstlichen tauchten auch die Fundamente des Tores in Richtung Kanizsa und seiner Brücke auf. Von letzterer wissen wir, daß sie dem Brauch der Zeit entsprechend eine Zugbrücke war und ihre Reparatur mehrfach angemahnt wurde (Anhang Nr. 2 und Nr. 4).

Die Burgmauern waren nach übereinstimmendem Zeugnis der neuerdings bekannt gewordenen Archivdokumente und aufgrund der archäologischen Forschungen wahrscheinlich überall Palisadenwände. Die Palisadenbastionen – ähnlich den Ziegelbastionen – waren nach der altitalienischen Methode errichtet. Bei den Ausgrabungen konnten die Spuren der Palisadenwände unsicher auch noch an der Nordseite der Burg beobachtet werden, und an den östlichen und südlichen Teilen konnten in langen Abschnitten der Graben der beiden Pfostenreihen und die darin befindlichen Pfostenlöcher dokumentiert (Abb. 8. 1–2, Abb. 9. 1) und am südlichen Teil sogar die Renovierung und Verstärkung der Mauer registriert werden. Die Palisadenwand war 4 m breit, und die Pfostengräben wechselnder Breite hatten im Durchschnitt eine Tiefe von 120–150 cm, manchmal weniger und in ein oder zwei Fällen auch mehr. Die 25–30 cm starken Pfosten waren in der äußeren Reihe im Abstand von 20–30 cm, in der inneren dagegen etwas weiter, in 30–60 cm Entfernung eingeschlagen. Die Pfostenreihen können einst im Sand nicht allzu stabil gestanden haben, in Kenntnis des Geländes ist auf jeden Fall eine hohe und stabile, gefüllte Palisadenmauer im Burgbereich schwer vorstellbar.

Die schriftlichen Quellen erwähnen mehrfach, daß die Verstärkung der Palisaden für nötig gehalten wurde,¹⁴ und auch die Ausgrabungen belegen ständige Reparaturen. So zeigte sich bei ihnen z. B. an der einen Seite der südöstlichen Bastion eine zweifache Palisadenreihe, die mit den Renovierungen und Anstückelungen erklärt werden kann. Spuren von Stützungen mittels dicht eingeschlagener Pfähle von 10 cm Durchmesser und Ziegelbruch, von Verstärkungen und Ausbesserungen waren an der südlichen Burgmauer zu beobachten, d. h. auch an der Mauer (*Kurtina*) zwischen Südost- und Südwestbastion (Abb. 8. 1). Wir konnten an der Südwestbastion (Abb. 9. 1) einen interessanteren Fall rekonstruieren: eine der Arbeitsgruben (No. 388/2001) in der Bastion wurde wahrscheinlich so nahe an der Mauer gegraben, daß sie an diesem Abschnitt zu schwach wurde. Das Objekt wurde demzufolge

zugefüllt und ein kleinerer, schmaler Graben in der Holzkohlenfüllung ausgehoben, in den dann Pfosten zur Festigung der Mauer gestellt wurden.

Im übrigen ist zu vermuten, daß in der Burg ebenso wie die Ziegelmauer auch die Palisadenwand nicht überall fertig wurde, zumindest nicht im klassischen Sinne,¹⁵ so daß also der Raum zwischen den Pfostenreihen nicht völlig und überall ausgefüllt wurde. Das bestätigt auch der Vintani-Bericht, der darauf drängt, „den Zaun an villen Orten pessern und Steckhen schlachen zulassen, auch die Schlußsteckhen, gleich außgeschüt und mit Erdrich außgefüllt werde“ (Anhang Nr. 2). Die Quelle belegt eindeutig, daß die ausgefüllte Palisadenwand selbst 1581 noch nicht überall fertig war, und die bisher bei den Ausgrabungen beobachteten Erscheinungen (z. B. an mehreren Abschnitten die Spuren des Fehlens der Füllung oder geradezu einer Planierung) steigern nur unseren Verdacht, daß sie auch später nicht vollendet wurde. Die Füllerde der Palisaden versuchte man gemäß der schriftlichen Quellen,¹⁶ aber auch der archäologischen Beobachtungen durch Beimischung von Lehm zu verfestigen.

Der Burggraben war der Vermessung und einem Forschungsgraben zufolge ein V-förmiger Trockengraben, gegenwärtig an den beiden Südbastionen 20 m breit, an der südöstlichen Bastion ca. 5 m tief und an der südwestlichen etwas flacher. Der in den Sandhügel eingeschnittene Graben fiel schon beim Bau der Burg ein,¹⁷ begann sich dann zu füllen, so daß seine erneuerte Vertiefung auch 1581 angeordnet wurde (Anhang Nr. 4).

Die bei der Ausgrabung auftauchenden verschiedensten archäologischen Erscheinungen waren oftmals deshalb schwer zu interpretieren, weil nicht nur der Westteil der Burg im Laufe der Zeiten verschwunden war, sondern die Erosion und die Erdarbeiten im 20. Jahrhundert (z. B. zur Weinanpflanzung) auch die inneren Objekte stark in Mitleidenschaft gezogen hatten, indem sie z. B. an den Überresten der Wohngebäude beträchtliche Schäden verursacht hatten. Das trifft besonders auf die Objekte auf der oberen Terrasse zu, weniger gestörte Bereiche fanden sich nur im Südteil der Burg. Mehrere flachere Gruben mit ganz wenig Fundmaterial stammen offensichtlich vom Weinanbau, ihre Aussonderung erfolgt parallel mit der Auswertung des Fundmaterials.

Innerhalb der Burgmauern standen das Gebäude des Burgkapitāns, das Zeughaus und das Pulverlager, Provianthaus, Backhaus, Küche und Bauhof; die Quartiere der Grenzsoldaten wurden wahrscheinlich nur teilweise dort errichtet, weil man die Pferde mit Sicherheit außerhalb der Burg hielt. Genau werden wir über all diese Gebäude nur zuweilen durch schriftliche Quellen informiert, an Ort und Stelle konnten sie nicht identifiziert werden. Aufgrund zeitgenössischer

Analogien gab es vermutlich in der Burg auch eine – vielleicht aus Holz errichtete – Kapelle, über die wir aber bisher keinerlei Angaben besitzen.

In der Burg befanden sich – aufgrund der schriftlichen Quellen und der archäologischen Überreste – teils größere oder kleinere Gebäude mit Balkenkonstruktion, Ziegel- oder Lehmwänden, Lehmfußboden und Schindel-, Ziegel- oder Strohdach und teils als Quartier zu betrachtende Gebäude, die sich stufen- oder terrassenförmig dem Hügelhang anpaßten. Außer den zusammenhängenden und leicht zu bestimmenden Fundamenten konnten von ihnen im Gelände oftmals nur dickere Schuttflecken mit Strohlehm- und Ziegelbruch, Stampflehm- und stellenweise mit Ziegeln verstärkte Gehflächenstückchen, Pfostenstellen, Fundamentgruben und eingefallene Ziegelwände beobachtet werden. Bei den Gebäudeüberresten am Hang auf einem Gebiet von 100–200 m² (z. B. Nr. 245, 261O und 274/1999, 333A–B/2000) ließ sich leider – vor allem mangels der Möglichkeit zu gleichzeitiger Freilegung – nicht zweifelsfrei feststellen, ob sie zu verschiedenen Flügeln desselben Hauses oder zu mehreren nebeneinanderstehenden Gebäuden gehörten. Die schriftlichen Quellen (z.B. Anhang Nr. 4) unterstützen letztere Vermutung.

1999–2000 wurden die Reste der großenteils abgebrannten Gebäude im Südteil der Burg dokumentiert. Im Jahr 2000 legte man unter anderem ein 5 × 5 m großes Detail eines größeren Gebäudes frei (Abb. 6. 6, Nr. 333A/2000). In diesem Raum fand sich unter 30–50 cm dickem Strohlehm- und Ziegelbruch (Abb. 10. 1) ein gut erhaltener, mehrfach erneuerter dicker Lehmfußboden, der stellenweise – teils bei lockeren Teilen, unter denen sich Gruben befanden – in Flecken mit Ziegeln verstärkt war (Abb. 10. 2). Nach dem Abtragen des Lehmfußbodens zeichneten sich vorzüglich die Stellen der das Gebäudeskelett bildenden Pfosten ab, die Konstruktionsgruben der Gebäudestruktur. Dem Raum, dessen Nordteil (vgl. Nr. 274/1999) – oder nur dessen Rand (?) – die Sandgrube schon vernichtet hatte, schloß sich im Osten ein weiterer Raum oder ein Gebäude an (Nr. 333B/2000, vgl. Nr. 274/1999). Wo beide sich treffen, war der abschüssige Sandhügel stufenartig gestaltet und die „Stufe“ mit einer 50 cm breiten lehmgefüllten Palisade abgestützt. Zwischen beiden Laufflächen – in Linie des Schnittes an der Sandgrubenwand – wurde ein etwa 1 m (90–110 cm) hoher Niveauunterschied festgestellt.

Eine genauere Datierung des besagten Gebäudeteils (Nr. 333A/2000) ist fast unmöglich. Die Datierungsschwierigkeit zeigt sich gut an der Tatsache, daß die im Schutt gefundenen Münzen zumeist älter sind als die Burg selbst, aber typisch ist auch, daß sich zwischen dem dortigen Ofenschutt unglasierte Ofenkacheln mit

Reiterdarstellung und der Jahreszahl 1558 (Abb. 13. 3) und in der Auffüllschicht neben dem Gebäude eine hölzerne, aus deutschem Gebiet stammende Taschenuhr mit der Jahreszahl 1573 (Abb. 13. 2) fanden.¹⁸

Um die Gebäude mit stehenden Wänden (Wohn- und sonstige Bauten) befanden sich mehrere in die Erde eingetiefte Lagergruben (Abb. 6. 3) sowie Latrinen bzw. unterschiedlich große Abfallgruben und Grubenkomplexe (Abb. 11. 1–2) mit reichen Funden. Bei den kellerartigen tiefen Lagergruben ist eine quadratische, 5 × 5 m große und von ihrem Erscheinungsniveau aus gerechnet 150 cm tiefe Grube am südlichen Rand der Burg (Nr. 360/2000) hervorzuheben, deren Seitenwände 40–50 cm dick mit einer Lehmsandschicht verkleidet waren und deren Sohle ebenfalls mit einer 40–50 cm dicken, aber mit größeren Ziegelbruchstücken vermischten Lehmschicht belegt war (Abb. 11. 2). Ihre Decke trugen 30 cm dicke Pfosten. Die Latrinen mit einem Durchmesser von 100–140 cm und einer Tiefe von 180–220 cm, die im unteren Teil zuweilen mit Ziegeln aufgesetzt waren, bildeten mehr oder weniger regelmäßige Gruben (z. B. Nr. 189/1998, 199C/1998 oder 304/1999: Abb. 12. 1) und enthielten besonders reiches und schönes Fundmaterial: eine große Zahl von Glasbecherfragmenten, Fensterglas, intakte bzw. halbe Tongefäße, Messer, Ofenkacheln, Getreidekörner und Tierknochen.

Hinsichtlich der Identifizierung der Innengebäude und ihrer ursprünglichen Bestimmung ergaben sich bei den Ausgrabungen viele Fragen, die Ortsbestimmung mehrerer Objekte ist uns aber, wie wir glauben, mehr oder weniger gelungen. Die einstige Kapitänswohnung vermuten wir z. B. in den Gebäudeüberresten auf einem Gebiet von 10 × 20 m auf der obersten Terrasse der Burg, am Nordrand des großen zentralen Hofes (Abb. 6. 4, Abb. 8. 2), vor allem aufgrund der dort und in der Nähe gefundenen schönen und individuellen Fundstücke. Den Latrinen neben dem Gebäude (Nr. 189/1998 und 199C/1998) entnahmen wir große Mengen von venetianischen bzw. venetianer Art gefertigte Glasbecherfragmenten, ganze Bechersätze, aber auch Fragmente von italienischen Tellern mit Sgraffitoverzierung sowie von Bleiglasurgefäßen bzw. süddeutschen Steinzeugbechern. In der Nähe kamen Holztruhenreste mit Eisenbändern zum Vorschein (Nr. 120/1997, 163/1997), und auf den Bronzegürtelbeschläge der einem nahe liegenden Objekt (Nr. 173/1997) befand sich eine Reihe von Menschenköpfen (Masken) (Abb. 14). (Abgesehen von der Menge von Glasgefäßfragmenten kamen besondere Fundstücke im übrigen auch anderswo vor, und nicht einmal wenige.)

Am Ostrand der Burg, nahe bei der südöstlichen Bastion, beobachteten wir auf einer schwarzgebrannten Stelle von etwa 5 m Durchmesser (Abb. 6. 1,

Nr. 229/1998) große Mengen von Eisenschlacke sowie auch viel Eisenblechabfall. Deshalb ist hier die Schmiedewerkstatt zu vermuten, die ganz einfach konstruiert gewesen sein wird. Im 10 m-Umkreis der Werkstatt fanden sich in mehreren Objekten Geschoße, in einem stießen wir auf zehn aneinanderhaftende Eisenbleche und Eisenbänder (Nr. 234/1999), während nach Südwesten, 15 m von der Werkstatt entfernt, in der Nähe des Pulverlagers eine oder zwei flache unregelmäßige Vertiefungen gleichfalls mit Eisenschlacke gefüllt waren (Nr. 287–288, 310/1999).

Gemäß der Freilegungen im Jahre 2001 wurde auch im Vorraum der Südwestbastion industrielle Tätigkeit ausgeübt. Der Lehm Boden des hier registrierten, eingestürzten – 17 m bzw. 8 m langen, L-förmigen – Baus (Abb. 6. 7, No. 392/2001) wurde auf großer Oberfläche mit Ziegeln fundamentierte (Abb. 9. 2). Unter der Resten kamen eher Werkzeuge (Hämmer, Zangen, Gießformen) bzw. Metallbruchstücke als Luxusartikel vor. Dementsprechend wurde das Gebäude als „Werkstatt“ bestimmt. Nebenan wurden Feuerstellen an der Oberfläche beobachtet und in der Bastion (Abb. 9. 1) zum Teil Feuergruben, zum Teil solche in die Erde eingetiefte Objekte freigelegt, in denen in der einen Ecke eine Feuerstelle war. Die sichere Bestimmung ihrer Funktion bedarf noch weiterer Forschungen.

Eines der Pulverlager der Burg fand sich 1999 neben der südöstlichen Bastion (Abb. 6. 2, Nr. 306/1999). Der Strohlehmschutt des kleinen Gebäudes mit 4 × 4 m Grundfläche (Abb. 12. 2) enthielt außer massenhaften Eisennägeln in großer Menge intakte und bruchstückhafte sogenannte Sturmhäferl und andere Feuerwerke¹⁹ (Abb. 13. 1).

Eine interessante Gegenüberstellung hinsichtlich dieses Objektes ermöglicht eine Angabe des schon erwähnten Berichts von Giuseppe Vintani vom 10. August 1581 (Anhang Nr. 2). Als der italienische Baumeister Vorschläge zur Verstärkung der Burg machte, betonte er auch die Notwendigkeit eines Raumes zur Aufbewahrung des Schießpulvers. Der Resolution gemäß sollten aber nicht ein, sondern zwei kleine Pulverlager gebaut werden, das eine neben dem Zeughaus und das andere neben dem Bauhof. Ebenso vermerkte derjenige, der das inzwischen (24. August) erstellte Kriegsmaterialinventar aufgenommen hatte, daß *„die Munition übl verwardt, derwegen in albeg vonneten, damit daz Zeughaus erbaut unnd daz zwen Pulvercasten gemacht werden“* (Anhang Nr. 3). Demgemäß wird/werden das oder die Pulverlager Ende des Jahres 1581 oder wahrscheinlicher noch im/in den folgenden Jahr/en gebaut worden sein. Das freigelegte und als Pulverlager identifizierte Objekt kann zwar archäologisch nicht an ein bestimmtes Datum gebunden werden, aber sein Bau erfolgte gemäß der Schichtenverhältnisse nicht im ersten

Jahr oder in den ersten beiden Jahren der Burg, sondern sicher später. Demnach ergänzen sich die schriftlichen und die archäologischen Quellen wieder einmal vorzüglich.

Aufgrund der Quellen hat man in der Nähe des Pulverlagers das Zeughaus oder den Bauhof zu suchen, aber für die Bestimmung ihres Platzes liegen bisher nicht genug Grundlagen vor. Es ist nicht auszuschließen, daß sich ersteres gerade in der südöstlichen Bastion befand, denn auch in anderen Burgen nutzte man die leeren Bastionen als Lager, Wohnung,²⁰ Proviantlager usw.²¹ Schließlich halten wir – vorerst noch ohne Gewißheit – ein halbkreisförmiges Objekt mit 350 cm Durchmesser und 50 cm dicker, in Lehm fundamentierter Grundmauer aus Ziegeln (Abb. 6. 5, Nr. 93/1996) für die Reste des einstigen Backhauses.

Die schriftlichen Quellen erwähnen häufig den Brunnen, dessen Vertiefung, Abstützung und Säuberung sie betreiben. Der Brunnen wurde nicht entdeckt, was kein Zufall ist. Auf die Stelle, an der er sich befand, ist aus jenen Quellen zu schließen, die anordnen, daß „auch beim Prunen im Rundel, welches das aller niderist Ort ist, da der Feindt am aller eeisten Feur einwerffen und einkhomben khann, ain Pün machen lassen, darauf man ain Stuckh stellen khünde“ (Anhang Nr. 2, vgl. Nr. 4). Der Brunnen befand sich also in der bis zum Beginn der archäologischen Forschungen völlig zerstörten nordwestlichen oder der großenteils ebenfalls vernichteten Nordbastion.

Erwähnenswerte Angaben zum Brunnen finden sich auch in der Aufzeichnung über eine Beratung in Graz von 1580 (Anhang Nr. 1). Dort heißt es, es sei notwendig, „den Brun in Casstel zuseubern, mit Stainen, so von denn nügstegelegenen alten Kirchen herczunehmen, zufüttern, allein zum Trinkhen zuerhalten unnd fürs Khochen unnd Wässerung der Roß ein neuen Brun ausser des Casstels gegen dem Gemöß zu graben“. Unter den „nächstgelegenen alten Kirchen“ sind die im Einsturz befindlichen Kirchen der umliegenden, teils noch bewohnten, teils schon unbewohnten spätmittelalterlichen Siedlungen²² zu verstehen, wenn auch die Kirchen in der Quelle wahrscheinlich nur allgemein, als mögliche Fundstellen von Steinmaterial genannt sind. Auf Hausteine sind wir am Grabungsort nicht gestoßen. Bautechnisch ist ebenso interessant, daß die in Richtung Sumpf, zum äußeren Brunnen führende Straße durch Doppelpalisaden geschützt war (Anhang Nr. 1). Da davon im 20. Jahrhundert überhaupt nichts mehr zu sehen war und auch niemand etwas davon wußte, konnte der Sandabbau offensichtlich nichts davon bemerken und vernichtete auch eventuelle unterirdische Überreste.

Die Burg Bajcsavár ist – abgesehen von der verfallenen Westseite – als Ergebnis der Forschungen der let-

zten sieben Jahre archäologisch vollständig erforscht. Obwohl einige kleinere Momente unbeobachtet geblieben sind, liefern die Ergebnisse eine bisher in Ungarn (und eigentlich auf dem ganzen Gebiet des ehemaligen kroatisch-ungarischen Grenzverteidigungssystems gegen die Türken) unbekannte Fülle von Details über die Charakteristika der vom Wiener und Grazer Hofkriegsrat neu gebauten Palisadenburgen. Zugleich bietet sich die ausgezeichnete Möglichkeit, sie mit der von Attila Gaál in der Nähe von Szekszárd, ausgegrabenen türkischen Palisadenburg von Újpalánk (*Yeni Palanka*)²³ zu vergleichen.

Kurz zusammengefaßt, zeugen die archäologischen Angaben aus Weitschawar von einem engen Innenraum, offensichtlicher Überfülltheit, von einem Provisorium und von Unvollendetheit. Dieses Bild entspricht vollkommen den Berichten in den Archivquellen. Die Burg Weitschawar empfand man schon in ihrer Bauzeit als eng,²⁴ und ihr für eine Besatzung von mehreren hundert Mann zu kleines Gebiet wird auch durch die Berechnungen aufgrund der archäologischen Ergebnisse bestätigt. 1581 schrieb man: „Da befinde es sich, daz solches zu jezigem darinen haltendem Kriegsvolckh zu Roß und Fueß im Circuit vil zu eng, dann man vor den übereinander gebauten Losamentern weder Placz, noch Stand zu den Wöhren heben mög.“ Und Erzherzog Karl von Innerösterreich formuliert in seiner Resolution geradezu: „da in Erbauung der Quartier, Gassen und Losamenter ain merere Ordnung obseruiert, und nicht ain Jeder seines Gefallens in Tag hinein gebaut, das man ainen merern Geraum gehabt mügen und sich des Feurs, so hoch nicht befahren hette dürfen“ (Anhang Nr. 4). Die bautechnischen Merkmale (Palisadenwand, Innengebäude mit Balkenkonstruktion, Ziegel- oder Lehmwänden, für den heutigen Betrachter sehr einfache Lager und Werkstätten) und die Charakteristiken der Durchführung (übereilte Arbeit, halbfertige Gebäude, Reparaturen, „Bau nach Gefallen in den Tag hinein“, eingestürzte, unvollendete Mauern und Verteidigungswerke) lassen sich vermutlich auch hinsichtlich der in jener Periode neuerrichteten größeren und kleineren Palisadenburgen verallgemeinern. In Weitschawar findet sich – im Gegensatz zu den mehr archaischen Charakteristika der kleineren türkischen Burgen (z. B. rechteckiger Grundriß, runde Bastionen) – auch das Bestreben nach vollkommeneren Lösungen: regelmäßiger Fünfeckgrundriß mit altitalienischen Bastionen an den Ecken, eine der in jener Zeit entwickeltesten Festungsbauformen,²⁵ des weiteren die äußere Ziegelstützmauer und das System von Verteidigungswerken, ein großer Burggraben, Innengebäude mit stehenden Wänden, die mit Kachelöfen beheizt wurden, palisadenverstärkte Terrassenanpassung an das Gelände, die Fundamentierung von Lehmbo den mit Ziegeln, ausgekleidete Lagergruben,

ziegelgemauerte Latrinen usw. Dies gilt selbst dann, wenn nach dem Zeugnis der erhaltenen Überreste das Endergebnis bei weitem nicht vollkommen war.

Das Fundmaterial der Ausgrabungen bietet nicht nur einen vollständigen Querschnitt der Gegenstände des Burglebens, sondern nimmt dank seiner chronologischen Stellung und geographischen Beziehungen auch eine Sonderstellung in Südwesttransdanubien ein. In der Burg finden sich gemeinsam die verschiedensten Waren des Murgebietes, so aus der Steiermark, aus Kroatien und Ungarn, und daneben tauchen auch so einzigartige – zuweilen selbst in Europa seltene – deutsche, österreichische (vor allem steirische) und norditalienische Erzeugnisse auf, die mittels einmaligen Transports, vielleicht für einen größeren Empfang, eine Burgbegehung, ein Fest, eventuell auch als persönlicher Besitz oder Geschenk dorthin gelangten, offensichtlich aufgrund der ethnischen Vielfalt der Besatzung (Österreicher, Deutsche, Kroaten, Ungarn), aber vor allem aufgrund der starken Bindung zur Steiermark. Es muß betont werden, daß aufgrund der Versorgung aus der

Steiermark und infolge des der Burg Weitschawar zugedachten Status der Anteil und die Menge ausländischer Waren im gefundenen Gegenstandsmaterial sehr viel höher ist, als sich in einer derartigen Grenzburg erwarten ließe. Das Fundmaterial enthält in reichem Maße das unterschiedlichste Werkzeug, Arbeitsgeräte, Waffen- und Gebäudezubehör, Trachtgegenstände, Tischgeschirr, Gefäße,²⁶ Münzen und sonstige Raritäten (Abb. 13–14), gar nicht zu reden von der außerordentlich großen Menge an Tierknochen. Ein Teil der Gegenstände findet sich in den Burginventaren²⁷ oder Transportlisten²⁸ wieder. Das Fundmaterial verrät aber schon an sich eindeutig, daß den Erbauern und Bauherren der Burg sowie ihren Verteidigern durch die Steiermark eine bemerkenswert gute Versorgung zuteil wurde.

Die beiden Archäologen unter den Autoren dieser Arbeit bedanken sich bei dem Historiker Géza Pálffy für seine Mitarbeit und Hilfe, ohne die der obige Vergleich von archäologischen und archivalischen Angaben nicht hätte vorgenommen werden können.²⁹

K Ö Z L E M É N Y E K

IBN FADLĀN FELTÉTELEZETT KAURICSIGA-ADATÁRÓL¹

ELTER ISTVÁN*–KOVÁCS LÁSZLÓ**

Finn kutatók munkájában figyelt fel Kovács László arra az adatra, hogy az al-Muqtadir billāh abbászida kalifa (295–320/908–932) által a volgai bolgárokhoz küldött követség egyik tagja, Ibn Fadlān, a 921–922. évi követjárásról írott beszámolójában kauricsigákat említett. Az említés valósnak tűnt, hiszen az útleíró az ottaniak viseletén valóban megfigyelhette volna ezeket az amuletteket, amint azt a volgai bolgár régészeti leletek tanúsítják is. Elter István az utazó beszámolójának eredeti szövegét és összes kommentárját áttekintve azonban kiderítette, hogy A. P. Kovalevskij fordítási és magyarázati tévedéséről volt szó, ugyanis a szöveg nem a jemeni kauricsigákra, hanem a jemeni ónixra hasonló anyagból, mamutagyardból vagy orrszarvútülből készült tálakra, ill. övveretekre vonatkozott.

Pirjo Uino munkájában figyeltünk fel arra, az ott hivatkozás nélkül megjelent adatra, hogy al-Muqtadir billāh abbászida kalifa (295–320/908–932) által a volgai bolgárokhoz küldött követség egyik tagja, Ibn Fadlān, a 921–922. évi követjárásról írott beszámolójában² megemlítette a kauricsigákat.³ Az említés valósnak tűnt, hiszen az útleíró az ottaniak viseletén valóban megfigyelhette volna ezeket az amuletteket, amint azt a volgai bolgár régészeti leletek tanúsítják is.⁴ Később az idézés valószínű helye véletlenül megkerült, ezért a tárgyat ellenőrizni lehetett. Ildikó Lehtinen szerint a volgai bolgár uralkodó ruházatán látta meg az utazó a „jemeni kagylókat,” amelyek a Vénusz-kagylókkal, azaz a

kauricsigákkal azonosíthatók,⁵ s megadta véleményének forrását is, Ibn Fadlān szövegének egyik kommentárjában.⁶ Az Ignatij Julianovič Kراچkovskij szerkesztésében, de a megnevezetlenül hagyott Andrej Petrovič Kovalevskij fordításában és kommentárjával⁷ megjelent szöveg vonatkozó részletében arról a híresztelésről esik szó, hogy a volgai bolgárok a steppén orrszarvúra vadásznak, s az elejtett állat szarvából tálakat készítenek.⁸ Ezután a szöveg a következőképpen folytatódik: „S valóban, magam [azaz Ibn Fadlān] láttam a királynál három nagy tálat,⁹ amelyek a jemeni csigaházakra (ğaz^c) hasonlítottak, s amely (tálakról) ő azt mondta, hogy ennek az állatnak a szarva tövéből

* Elter István

8273 Monoszló, Hegyi u. 27.

** Kovács László

MTA Régészeti Intézet

1014 Budapest, Úri u. 49.

¹ Jelen szöveg Kovács László készülő monográfiájának egyik fejezet részeként is megjelenik, vö. KOVÁCS 2001.

² Vö. RÓNA-TAS 1997, 68–70.

³ „Arabialainen tutkimusmatkailija Ibn Fadlān mainitsi kaurisimpukat matkakuvauksessaan v. 921.” UINO 1997, 375.

⁴ Pl. 1–2. Malaja Rjazan' (Stavropol'skij raj., Samarskaja obl.) női sír, és 4. kurgán; 3. Novinka (Volžskij raj., Samarskaja obl.) II. 14. kurgán; 4–6. Tankeevka (Tatarskaja AR) 243., 481. és 508. sír; 7. Tetjusi (Tetjužskij raj., Tatarskaja AR) 114. sír; 8. Volokonovo (Belgorodskaja obl.) 12. sír: KOVÁCS 2001.

⁵ „In Zentralrußland werden Gehäuse von Kaurischnecken schon im Jahre 921 erwähnt. Ibn-Fadlān beobachtete 'jemenitische Muscheln' an der Kleidung des Herrschers der Wolga-Bulgaren.” LEHTINEN 1994, 118.

⁶ LEHTINEN 1994, 322, 6. jegyzet. Az utalás KRAČOVSKIJ 1939, 77, 127: 732. jegyzet.

⁷ Vö. VALIDI TOGAN 1939, XXXIV; LEWICZKI 1985, 15.

⁸ Az állat fajmeghatározására a fordító-kommentátor nem tért ki, vö. a kézirat 208b–209a. oldala: KRAČOVSKIJ 1939, 76–77, 126–127, 724–730. jegyzet. Az alább idézett Ahmed Zeki Validi Togan viszont nem elégedett meg a szövegben orrszarvúnak nevezett állat és a jeneszeji kirgizek ökre azonosításával, hanem kínai források, sőt egy orosz utazó feltevése nyomán azt sem tartotta lehetetlennek, hogy a mondott időben még élt orrszarvú a szibériai sztyeppén és annak az erdős szegélyén: VALIDI TOGAN 1939, 216–217. A legújabb vélemény szerint, „az Ibn Fadlān által leírt királyi tálak vagy mamutagyardból készülhettek..., vagy azon ásatag orrszarvú (*Rhinoceros antiquitatis*) tülkéből, amely ugyanazon a területen fordul elő mint a mamut...”: LEWICZKI 1985, 185, 408. jegyzet.

⁹ A „nagy tál”-hoz a fordító-kommentátor a következő megjegyzést mellékelte: *ṭayfūrīyāt* Ehhez a *ṭayfūrīyāt* alakhoz Reinhart Dozy a következő értelmezést fűzte: „plat creux et profond” (Dozy 1881/1968, II: 48). De ebben a *ṭayfūrīyāt* szó csak az elsőnek a szinonímája. Ez utóbbit KAZIMIRSKI 1860 szintén „grand vase creux et profond” módján magyarázza. Egyéb jelentésük – „különleges csőbőr a fürdőben” és „katonai üstöcske (la gamelle)”: KRAČOVSKIJ 1939, 127,

csinálták. És néhányan (ennek az) országnak a lakosai közül elmondták, hogy ez (az állat) orrszarvú.”¹⁰

Az idézett szövegrészben szereplő *ğaz* szónak a ‘jemeni csigaházak/iemenskie rakoviny’ alakú magyarázatát a fordító-komentátor a következőképpen fejtette ki: „*tušbih l-ğaz* ^{ca} *l-yamānī*. A *ğaz* (gyűjtőnév) – Vénusz-kagyló (conque de Vénus, rakovina), másként megnevezve *al-yamānī* [azaz ‘jemeni’], emellett azonban – kis kagylók (rakoviny), amelyek az övek és kantárok díszítésére szolgálnak (Kaz.¹¹). E szó régebbi jelentése – különösen értékes kövecskék Jemenből. Ibn Faḍlān tehát itt nyilvánvalóan csupán a formai és nem a méretbeli hasonlóságra szándékozott utalni.”¹²

Ez az értelmezés azonban a későbbi kiadásokban eltűnt, hiszen az Ahmed Zeki Validi Togan által még ugyanabban az évben kiadott fordítás a szóban forgó három nagy tálcát már nem a

731. jegyzet. Ahmed Zeki Validi Togan szerint a választott kifejezéssel az utazó talán csupán a tálak méretét túlozta el, hiszen egyébként az orrszarvú tülkéből kimélyített *qaltaq* nevű tálaokról, amelyekből kumiszt és egyéb italokat ittak, Mahmūd al-Kāšgarī is beszámolt: RIFAT 1918, I: 395; idézte: VALIDI TOGAN 1939, 217. *ṭayfūr*, *ṭayfūrīyah*, „tál, nagy tál; magas peremű tál” – magas peremű mosdótál, a fürdőben a nők ebben hígítják fel a tisztálkodáshoz, bőr- és hajmosáshoz használt finom agyagport, olykor epiláló céllal is. Az edény arányai miatt (magas perem) leginkább a katonai csajkához hasonlatos (vö. Dozy s.v. *tīr*): Dozy 1881/1968, II. 48a.

¹⁰ „I deſtvitel’no, ja videl u carja tri bol’ših miski,⁷³¹ pohožih na iemenskie (rakoviny) ‘džaz’,⁷³² o kotoryh (miskah) on mne soobščil, što oni sdelany iz osnovanija roga etogo životnogo. I soobščajut nekotorye (koe-kto) iz žitelej (etoj) strany, što (eto) životnoe nosorog.”: KRAČOVSKIJ 1939, 77. A szövegrészhez adott jegyzetek: A 731. jegyzetről ld. fentebb a 9. jegyzetet! A 732. jegyzet értékelése a szövegben; vö. KRAČOVSKIJ 1939, 127, 189, 184: A61.

¹¹ Vö. KAZIMIRSKI 1860.

¹² KRAČOVSKIJ 1939, 127, 732. jegyzet.

¹³ „Ich [Ibn Faḍlān] habe beim Könige drei große Präsentierteller (*ṭayfūrīye*) gesehen, die dem jemenischen Onyx ähnelten; er erklärte mir, daß sie aus der Wurzel des Hornes dieses Tieres gefertigt seien. Einige von den Einwohnern des Landes haben erzählt, daß es das Nashorn sei.”: VALIDI TOGAN 1939, 77.

¹⁴ LEHTINEN 1994, 118.

¹⁵ Aḥmad Tūsī – pontosabban Naḍīb Hamadani, vö. KOVALEVSKIJ 1956, 307 –, aki 1173–1193 között írott munkájában több helyen idézte Ibn Faḍlān művének egy ránk nem maradt változatát, így többek között éppen az orrszarvútülkéből készült tálcákról szóló részt is – vö. VALIDI TOGAN 1939, IX–X – a következőképpen: „Ich bin zu einem König gegangen (und) bei ihm habe ich drei Präsentierteller gesehen die dem Onyx von Jemen ähnlich waren. Er (der König) sagte mir: Diese sind aus dem Horn des Nashornen verfertigt wurden. Aus diesem Horn macht man Gürtel, die die Könige für teures Geld kaufen...”: VALIDI TOGAN 1939, 77, 1. jegyzet. A szakaszhoz írott kommentárjában az ónixszal való

Vénusz-kagylóhoz/kauricsigához, hanem a jemeni ónixhoz nevezte hasonlónak,¹³ a szövegrészhez fűzött jegyzetből pedig az is kiderült, hogy Ibn Faḍlān a volgai bolgár uralkodó ruházatán „jemeni kagyló”-díszeket aligha láthatott,¹⁴ mert az általa említett, s a jemeni ónixhoz csupán hasonló öv(díszek) orrszarvútülkéből készültek.¹⁵ Hamarosan megváltoztatta a nézetét maga Andrej Petrovič Kovalevskij is, hiszen az 1956-ban immáron a saját neve alatt megjelent, teljesen átdolgozott kiadás megfelelő helyén, Zeki Validi Togan munkájának ismeretében,¹⁶ már nála is a jemeni ónixra, ill. a mamutként azonosított orrszarvúra való hivatkozás szerepelt.¹⁷ Egyéb arab forrásokkal összevetve arra is kitért, hogy a bolgár uralkodónál Ibn Faḍlān valóban láthatott tálakat, amelyeket bizonyára mamut agyarából vagy koponyacsontjából készítettek,¹⁸ és jellegzetes mintázatuk volt,¹⁹ de megemlítette a hasonló anyagú

hasonlatosság magyarázatára nem tért ki, vö. *uo.* 216–217: Exk. § 74b. Az A. P. Kovalevskij-féle kommentárt ld. 20. jegyzet.

¹⁶ Vö. KOVALEVSKIJ 1956, 6, 303: „Validi Togan” címszó.

¹⁷ „Pravo že, ja videl u carja tri bol’ših miski,⁶²⁵ pohožih na jemenskij oniks,⁶²⁶ o kotoryh on mne soobščal, što oni sdelany iz osnovanija roga etogo životnogo.⁶²⁷”: KOVALEVSKIJ 1956, 140, 226: 625–627. jegyzet.⁶²⁵ „ṭayfūrīāt. – Az arab szótárak [ld. fentebb a 9. jegyzet] alapján úgy vélem, hogy mégis [mély] tálaokról [*miski*] és nem [lapos] tálaokról [*bljuda*] van szó. Valójában nehéz nagy lapos tálat csinálni egy ásatag állat domború koponyájából.”⁶²⁶ „al-ğaz” al-yamānī – nyilván itt e szó régebbi jelentésében, mint az ónix nevű féldrágakő volt használatos.”⁶²⁷ Az állatot A. P. Kovalevskij mamutnak, esetleg fosszilis orrszarvúnak vélte, s hozzáfűzte, hogy „rog takogo životnogo ves’ma dlinnij i vpolne dostigaet ‘trěh loktej’. Ibn Faḍlān mog videt’ u carja miski, izgotovlennye iz čerepa takogo ili analogičnogo iskopaemogo životnogo. Konečno, živye nosorogi v desjatom veke v Vostočnoj Evrope uže ne suščestvovali.”

Az orrszarvúnak nevezett állatnak a mamuttal való azonosítását részletesen is kifejtette, régészeti leletekkel is alátámasztva. Rámutatott arra is, hogy alkalomadtán valóban a mamuttal egyidős fosszilis orrszarvú (*Rhinoceros antiquitatis*) csontjaira is rábukkanhattak. Ennek tárgyalására azonban itt nem térhettünk ki, vö. *uo.* 61–67, 139–140, 227–228, 628. jegyzet.

¹⁸ Az egyéb arab források *hutu* szava mindkettőt jelenthette: KOVALEVSKIJ 1956, 62, 227, 627. jegyzet, 227–228, 628. jegyzet (228. old.).

¹⁹ Ibn Ḥurraḍāḡbih/Hurdaḡbeh (820–911) szerint, akinek a munkája két változatban 846-ban, ill. 885-ben készült, az orrszarvú tülkének metszete különféle alakú, emberre, állatra, halra, pávára és egyéb madarakra hasonlító rajzolatot mutatott. „Nyilvánvaló, hogy ilyesféle rajzolatot vett figyelembe Ibn Faḍlān is, amikor az említett tálak anyagát a jemeni ónixszal hasonlította össze. Bár nála az állat koponyájáról és nem a szarváról van szó, Naḍīb Hamadani [változatában, vö. a következő jegyzet!] a király a szarváról beszél. Nyilvánvaló, hogy a teljes szövegben

és mintázatu övdíszeket is.²⁰ A szóban forgó tálakat illetően később ugyanezt a véleményt képviselte Marius Canard,²¹ s utoljára Tadeusz Lewiczki is,²² aki az alábbi reális magyarázatot adta a tálaknak a jemeni ónixszal (*al-ğaz^c al-yamānī*) való összevetettségére: „Az orrszárvú tülkéből vagy csontjából készített tálaknak a jemeni ónixkészítményekhez való hasonlítását Ibn Faḍlān a nevezett ónixfajta csiszolt felületén mutatkozó erezet rajzának és az orrszárvú (csiszolt?) tülkmetszete rajzolatának hasonlóságára alapozhatta. Az Ibn Faḍlān szövegét kiegészítő megjegyzésében Ahmad Tūsī [Naḍīb Hamadani] hozzátette, hogy a jávai orrszárvúak, helyben értékes műtárgyakká feldolgozott tülkeinek metszetén fehér alapon fekete, vagy ellentétes színű, embereket, madarakat, oroszlanokat vagy halakat ábrázoló rajzolatok képződnek. Hasonló megfigyelést közölt Ibn Ḥurḍādbēh is.”²³

olyan tálakról lehetett szó, amelyek keresztmetszete az ónixra hasonlított... Az ónix olyan agát vagy kalcedon, amelynek fekete-fehér csíkozása van. Amennyire előttem ismeretes, az orrszárvúcsont és e drágakő Ibn Faḍlān-féle összehasonlítása más szerzőnél nem szerepel. Ezért valószínű, hogy ez olyan egyedi összevetés volt, ami megerősíti, hogy ő valóban maga látta a bolgár urakodónál az ebből a csontból készült tárgyakat.”: KOVALEVSKIJ 1956, 227–228, 628. jegyzet (228.), 284: N. HAM., Z, „NOSOROG”.

²⁰ A 12. századi perzsa Naḍīb Hamadani (vö. 12. jegyzet) munkája is megőrzött részleteket Ibn Faḍlān szövegének ránk nem maradt változatából, s az egyik éppen a nevezett tálakra vonatkozik: „Ahmed ibn-Faḍlān govorit: Ja otrpavilsja k [odnomo] carju, [i] videl u nego tri bol'sie miski, pohožie na jemenskij oniks. On mne skazal: to, iz čego sdelany, – rog nosoroga [„karkadann”]. Iz setogo roga delajut pojasu, kotorye cari pokupajut za bol'suju cenu... A rog [nosoroga] ljudi iščit [trebujut] do takoj stepeni, čto [za nego] berut tysjaču dinarov čer-vonnogo zolota. Cari delajut iz nego pojasu. Esli [ego] raskryt', to iz nego vyhodit naružu izobraženie: čelovek, ili lev, ili ryba. I esli fon roga belyj, to [risunok] pokazyvaetsja černyj, a esli osnova roga čemaja, to pokazyvaetsja belyj...”: KOVALEVSKIJ 1956, 154: Z. „NOSOROG” (az alapszöveg kurzívált), 227–228: 628. jegyzet (227.), 284: N. HAM., Z, „NOSOROG”. Ezt az adatot egyéb arab források is megerősítették. Sulaymān arab kereskedő 851-ben készült feljegyzései szerint, „žiteli Kitaja vydelyvajut iz nih [rogov nosoroga] pojasu, i cena [odnogo] pojasu v strane Kitaja dostigaet dvuh tysjač dinarov i treh tysjač i bolee sootvetstvenno krasote risunki.” Ugyanerről tudósított Ibn Ḥurḍādbēh/Hurḍādbēh (820–911), al-Mas'ūdī (893–956), al-Bīrūnī (†1048) és egyéb szerzők beszámolója: uo. 628. jegyzet (228).

²¹ „J'ai vu chez le roi trois grands plats d'une matière ressemblant à l'onyx yéménite, et il m'apprit qu'ils avaient été faits avec la base de la corne de cet animal. Des gens du pays m'ont dit que cet animal était le karkadan [rhinocéros].”: CANARD 1983, 52.

²² „Widziałem u króla trzy wielkie misy (taǧfūrja) przypominające jemerński onyks; [król] objaśnił mi, że są one zrobione z nasady rogu tego zwierzęcia. Niektórzy mieszkający tego kraju uważają, że to nosorożec.”: LEWICZKI 1985, 108.

Mindezek alapján bizonyossá vált, hogy Ibn Faḍlān a szóban forgó tálak mintázatát a jemeni ónixszal vetette össze. Kérdéses csupán az maradt, hogy az elsőként tárgyalt kommentárba hogyan keveredtek bele a kauricsigák.

Bár a *ğaz^c* szó a modern arab nyelvben ónixot jelent,²⁴ a szótárak sorozatán végigvonul egy régi, 'Vénusz-kagyló' jelentése is, amely az ónix jellemző fekete-fehér mintázatával²⁵ összevetve alakulhatott ki.²⁶ Ez a magyarázat Edward William Lane nyomán, valószínűleg a holland arabista, Jacobus Golius (1596–1667) szótárától eredeztethető, amelynek írója természetesen ismerte az arab szó 'ónix' jelentését, mégis felhozta mellé a 'muréna, Vénusz-kagyló' magyarázatot is.²⁷ Az ugyan valószínű, hogy a holland tudós a Vénusz-kagylón valóban valamelyik kauricsiga fajt értette, hiszen ez volt akkortájt a tudományos elnevezésük,²⁸ de

²³ LEWICZKI 1985, 184–185, 407. jegyzet, 238, 711–712. jegyzet.

²⁴ Vö. *muğazza^c*: márványszerű, erezett, tarka; pettyes (kő): WEHR 1979, 147a.

²⁵ A kalcedon- (SiO_2) és opál- (SiO_2 +víz) rétegekből álló, szalagos színezésű achát különböző színű és rajzolatú változatai kiegészítő nevet kaptak, így az ónix a fekete és fehér rétegekből felépülő, párhuzamos sávokat mutató achát: BAUER–BOUŠKA–TVRZ 1989, 132; PELLANT–TAYLOR 1998, 88–89.

²⁶ Az ónix mintázatából származtatott kifejezések: *muğazza^c*, „csíkos, tigriscsíkos”, pl. a ló, „erezett”, pl. a fa; *lahm muğazza^c*, „bacon-szerű hús, amelyben hús- és szalonnacsíkok váltják egymást”; *ruhām muğazza^c*, „olyan márvány, amelyben más színű márványból arabeszkos intarziát alakítottak ki” stb. vö. LANE 1980, I: 419–420.

²⁷ A szó magyarázatához fűzte hozzá, hogy „here rendered by Golius 'Muroena seu concha Veneris', though he also gives what I regard as the only correct signification, namely 'onyx'”: LANE 1980, I: 419. Az utalás: GOLIVS 1653. A *Muroena* feltehetőleg a kígyószerű ragadozó tengeri halakra (*Murenidae*) vonatkozhat, vö. DUDICH–LOKSA 1987, 539. Korsós Zoltánnak, a Természettudományi Múzeum Állattára igazgatójának szíves közlése szerint a színüket változtatni képes murénák nem ónix-mintázatúak.

²⁸ Pierre Belon (1517–1564) volt az első újkori szerző, aki 1551-ben a kauricsigákat *Concha Venera* néven nevezte, Ullisse Aldrovandi (1522–1605) 1606-ban megjelent könyvében említette, hogy „*porcellanae id est Venerea*”, mert a külseje a női szeméremtájékra, a belseje az anyaméhre hasonlít. Adamson: *Histoire naturelle du Sénégal* c. XVIII. századi munkájának idevágó részlete szerint: „Vénusz-kagylónak azért hívják, mert valamiképpen a női testrészt jeleníti meg: kívülről az ajkak hasadékat, belülről pedig a méh öblösségét utánozza...”, tehát malacszerű (azaz vénuszi) részeknek kell [ezeket] mondani az asszonyok szégyellni való részéhez való valamiféle hasonlóság miatt (*Concha Venerea sic dicta quia partem foemineam quodam modo repraesentat: externe quidem per labiorum fissuram, interne vero propter cavitatem uterum mentientem... Sinto igitur dictae Porcellanae /id est Venerea/ ob aliquam cum pudendo muliebri similitudinem*): SMITH 1917, XIII;

azt aligha lehet megállapítani, hogy melyiket. Az viszont kétségtelen, hogy a szó ilyen jelentésmagyarázatát nem a kauricsigák jellegzetes alakjára,²⁹ sem bizonyos fajának, fajainak az ónixéval összevethetőnek ítélt rajzolatára alapozhatta, ilyen ugyanis nem létezik.³⁰ Mindenesetre ez a jelentés továbbélt még R. Dozy³¹ és Georg Wilhelm Freytag (1781–1861) munkájában is.³²

Végezetül tehát megállapítható, Ibn Faḍlānnak a volgai bolgár uralkodónál látott mamut- vagy orrszarvúcsontból/tülből készült tálakra, ill. övveretekre tett megjegyzése a jemeni ónixra vonatkozott, ezért semmiképpen sem lehet a szóban forgó szövegrészt a volgai bolgár kauricsiga-viselet említéseként értelmezni. Ibn Faḍlān láthatott náluk kauricsigákat, de nem tért ki rájuk az útbeszámolójában.

IRODALOM

- BAUER, J.–V. BOUŠKA, V.–TVRZ, F.
1989 *Drágakőkalauz*. Budapest.
- BOCTHOR, E.
1864 *Dictionnaire français-arabe*. Paris³.
- CANARD, M.
1983 *Ibn Fadlān, voyage chez les Bulgares de la Volga*. Paris.
- DOZY, R.
1881/1968 *Supplément aux dictionnaires arabes*. Leyden (reprint: Beyrouth).
- DUDICH E.–LOKSA I.
1987 *Állattrendszertan*. Budapest⁶.
- FREYTAG, G. W.
1830–1837/1975 *Lexicon arabico-latinum*. Halle (reprint: Beirut).
- GOLIUS, J.,
1653 *Lexicon Arabico-Latinum*. Leiden.
- KAZIMIRSKI, A. DE B.
1860 *Dictionnaire arabe-français*. I–II. Paris.
- KOVÁCS, L.
2001 *Vulvae, eyes and snakeheads. Archaeological finds of the cowry shell amulets*. Kézirat. Budapest.
- KOVALEVSKIJ, A. P.
1956 *Kniga Ahmeda Ibn Faḍlāna o ego putešestvii na Volgu v 921-922 gg. Stat'i, perevody i kommentarii*. Har'kov.
- KRAČKOVSKIJ, I. J.
1939 *Putešestvie Ibn-Faḍlāna na Volgu*. Perevod i kommentarij pod redakciej Ignatija Julianoviča Kračkovskogo. Moskva.
- LANE, E. W.
1980 *An Arabic-English Lexicon*. I–VIII. Reprint. Beirut.
- I. LEHTINEN, I.
1994 *Tscheremissischer Schmuck. Ethnographische Untersuchung*. Suomalais-Ugrilaisen Seuran Kansatieteellisiä julkaisuja/Travaux ethnographiques de la Société Finno-Ougrienne 14. Helsinki.

SCHILDER 1926, 323.

²⁹ Vagyis tévesnek tekinthető A. P. Kovalevskijnek az a megjegyzése, hogy Ibn Faḍlān a tálak és a kauricsigák között nem méretbeli, hanem formai hasonlóságra akart utalni, vö. KRAČKOVSKIJ 1939, 127, 732. jegyzet.

³⁰ Sötét alapon világos cikkcakk mintázattal a *Cypraea palmadusta* (Iredale 1930) faj több alfaja is rendelkezik: pl. a Vörös-tengerben és az Indopacifikus-óceánban honos cikkcakkos kauri (*Zigzag Cowry/Cypraea Palmadusta ziczac* Linné 1758), valamint az Afrika keleti partjai mentén élő hajnalkauri (*Dawn Cowry/Cypraea palmadusta diluculum diluculum* Reeve 1845) és az *Unblemished diluculum/Cypraea palmadusta diluculum virginalis* Schilder et Schilder 1938: LORENZ–HUBERT 1993, 153, 352–353: 64. t.

1–19; ill. 153, 350–351: 63. t. 1–20, 24–26; 154, 350–351: 63. t. 21–23, 31–31. Élőhelyük alapján ilyen példányokat akár Jacobus Golius is láthatott, de ezek sem az ónixra jellemző szalagos mintázatúak.

³¹ „*Conque de Vénus*, Bc.” [= BOCTHOR 1864]: DOZY 1881/1968, I: 192.

³² 1. *Al-ḥaraz al-yamānī*, „jemeni üveggyöngy”, azaz „*Sphaerula seu Conchula veneris Iemanica, albo nigroque distincta: ita ut illi oculus comparetur apud poetas*”; „Vénuszi jemeni gömböcske vagy kagylócska fekete-fehér mintával, ami miatt [az arab] költők a szemet hozzá hasonlítják”, 2. *ġiz'* olvasattal: „*etiam Onyx (gemma), imprimis Arabica*”, „ónix (drágakő), eredetileg arabiai ónix”: FREYTAG 1830–1837/1975, I: 274.

- Lewiczki, T.
1985 *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny 3: Ibn Faḏlān: Kitab*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź.
- LORENZ JR., F. –HUBERT, A.
1993 *A guide to worldwide cowries*. Wiesbaden.
- PELLANT, C.–TAYLOR, H.
1998 *Kőzetek és ásványok*. Budapest
- RIFAT, K. (szerk.)
1918 *Dīwān luġāt al-Turk*. Istanbul.
- RÓNA-TAS A.
1997 *A honfoglaló magyar nép. Bevezetés a korai magyar történelem ismeretébe*. Budapest².
- SCHILDER, F. A.
1926 Die ethnologische Bedeutung der Porzellanschnecken. *ZfE* 58, 313-327.
- SMITH, G. E.
1917 Introduction. In: J. W. Jackson: *Shells as evidence of the migrations of early culture*. Publications of the University of Manchester – Ethnological Series 2. Manchester.
- UINO, P.
1997 Ancient Karelia. Archaeological studies (Muinais-Karjala. Arkeologisia tutkimuksia). *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja/Finska Fornminnesföreningens Tidskrift* 104.
- VALIDI TOGAN, A. ZEKI
1939 Ibn Faḏlān's Reisebericht von A. Zeki Validi Togan [Ahmed Zaki Valid]. *Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes* XXIV:3 (reprint: Nendeln 1966).
- WEHR, H.
1979 *A dictionary of modern written Arabic*. Wiesbaden⁴.

IBN FAḌLĀN'S REPORT ON COWRIES

ISTVÁN ELTER–LÁSZLÓ KOVÁCS

While studying works by Finnish scholars, László Kovács found an interesting piece of information, namely that in his report of the 921–22 diplomatic mission sent by the Caliph al-Muqtadir billāh al-ʿAbbāsī to the Volga Bulgars, Ibn Faḏlān mentions cowrie shells. This report seems plausible since Ibn Faḏlān probably saw these amulets worn by the Bulgars and the archaeological

record also supports his description. However, in his overview of the original text and its commentaries István Elter found that A. P. Kovalevskij's translations and comments on the relevant texts contained a serious mistake: instead of cowrie shells from Yemen, the relevant passages spoke of bowls and belt mounts made of mammoth or rhinoceros tusk, resembling Yemenite onyx.

N E K R O L Ó G

SZÉKELY ZOLTÁN

(1912–2000)

1999 végén valamint az elmúlt esztendőben, az erdélyi magyar művelődési élet és az erdélyi régészet három neves személyisége távozott az élők sorából. E három nagy „öreg” határozta meg a háború utáni évek során a magyar ős- és ókortörténeti kutatásokat Erdélyben. Először a kolozsvári Bolyai Tudományegyetem filológia-történelmi tanszékének egykori dékánja, Bodor András professzor, a római Dácia kitűnő ismerője, majd ugyancsak ennek az egyetemnek néhai régész-tanára, a dáciai limes elismert kutatója, Ferenczi István, majd az év végén a sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum nyugalmazott igazgatója, Székely Zoltán távozott körünkből.

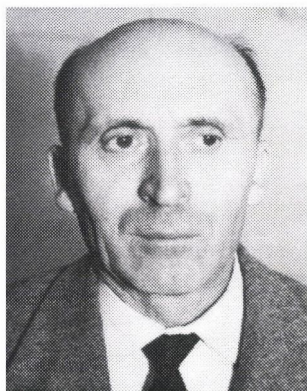
Székely Zoltán 1912. november 18-án született a szolnok-dobokai Dézsen, székely református családban, a banktisztviselő Székely Gyula és Biró Margit gyermekeként. Miután az apa az első világháborúban elesett, a család Sepsiszentgyörgyre költözött, ahol elvégezte az elemi- és a középiskoláit. Egyetemi tanulmányait a kolozsvári akkori Ferdinánd Tudományegyetemen, mint görög-latin és történelem szakos tanár végezte el (1936), majd ugyanott doktorál a már ismét Ferenc József nevét viselő Tudományegyetemen, „A komollói római tábor” című szakdolgozattal. Pályafutását mint tanár kezdte, előbb a zilahi Wesselényi Miklós kollégiumban (1936–1937), majd a Székely Mikó kollégiumban (1937–1944) a görög és latin nyelv tanára. 1944–1945-ben a Székely Nemzeti Múzeum munkatársa, mint múzeumőr, majd ismét vizsátor a katedrára, s mint önkéntes munkatárs továbbra is tevékenykedik a múzeumban. 1949-től 1990-ig több mint négy évtizeden keresztül a Székely Nemzeti Múzeum igazgatója. Régészeti kutató munkája mellett évtizedeken át megőrizte és hathatósan gyarapította az általa vezetett múzeum állományát, amely évtizedeken át a változásokig a „Tartományi Múzeum” nevet viselte.

Székely Zoltán sokoldalú érdeklődését, a régészet mellett általános történelmi, művészettörténeti, helytörténeti, néprajzi valamint családtörténeti tanulmányai, cikkei bizonyítják. A régészetben is a régi erdélyi iskola hagyományait követte,

Pósta Béla, Roska Márton, László Ferenc és Kovács István nyomdokain haladva univerzálisan dolgozott, minden érdekelte. Kutatásai, valamint tudományos dolgozatai kiterjednek Délkelet-Erdély egész ős-, ókor- és népvándorláskorára. E mellett még mint tanár is működött, kapcsolatot tartott a fiatalokkal, diákokkal, akik gyakran vettek részt ásatásain. A szakma mindenekelőtt Délkelet-Erdély legjelentősebb régészeként tartja számon, akinek személyisége, presztízse meghatározta e térség régészetének utolsó félévszázadát.

A régészet iránti érdeklődését az 1939-ben a Tekerőpatakon talált kincs keltette fel, amikor Sepsiszentgyörgyre látogatott a román régészet kiváló egyénisége Ion Nestor professzor. Találkozása Nestorral egy életre szóló barátságot és együttműködést jelentett számára és meghatározta munkásságának irányát és tartalmát. Jelleméről sokat árul el, hogy a háború után a németbarát Nestort az üldözések elől a múzeum toronyszobájában bújtatta el.

Kutatásai felölelték Délkelet-Erdély, a mai Kovászna, Hargita és Maros megyék területét, az újkőkortól kezdve a székelyek betelepüléséig, valamint az Árpád-kori települések, várak és temetők kutatásáig. 1949-ben karöltve a kolozsvári Erdélyi Múzeummal a terepbejárások során egy egész sor neolitikus telepet fedezett fel. 1954–55-ben Nestor professzorral együtt a lécfalvai neolitikus telep feltárására került sor. A hangsúlyt az erősi művelődés kialakulására és az újkőkor időrendjének a meghatározására fektette a kutatócsoport. A Kovászna megyei Rétyen rézkori telepen végzett ásatásokat és közölte az elért eredményeket. Ettől az időtől kezdve kapcsolata főleg a bukaresti iskola irányába terelődött. Nestoron kívül olyan kiváló szakemberekkel állott kapcsolatban

mint B. Mitrea, E. Zaharia, S. Morintz, A. Vulpe, P. Roman. Kolozsvárról K. Horedt professzorral, I. I. Rusuval, E. Chirilă-vel és más kutatókkal tartott kapcsolatot. Annak ellenére, hogy 1955-ben a Bolyai Tudományegyetem történelem karán előadásra kapott meghívást, a sepsiszentgyörgyi múzeum régészeti kutatásai témakörből, melyen mint egyetemista e sorok írója is résztvett, sajnos nem alakult ki szoros kapcsolat közte és az egyetem régészeti kutatócsoportja, valamint az azt vezető tanár között. Sőt a sepsiszentgyörgyi múzeum 1955-ben megjelent Évkönyvéről az *Előre*, Bukarestben megjelenő magyar nyelvű napilapban írott bíráló az amúgy sem jó viszonyt erősen elmérgesítette. E sorok írója 1955-ben még mint egyetemista az Évkönyvet a kolozsvári könyvesboltban megvette és a bírálattal együtt elolvasta. Szinte egy félévszázad távlatából vizatekintve, magyar nyelvű múzeumi évkönyvet az akkori nehéz időkből kiadni merész vállalkozás volt, a közölt cikkek máig megőrizték forrásértéküket, a szakmai bírálókat eltekintve inkább dicséretet érdemelt volna egy magyar nyelvű napilapban, mint bírálókat (így láttuk mi is akkor, mint diákok). Székely Zoltán magyarországi személyi és tudományos kapcsolatai a kialakult politikai helyzet következtében igen beszűkültek, mindössze két cikk erejére terjedt ki (*Archaeologiai Értesítő* 1959 és 1961). Ez viszont nem akadályozta meg abban, hogy a magyar szakirodalmat nyomon kövesse és a romániai szakfolyóiratokban könyvismertetéseket ne közöljön (Fettich N., Huszár L., Párducz M., Kerényi A., Korek J.). A neves erdélyi magyar régészről, Kovács Istvánról nekrológot közöl a bukaresti szakfolyóiratban (*SCIV* 1956).

Több dolgozatot szentelt Székely Zoltán a bronzkor problematikájának elemzésére. Bevezette a szakirodalomba a zabolai, valamint a csomortányi bronzkori kultúrák fogalmát. Egy egész sor bronzkori településen végzett ásatásokat, itt megemlíthetjük a piri, ottományi/füzesabonyi műveltség erősített telepén és temetőjében végzett ásatásokat, melyeket közre is adott. A wietenbergi, ottományi és a Noua bronzkori kultúrákról elemző tanulmányokat írt és közölt a szakirodalomban. Jelentős bronzkori kincs- és szórványleleteket mentett meg és publikált. Fontos ásatásokat végzett a rétyi, nagygalambfalvai és az alsócsernátoni kora vaskori településeken, az utóbbiban egy kora vaskori műhelyt tárt fel. Nem került el a figyelmét a szkíták jelenléte, szerepe Erdély területén sem. Magyarlapádról és Sepsiszentgyörgyről közölt szkíta leleteket (többek között az *Archaeologiai Értesítő*ben is, 1961). Fontos helyet foglalt el kutatási és publicisztikai tevékenységében a La Tène-kori dákok anyagi műveltsége emlékeinek a feltárása és

tudományos feldolgozása Délkelet-Erdélyben. Gondolunk itt elsősorban egy egész korai magyar nyelvű dolgozatára *Adatok a dákok késővaskori műveltségéhez*, amely 1954-ben Csíkszeredán jelent meg. Jelentős ásatásokat is végzett a kovásznai és a kiskászonai erősített településeken. Feldolgozta és közölte a szilágysomlyói, csíkszeredai, valamint a székelypetőfalvai dákok kincseit.

Természetes, hogy mint latin szakos tanár a római kor után is érdeklődött, sőt fontos helyet foglalt el kutatási programjában a római castrumokban végzett ásatásai. Már doktori disszertációja is egy római castrummal (Komolló) foglalkozott. Ezt követően ásatásokat végzett a csomafáji, az oltszemi, bikszádi, nagyborosnyói valamint a szeretfalvai római castrumokban és településeken. Egy egész sor latin nyelvű feliratot és római éremleletet publikált.

Jelentősek a népvándorláskorról írott dolgozatai, melyek még a negyvenes évekig nyúlnak vissza (Sepsiszentgyörgy, Tekerőpatak). A hamburgi régészeti kongresszuson (1958) a Csernahov/marosszentannai kultúráról tart egy összefoglaló előadást, mely a kongresszus kötetében látott napvilágot. Ugyancsak e kultúrához tartozó sírokat közöl Rugonfalváról.

Több dolgozatban foglalkozik Székely Zoltán a szlávok megtelepedésével Délkelet-Erdélyben, valamint együttélésükkel a feltételezett őslakosággal. Foglalkozott a székelyek letelepedésének a kérdésével is, melyről több dolgozatot is írt. Kutatásokat végzett az első magyar településekben (Szentgyörgy, Bedeháza, Gidófalva), valamint megásta a zabolai és a székelypetőfalvai korai magyar temetőket (XII–XIII. sz.), amelyeknek tudományos feldolgozására és publikálására csak a változások után kerülhetett sor (*Vespém Megyei Múzeumok Közleményei* 1994). A magyar királyság keleti védelmi rendszeréhez tartozó málnási várban, a Hereczen (XII. sz.) szintén végzett ásatásokat, melyek megtekintésére meghívta e sorok íróját is. A besenyők jelenlétéről Délkelet-Erdélyben szintén referált. A herecezi ásatások meglátogatása alkalmából, de korábban is többször hosszasan fejtegette nekem szándékát, hogy saját népe történetének kutatására több időt és energiát szeretne szentelni. Életének utolsó időszakában, valamint a változások után igyekezett ennek eleget is tenni. A zabolai ásatásai, ennek kiértékelése szöges ellentétben állott a magyarok délkelet-erdélyi betelepülésére vonatkozó hivatalos elmélettel. Nem csoda, hogy meg is akadályozták tudományos közlését. A régészeti kutatásai, terepbejárásai, ásatásai, közel kétszáz dolgozata, melyek felölelik Délkelet-Erdély történetének több ezer évét a kőkortól egészen a székelyek betelepüléséig, valamint a magyar államiságig, ékesen bizonyítják sokoldalúságát, áttekintő és

korokat átfogó gondolkodási módját. Egy egész életem át dolgozott és alkotott, nyugdíjazása után is még több mint húsz dolgozatot írt. Türelmetlenül várta 90. születésnapjára a dolgozataiból összeállított kötet megjelenését, amely életművének megkoronázása lett volna. Nem érte meg.

Régészeti kutatásai mellett nagy hangsúlyt fektetett a múzeumi munkára, rendezni, gyűjteni, leltározni, kiállításokat rendezni. Megindította a Székely Nemzeti Múzeum önálló évkönyvét *Aluta* néven, amely rendszeresen jelent meg, majd a változások után *Acta* név alatt ma is napvilágot lát. Székely Zoltán jelen volt a nemzetközi (Róma, Hamburg, Prága) és rendszeresen a hazai kongresszusokon, ülésszakokon a fővárosban vagy vidéken egyaránt.

Munkája elismeréseként megkapta a Munka Érdemrend III. fokozatát (1957), a Kultúrérdemrend III. fokozatát (1960), a Társadalmi és Politikai Akadémia levelező tagságát (1970), a doktor docensi tudományos fokozatot, a Sepsiszentgyörgy municípium tiszteletbeli polgár tagságát (1998), valamint a Magyar Tudományos Akadémia kültagságát (2000).

A latin tanárnak kijáró szavakkal búcsuzunk Székely Zoltántól:

Sit tibi terra levis!

Bader Tibor

Monográfiák

A komollói erődtett római tábor. Kolozsvár, 1943.

Adatok a Székelyföld népvándorlaskorához. Sepsiszentgyörgy, 1945.

Jegyzetek Dácia történetéhez [Notices sur l'histoire de la Dacie]. Sepsiszentgyörgy, 1946.

Sepsiszentgyörgy története a középkor végéig. Sepsiszentgyörgy 1948.

Zetevára. Jelentés a Székely Nemzeti Múzeum 1946. évi ásatásairól. Sepsiszentgyörgy 1949.

Cercetări arheologice în Regiunea Stalin și Regiunea Autonomă Maghiară [Archäologische Forschungen im Gebiet Stalin und in dem Autonomen Ungarischen Gebiet im Jahre 1953 – Régészeti kutatások Sztálin tartomány és a Magyar Autonóm Tartomány területén 1953-ban]. Mediaș 1953.

Adatok a dákok késő vaskori műveltségéhez [Contribuții la cultura dacilor în a doua epocă a fierului]. Csíkszereda 1954.

A csíkszentkirályi ezüstkincsek. Csíkszereda 1955. (társszerző Kovács D.)

Asezări din prima vârstă a fierului în sud-estul Transilvaniei. Sf. Gheorghe–Brasov 1966.

Cikkek, tanulmányok

1944

Ala I. Asturum emléke a Székelyföldön. *Erdélyi Múzeum* 49, 485–486.

1946

A tekerőpataki népvándorlaskori lelet [Der Fund von Tekerőpatak]. *FolArch* 5, 95–101.

Bronzkori telep Alsócernátonban. *Erdélyi Múzeum* 51, 76–78.

1947

A kisborosnyói La Tène-kori vár. Dácia újabb régészeti irodalmához. *Erdélyi Múzeum* 52, 130–133.

1948

Le trésor de Alungeni, département Trei-Scaune. *Dacia* 11–12, 105–114.

1951

Săpăturile de la Leț–Varheghiu (Treia Scaune). In: *Materiale și cercetări de istorie veche a României*. București, 3–20.

Tezaurul dacic de la Șimleul Silvaniei. In: *Materiale și cercetări de istorie veche a României*. București, 43–59.

Săpăturile din anul 1949 la Bixadul Oltului (Treia Scaune). In: *Materiale și cercetări de istorie veche a României*. București, 74–93.

1953

Cercetări arheologice în comuna Sorostin. *Din activitatea științifică a Muzeului Medias* 1, 1–16.

1955

Jelentés a Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum 1945. és 1953. évek között végzett régészeti kutatásairól [Raport despre cercetările arheologice executate de Muzeul regional Sf. Gheorghe între anii 1945–1953].

A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve – Almanach 1879–1954, 8–50.

Bronzkori adatok a Magyar Autonóm Tartomány területéről [Date referitoare asupra epocii bronzului din regiunea Autonomă Maghiară]. *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve – Almanach 1879–1954*, 51–56.

Újabb szkíta leletek Magyarlapádról [Noi descoperiri scitice la Lopadea Ungurească]. *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve – Almanach 1879–1954*, 57–58.

Régi temetkezés nyomai Kovásznán [Urmele de înmormântare veche la Covasna]. *A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve – Almanach 1879–1954*, 63–64.

Contribuție la cronologia epocii bronzului în Transilvania [Contribution à la chronologie de l'âge du bronze en Transylvanie]. *SCIV* 6, 843–863.

1956

A Csíki Múzeum régészeti kutatásai. *A Csíki Múzeum Közleményei*, 72–74.

Tezaurul monetar de la Fotos și pătrunderea comercială romană în estul Daciei în sec. I. î.e.n. *MCA* 2, 643–683. (társszerző B. Mitrea)

Kovács Stefan 21. 08. 1880–15. 08. 1955. *SCIV* 7, 465–467.

1957

Stiri cu privire la unele descoperiri monetare din Transilvania. *SCN* 1, 471–474.

Cercetările și săpăturile de salvare executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe în anul 1955 [Recherches et fouilles de sauvergarde exécutées par le Musée Régional de Sf. Gheorghe en 1955]. *MCA* 3, 149–159.

1958

Monede din așezarea romană de la Cristești. *SCN* 2, 469–472; *Informații*, 473–474.

1959

Săpăturile arheologice de la Porumbenii Mici [Les fouilles archéologiques de Porumbenii Mici]. *MCA* 6, 523–530.

Cercetări arheologice la Sf. Gheorghe, Gémvára–Avasalja (Cetatea Cocorului) [Les fouilles de Sfântul Gheorghe, Gémvára–Avasalja (Cetatea Cocorului)]. *MCA* 5, 709–722.

Cercetări arheologice efectuate în Regiunea Autonomă Maghiară [Recherches archéologiques dans la Région Autonome Hongroise]. *MCA* 6, 187–201.

A korai vaskor (Hallstatt) hatása a dákok anyagi műveltségére. *ArchÉrt* 86, 61–62.

1960

Mormântul scitic de la Sf. Gheorghe (r. Sf. Gheorghe, Reg. Aut. Maghiară) [La tombe schythique de Sfântu-Gheorghe]. *SCIV* 11, 373–381.

Adatok az erdélyi szkítakori leletek kérdéséhez. *ArchÉrt* 87, 42–46.

Noi descoperiri monetare de pe teritoriul Regiunii Mureș–Autonome Maghiare. *SCN* 3, 555–558.

1961

Sfântul Gheorghe. Ritrovamenti dell'età del ferro nel 1958. *FastiArch*, 366–367.

Săpăturile executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe [Les fouilles exécutées par le Musée Régional de Sfântu-Gheorghe]. *MCA* 7, 179–190.

Die Cerniachov-Sântana de Mureș-Kultur im Gebiet der Ungarischen Autonomen Region der RVR. im 4. Jahrhundert u. Ztr. In: *Bericht über den V. Internationalen Kongress für Vor- und Frühgeschichte Hamburg vom 24. bis 30. August 1958*. Berlin 1961, 799–804.

1962

Olteni near Sfântu Gheorghe. Intorno a un castro romano. *FastiArch*, 385.

Sărățeni. Il castro romano. *FastiArch*, 387.

Săpăturile arheologice de la Porumbenii Mici [Les fouilles archéologiques de Porumbenii Mici]. *MCA*. 8, 25–33.

Sondajele executate de Muzeul Regional din Sf. Gheorghe [Les sondages faits par le Musée Régional de Sf. Gheorghe]. *MCA*. 8, 325–340.

Săpăturile de la Porumbenii Mici (r. Odorhei) [Les fouilles de Porumbenii Mici]. *MCA* 8, 633–641. (társszerzők: K. Horedt, St. Molnár)

Contribuții la cultura slavă în sec. 7.–8. în sud-estul Transilvaniei [Contribution à la connaissance de la civilisation slave aux 7e–8e siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie]. *SCIV* 13, 47–58.

1963

Ghindari. Fortezza dacica sulla riva sinistra della Târnava Mică. *FastiArch*, 407.

Peteni. „Tresoro” dacico die oggetti d’argento. *FastiArch*, 411.

Racu. Fortezza dacica del I. sec. prima dell’e. n. Sălașuri. Abitato dacico. *FastiArch*, 413.

Materiale epigrafice din estul Transilvaniei [Matériaux épigraphiques de la Transylvanie orientale]. *SCIV* 14, 163–166.

Nádoby pražského typu na slovanských sídliskách v. Sedmohradsku [Gefässe des Prager Typs in slawischen Siedlungen in Siebenbürgen]. *ArchRozhl*, 346–348.

1964

Descoperiri din neoliticul târziu în așezarea de la Reci [Découvertes néolithiques tardives dans l’établissement de Reci]. *SCIV* 15, 121–126, 287–288.

1965

Contribution à l’étude du développement du Néolithique dans la Transylvanie sud-orientale. In: *Atti del VI. Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protohistoriche* II. Roma, 270–275.

Contribuții la dezvoltarea culturii Noua în sud-estul Transilvaniei [Beiträge zur Entwicklung der Nouakultur in Südost-Siebenbürgen]. *StudComSibiu* 12, 21–34.

Noi tezaure dacice descoperite în sud-estul Transilvaniei [Nouveaux trésors daces découvertes dans le sud-est de la Transylvanie]. *SCIV* 16, 51–66.

Un vas de lemn din inventarul unui fierar (secolul al XV-lea). *Studii și Cercetări de Etnografie și Artă Populară, Muzeul de Artă Populară al RSR*, 327.

Beiträge zur Kenntnis der Frühhallstattzeit und zum Gebrauch des Eisens in Rumänien. *Dacia* 10, 209–219.

1966

Cimitirul din epoca bronzului de la Pir (r. Satu Mare, reg. Maramures) [Cimetière de l’âge du bronze de Pir]. *SCIV* 17, 125–135.

1967

Contribuții la studiul culturii precucuteni în valea Oltului [Beiträge zum Studium der Vorcucuteni-Kultur im Alttal]. *Culegere de Studii și Cercetări* 1, 75–87.

Noi descoperiri de unelte de aramă și de bronz din Transilvania [Nouvelles découvertes d’outils en cuivre et en bronze en Transylvanie]. *SCIV* 18, 327–332.

Descoperiri epigrafice și arheologice pe granița de est a Daciei romane [Découvertes épigraphiques et archéologiques a la frontière orientale de la Dacie romaine]. *ArhMold* 5, 133–143.

1968

Contribuții la problema începutului epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei [Contribution au problème du commencement de l’âge du bronze dans le S-E de la Transylvanie]. *SCIV* 19, 423–428.

Un tezaur monetar din sec. al XVI-lea găsit la Satu Mare. *SCN* 4, 241–246.

Un tezaur de monede republicane romane găsit la Sf. Gheorghe (jud. Covasna) [Monnaies républicaines romaines a Sf. Gheorghe, département de Covasna]. *SCN* 4, 363–372.

Noi descoperiri monetare în estul Transilvaniei [Nouvelles découvertes monétaires en Transylvanie]. *SCN* 4, 455–456.

Tezaurul monetar de la Dedrad (jud. Mures) [Le trésor monétaire de Dedrad (Département de Mures)]. *SCN* 4, 459–463.

1969

Contribuții la problema așezărilor și cetăților dacice din sud-estul Transilvaniei [Beiträge zu Fragen betreffend die dakischen Ansiedlungen und Burgen Südost-Siebenbürgens]. *Cumidava* 3, 99–108.

Materiale ale culturii Sântana de Mureș din sud-estul Transilvaniei. *Aluta* 1, 7–90. (magyar és német nyelvű kivonattal)

1970

Contribuții la cunoașterea culturii Boian în sud-estul Transilvaniei [Beiträge zur Kenntnis der Boian-Kultur im süd-östlichen Siebenbürgen]. *MemAnt* 2, 19–23.

Contribuție la cunoașterea prelucrării metalelor la începutul epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei [Contribution à la connaissance du traitement des métaux au début de l'âge du bronze au Sud-Est de la Transylvanie]. *SCIV* 21, 201–208.

Depozitul de obiecte de bronz de la Miercurea-Ciuc [Le dépôt d'objets en bronze de Miercurea-Ciuc]. *SCIV* 21, 473–479.

Cultura Ciomortan [Csomortan-Kultur]. *Aluta* 2, 71–76. (német és magyar nyelvű kivonattal)

Nouvelles données sur la chronologie de l'âge du fer (époque du Hallstatt) en Transylvanie (R. S. de Roumanie). In: *Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques 1966* I. Szerk. B. Chropovský. Praha, 735–738.

Villa rustica romană de la Ciomafaia. *StudComSibiu* 15, 156–184.

Date referitoare la cucerirea sud-estului Transilvaniei de către romani și persistența elementului dacic [Beiträge betreffend die Eroberung Südostsiebenbürgens durch die Römer und das Fortleben der Daker unter der Römerherrschaft]. *Cumidava* 4, 49–55.

Die frühesten slawischen Siedlungen in Siebenbürgen. *Slavia Antiqua* 17, 125–136.

Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1959–1966) [Les fouilles entreprises par le Musée de Sf. Gheorghe pendant les années 1959–1966]. *MCA* 9, 297–315.

1971

Contribuții la cunoașterea epocii bronzului în sud-estul Transilvaniei [Nouvelles données sur l'âge du bronze dans le sud-est de la Transylvanie]. *SCIV* 22, 387–400.

Contributions à la connaissance du développement de la civilisation Wietenberg. *Dacia* 15, 307–317.

Noi descoperiri monetare grecești în județul Covasna. *SCN* 5, 361.

Tezaurul monetar de la Căpeni (jud. Covasna) [Le trésor monétaire de Căpeni]. *SCN* 5, 393–396.

Slaves anciens dans le sud-est de la Transylvanie. *Balcano-Slavica* 1, 55–57.

Raport preliminar asupra rezultatelor săpăturilor efectuate la așezările din sec. VII–VIII–IX e.n. de la Filiaș și Poian. In: *Sesiunea de Comunicări Științifice a Muzeelor de Istorie 1964*, II. București, 144–156.

Slavii și populația băstinașă în sud-estul Transilvaniei [A szlávok és az őslakosság dél-kelet Erdélyben – Les Slaves et la population autochtone dans le sud-est de la Transylvanie]. *Aluta* 3, 129–139.

Unele probleme ale cercetării epocii feudale timpurii în sud-estul Transilvaniei (sec. X–XIII). *Aluta* 3, 141–165. (magyar és német nyelvű kivonattal)

Cîteva figurine interesante din România [Einige interessante Figürinen aus Rumänien]. *Apulum* 9, 129–138.

Éléments byzantins dans la civilisation matérielle des VIe–VIIIe siècles dans le sud-est de la Transylvanie. *Dacia* 15, 353–358.

Mesteșugul de turtă și formele de turtă dulce ca obiecte de artă populară la secui din Transilvania. *Cibinium Muzeul Brukenthal*, 265–274.

1972

L'aspect de la culture matérielle de VIIIe–Xe siècles dans le sud-est de la Transylvanie. In: *Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle, Session Internationale Arch. Slave 1971 à Szeged*. Budapest, 125–128.

Cetatea dacică de la Covasna [La forteresse dacique de Covasna (Dép. de Covasna)]. *SCIV* 23, 201–214.

1973

Import cucutenian în aria culturii Ariușd [Cucuteni-i hatás az erősdí műveltségben]. *Studii și comunicări*, 37–43.

Așezările de la Vârful cu stejari (Miercurea-Ciuc, jud. Harghita) și de la Piatra de Veghe (Sf. Gheorghe, jud. Covasna). *Studii și Comunicări*, 125–151. (magyar és francia nyelvű kivonattal)

Vase grecesti și imitații de la Cernat și Poian (jud. Covasna) [Céramique greque trouvée à Cernat et à Poian (dép. Covasna)]. *SCIV* 24, 527–531.

Problema ceramicii dacice stampilate în sud-estul Transilvaniei [Le problème de la céramique dace de Sud-Est de la Transylvanie]. *Cumidava* 7, 7–10.

Săpăturile executate de Muzeul din Sf. Gheorghe (1967–1970) [Les fouilles entreprises par le Musée de Sf. Gheorghe pendant les années 1967–1970]. *MCA* 10, 219–224.

Korai középkori temetők Délkelet-Erdélyben. *Korunk Évkönyve*, 219–228.

Ion Nestor 1905–1974. *Studii și Comunicări*, 237–238.

1974

A rugonfalvi népvándorlaskori sírok (Hargita megye) [Morminte din epoca migrațiunii poparelor de la Rugănești (județul Harghita) – Die Gräber aus der Völkerwanderungszeit in Rugănești (Comitat Harghita)]. In: *A Székelykeresztúri Múzeum Emlékkönyve 1971*. Csíkszereda, 147–163.

Arheologie și etnografie. *Aluta* 6–7, 7–10.

Contribuții la problema stabilirii secuilor în sud-estul Transilvaniei [Beiträge für Szekler-Frage in Süd-Ost-Transilvanien]. *Crisia* 4, 89–95.

Așezări din sec. VI–IX. e. n. în sud-estul Transilvaniei. *Aluta* 6–7, 35–55. (magyar és német nyelvű kivonattal)

Sud-estul Transilvaniei în sec. VI–XIII [Délkelet-Erdély a VI–XIII. században]. *Aluta* 6–7, 57–69.

1975

Monede dacice în colecția Muzeului din Sf. Gheorghe [Monnaies daces dans la collection du Musée de Sf. Gheorghe]. *SCN* 6, 175–176.

O veche descoperire monetară din județul Covasna [Une ancienne découverte monétaire du dép. de Covasna]. *SCN* 6, 217–218.

Noi descoperiri din epoca romană din sud-estul Transilvaniei [Nouvelles découvertes de l'époque romaine au Sud-Est de la Transylvanie]. *SCIVA* 26, 343–351.

Așezarea prefeudală de la Sălașuri (com. Vețca jud. Mureș) [Die frühfeudale Siedlung von Sălașuri (Gemeinde Vețca, Kreis Mureș)]. *Marisia* 5, 71–80.

1976

Nouvelles données sur l'âge du bronze dans la partie Sud-Ouest de la Transylvanie. In: *IXe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques*. Résumés des communications. Nice, 480.

Un vas de bronz găsit în județul Covasna [Un vas en bronze trouvé dans le département de Covasna]. *SCIVA* 27, 267–268.

Nouvelles données sur la culture gëto-dace du sud-est de la Transylvanie. *Thraco-Dacica*, 231–240.

Așezarea prefeudală de la Bezid (jud. Mureș) [Die vorfeudale Ansiedlung von Bezid (Kreis Mureș)]. *Marisia* 6, 117–123.

1977

Cultura mormintelor tumulare în sud-estul Transilvaniei [La culture des tombes tumulaires dans le sud-est de la Transylvanie]. *SCIVA* 28, 125–127.

Ceramică dacică de la Filiaș [Die dakische Keramik von Filiaș (Kreis Harghita)]. *Cumidava* 8, 29–32.

1978

Contribuții la dezvoltarea culturii Ariușd. *Aluta* 8–9, 11–18. (francia és magyar nyelvű kivonattal)

Contribuții privind epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei [Adatok Délkelet-Erdély bronzkorához]. *Aluta* 8–9, 25–36.

Contribuții la problema fortificațiilor și formelor de locuire din sud-estul Transilvaniei [Adatok Délkelet-Erdély erődítményeinek és lakóház-típusainak kérdéséhez]. *Aluta* 8–9, 52–109.

Butonul de os de la Târgu Secuiesc (jud. Covasna) [Le bouton en os de Târgu Secuiesc]. *SCIVA* 29, 289–290.

Noi descoperiri epigrafice de la Inlăceni (jud. Harghita) [Nouvelles découvertes épigraphiques à Inlăceni]. *SCIVA* 29, 441–443.

1979

Cuptoare de ars oale din așezarea neolitică de la Ariușd. *MCA* 13, 55–57. (társszerző: Bartók B.)

Așezarea din epoca bronzului de la Peteni. *MCA* 13, 71–72. (társszerző: Székely Zs.)

1980

Castrul roman de la Olteni [Az oltszemi római tábor – Le camp romain d’Olteni]. *Aluta* 10–11, 55–75.

Cetatea dacică din valea Cașinului (jud. Covasna). *StudComBrașov*, 23–34.

Tezaur monetar de la Hilib, jud. Covasna [Le dépôt de Hilib, dép. de Covasna]. *CercNum* 3, 3–10.

Les Daces et les Romains aux IIe–IVe siècles dans le Sud-Est de la Transylvanie. In: *Actes du IIe Congrès International de Thracologie (Bucarest, 4–10 septembre 1976)* II. Bucuresti, 359–361.

Contribuția arheologiei la cunoașterea evoluției civilizației geto-dace în interiorul arcului carpatic și legăturile cu regiunile extracarpătice. *RevMuzMon* 4–5, 42–50.

Ásatások a lemhényi (Kovászna megye) és a csíkrákosi (Hargita megye) várban [Săpături arheologice la cetățile de la Lemnia (județul Covasna) și Racu (județul Harghita) – Archäologischen Grabungen in der Burg bei Lemnia (Kreis Covasna) und in der Burg bei Racu (Kreis Harghita)]. *Acta Hargitensia* 1, 39–48.

Cercetări arheologice în necropola feudală de la Peteni (sec. XII). Date arheologice preliminare. *MCA* 14, 504.

1981

Cetăți din epoca bronzului în județul Covasna [Bronzkori várak Kovászna megyében]. *Aluta* 12–13, 21–30.

Contribuție la studiul prelucrării fierului la dacii din sud-estul Transilvaniei [Latènezeitliche Schmelzofen aus Doboseni und Herculian, Kreis Covasna]. *Aluta* 12–13, 31–36.

Sistemul de fortificare la așezarea neolitică de la „Tyiszk” și la cetatea feudală de la „Csókás” în satul Ariușd (jud. Covasna) [Az erődí Tyiszkén és a Csókáson levő neolitikus és középkori erődítések]. *Aluta* 12–13, 39–53.

Múzeumok. In: *A romániai magyar nemzetiség*. Szerk. Koppándi S. Bukarest, 358–366.

1982

Dacii în sud-estul Transilvaniei [The Dacians in the South-East of Transylvania]. *Muzeul Național București* 6, 67–73.

1983

Cultura Tisa în valea Târnavei Mari. *Aluta* 14–15, 31–42. (angol nyelvű kivonattal)

Așezarea din epoca bronzului de la Sânzeni (jud. Covasna). *Aluta* 14–15, 49–59. (magyar és angol nyelvű kivonattal)

Stațiunile arheologice de la Turia și Valea Crișului jud. Covasna [The archaeological settlements of Turia and Valea Crișului, Covasna county]. *MCA* 17, 299–306.

1984

Cercetări arheologice la Porumbenii Mici (Județul Harghita) Partea I. Așezarea de cultură Wietenberg. *Aluta* 16, 15–28. (magyar és angol nyelvű kivonattal)

Obiecte de bronz din epoca romană în colecția muzeului din Sf. Gheorghe. *Aluta* 16, 29–31. (magyar és angol nyelvű kivonattal)

Contribuții la dezvoltarea culturii materiale a tracilor în epoca bronzului în sud-estul Transilvaniei. *Symposia Thracologica* 2, 8.

1986

Raport asupra săpăturilor noi de la Ariușd (jud. Covasna), 1968–1985. *Aluta* 17–18, 101–114. (társszerző: E. Zaharia)

Pecenegii în sud-estul Transilvaniei [The petchenegs in the South-East Transilvanie]. *Aluta* 17–18, 189–197.

Tipare de artă populară găsite la Cernat (jud. Covasna) și Soveja (jud. Vrancea) [Moules de l’arte populaire trouvés à Cernat (dép. Covasna) et à Soveja (dép. Vrancea)]. *Aluta* 17–18, 247–249.

Contribuții la procesul de formare a tracilor (sfîrșitul epocii bronzului și începutul epocii fierului) în sud-estul Transilvaniei. *Symposia Thracologica* 4, 53–54. (társszerző: Székely Zs.)

O descoperire monetară la Arcuș (jud. Covasna) [Une découverte monétaire a Arcuș (dép. de Covasna)]. *Thracodacica* 7, 144–145.

Cimitirul și biserica datînd din feudalismul timpuriu de la Chilieni (oraș Sf. Gheorghe, jud. Covasna) [Early medieval cemetery and church from Chilieni (town Sf. Gheorghe, Covasna Country)]. *MCA* 16, 215–224.

1987

La position d'Ariusd dans la cadre de la civilisation Cucuteni. In: *La civilisation de Cucuteni en contexte européen. Session scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni (Iasi-Piatra Neamț, 24-28 septembre 1984)*. Iasi, 259–261.

Sud-estul Transilvaniei în secolele IV–XIV. *Symposia Thracologica* 5, 137–138.

1988

Considerații privind dezvoltarea culturii Wietenberg în sud-estul Transilvaniei [Considerations sur l'évolution de la culture Wietenberg dans le sud-est de la Transylvanie]. *Aluta* 17–18, 153–165.

Formele de așezare ale dacilor în sud-estul Transilvaniei. *Symposia Thracologica* 6, 97.

Așezări din secolele VII–VIII în bazinul superior al Târnavei Mari [Etablissements des VIIe–VIIIe siècles dans le bassin supérieur de Târnavă Mare]. *SCIVA* 39, 169–198.

1989

Contribuții privind legăturile populației dacice din curbura Carpaților Orientali cu regiunile de lângă Marea Neagră. *Symposia Thracologica* 7, 310.

1990

Necropola medievală de la Peteni (com. Zăbala jud. Covasna) [Das mittelalterliche Gräberfeld von Peteni (Gem. Zăbala, Kreis Covasna)]. *SCIVA* 41, 87–110.

Ritual magico-religios în așezarea culturii Coțofeni la Turia. *Symposia Thracologica* 8, 95–96.

Kora középkori települések a Székelyföldön (XI–XIV. század) [Frühmittelalterliche Siedlungen im Széklerland (XI–XIV. Jhdt.)]. *Veszprémi Történelmi Tár*, 3–19.

1992

Așezări din secolele VI–XI. p. Ch. în bazinul Oltului Superior [Sites des VIe–XIe siècles ap. J. C. dans le bassin de l'Olt supérieur]. *SCIVA* 43, 245–306.

1993

Az oltszemi (Olteni) római tábor (Háromszék-Kovácsna megye) 1987–1988. évi ásatások [Le camp romain d'Olteni (dép. Covasna) Nouvelles fouilles et nouveaux résultats]. *CommArchHung*, 47–55.

Castrul roman de la Olteni. Noi rezultate ale cercetărilor de teren din anii 1987–1988 [Le camp romain de Olteni. Nouveaux résultats des recherches en terrain des années 1987–1988]. *ArhMold* 16, 279–282.

1994

Noi descoperiri dacice la Turia (jud. Covasna) [Nouvelles découvertes daces à Turia (dép. de Covasna)]. *Cumidava* 15–19, 5–12. (társszerző Gh. Lazarovici)

A zabolai (Zăbala–România) kora-középkori temető [Das mittelalterliche Gräberfeld von Zabola]. *VMMK* 19–20, 277–303.

Vestigiile unui cuptor de topit minereu de fier din secolul al IV-lea d. Chr. de la Sfântu Gheorghe–Chilieni [Eisenschmelzwerkstatt aus dem IV. Jahrhundert u. Z. in Sfântu Gheorghe–Chilieni]. *AMN* 34, 299–304.

Sur le problème des seaux d'argile (dolia) daciques dans le Sud-Est de la Transylvanie. Relations Thraco–Illyro–Helléniques. In: *Actes du XIVe Symposium National de Thracologie Băile Herculane 14–19 septembre 1992*. Bucarest, 284–285.

1995

Repertoriul arheologic al Județului Alba [The archaeological Repertoire of Alba district]. Alba Iulia. (munkatárs)

1996

In memoriam directorului doctor docent Octavian Floca. *Sargeția* 35:1, 27–31.

Az árkosi éremletet – Tezaurul monetar de la Arcus (j. Covasna) [The monetary treasure of Árkos (Arcus, Covasna County)]. *Acta Sepsiszentgyörgy*, 107–122.

Árpád-kori rovásjelek a Székelyföldről [Inscripții runice din perioada arpadiană, în Secuime – Runic inscriptions of the Árpád-Period in Székelyföld]. *Acta Sepsiszentgyörgy*, 171–174.

1997

Egy római figurális bronz tárgy Énlakáról [Piesa de bronz romană figură din castrul de la Inlăceni (jud. Harghita) – A Roman Bronze figural Object from Énlaka (Inlăceni, Harghita County)]. *Acta Sepsiszentgyörgy*, 179–182.
Repertoriul arheologic al județului Covasna [The archaeological Repertory of the Covasna District]. Sfântu Gheorghe. (munkatárs)

1999

Săpături în așezarea neolitică de la Ariușd în anii 1977–1978 [Kiegészítések az 1977–1978-as erődsdi ásatások eredményeihez – New Results concerning the diggings in Ariușd (Erődsd). Covasna County, in 1977–78]. *Acta Sepsiszentgyörgy*, 115–122.

Egy ismeretlen bronzkori erődtámasz Kovászna megyéből [O fortificație din epoca bronzului, necunoscută până acum, din jud. Covasna – An unknown Bronze Age fortification in Háromszék (Covasna County)]. *Acta Sepsiszentgyörgy*, 157–160.

Goten und Gepiden im Olt-Tal. In: *Transsilvanica. Archäologische Untersuchungen zur älteren Geschichte des südöstlichen Mitteleuropa. Gedenkschrift für Kurt Horedt*. Szerk. N. Gregor–O. Boroffka–T. Soroceanu. Rahden, 303–306.

Așezarea culturii Schneckenberg de la Ariușd, jud. Covasna [La station de la culture Schneckenberg d'Ariușd]. *Angustia* 4, 9–12.

Mikor és kitől foglalták el a honfoglaló magyarok a Székelyföldet? *Turán* 2, 73–75.

2000

Unelte agricole în colecția Muzeului Național Secuiesc din Sfântu Gheorghe [Földműveléssel kapcsolatos eszközök a Székely Nemzeti Múzeum gyűjteményében – Land-processing Means in the Collection of the Székely National Museum]. *Acta Sepsiszentgyörgy*, 119–124.

Árpád-kori nyílhegyek Kovászna megyében [Vărfuri de săgeată din perioada arpadiană pe teritoriul j. Covasna – Arrow-points from the Arpadian Period in Covasna County]. *Acta Sepsiszentgyörgy*, 241–246.

Cultura Noua în valea Oltului și a Târnavei [La culture Noua dans le sud-est de la Transilvanie]. *Angustia* 5, 177–192.

Recenziók

N. Fettich, Archäologische Beiträge zur Geschichte der sarmatisch-dakischen Beziehungen. *ActaArch Hung* 3, 1953, 127–176

= SCIV 6, 1955, 345–348.

L. Huszár, Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im mittleren Donaubecken. *ActaArchHung* 1954, 61–109,

= SCN 2, 1958, 491–492.

M. Párducz, Dák leletek Jánosszálláson – Dakische Funde in Jánosszállás. *MFME* 1956, 15–30,

= SCIV 10, 1959, 192–193.

A. Kerényi, A dunántúli barbár pénzeink egyik csoportja. *NumKözl* 1953–54.

= SCN 3, 1960, 598.

A. Kerényi, Magyarországi szarmata pénzek. *NumKözl* 1955–56.

= SCN 3, 1960, 598–599.

M. Párducz–J. Korek, Eine Siedlung aus der Kaiserzeit in Ózd. *ActaArchHung* 10, 1959, 159–194.

= Dacia 4, 1960, 593–595.

M. Párducz, *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Budapest 1963.

= *Culegere de Studii și Cercetări Brașov* 1, 1967, 283–286.

GÁBORI MIKLÓS

(1925–1996)

Sokunknak, ha nem mindegyikünknek, szinte érzékelhetetlen távolinak tűnik az ember kialakulásának, távoli történetének időszaka. Tíz és százezer évek, évmilliók messzeségébe veszik számunkra mindaz, amivel kedves ősrégész kollégánk, Gábori Miklós foglalkozott.

És most az ő lelke, géniusza is valami más, felfoghatatlan messzeségbe távozott. Ésszel megmagyarázható, érzellemmel elfogadhatatlan távoli világba, ahol már nem lehet küzdeni, vitázni, alkotni, szeretni. Nem lehet, mert az valami nagyon más, tőlünk független dimenzió.

Csak az emlék marad meg számunkra, egy ember gesztusaiban, hangjában, mosolyában, kimonodott és leírt szavaiban testet öltő emlék. Egyvalaki, sokszáz, tán sokezer alakban; ahányan, annyiféle kapcsolatban voltunk vele.

Ha cikkek, tanulmányok, könyvek tucatjaiból is tevődik össze, mégis egy monolit tömb mindaz, amit Gábori Miklós alkotott. Így vagy úgy értelmezhető, továbbfejleszthető, sajnos már nem bővülő életmű. Tudjuk, elsősorban ez marad fenn a közeli-távoli jövő számára ásatások írásban, rajzban dokumentált valóságaként, papírra vetett gondolat, filmkockára rögzített ötlet formájában.

Aligha ravatálnál lehet méltón áttekinteni egy tudós életművét. Az értékítélet különben is lépésről-lépésre születik, amint bekerülnek a művek a szakma vérkeringésébe, ahogy vitatják őket, s ahogy építenek rájuk. Gábori Miklós majd száz alkotásban realizálódó szakmai munkássága fajsúlyos hagyatékként marad az utókorra.

A magyarországi paleolitikum eredményeiről 1960 és 1970 között, illetve az 1980-as évek végén több alkalommal írt „Forschungsbericht”-ek mellett feladatának érezte az általa kitűnően ismert kelet-európai és közép-ázsiai kutatások szélesebb körű nemzetközi megismertetését. E munkákon is áthat szakmai intelligenciája, ami elmélyült anyagismeretre és letisztult értékítéletre épül. A világ nyugati régiói felé a közvetítő, a szakmai kapocs szerepét tölti be magas tudományos szinten Gábori Miklós életművének egyik legfontosabb láncszeme, *A középső paleolitikum az Alpok és az Urál között* című monográfiája, amely 1976-ban jelent meg

francia nyelven. E művével nagymértékben elősegítette az eurázsiai léptékű nemzetközi ősemberkutatás kibontakozását.

Megannyi, a középső, s különösen a felső paleolitikummal foglalkozó tanulmánya a téma megközelítésének interdiszciplináris szemléletét, a feldolgozás módszerét illetően egyfajta szakmai etalonnak tekinthető az újabb és újabb őskőkorkutató generációk számára. Azok számára is, akiket – hazaiakat és külföldieket – az egyetemen is ő oktatott, s azoknak is, akik csak műveit használják.

Gábori Miklós, a történettudományok doktora, nemzetközi szakmai testületek tagja, itthon és külföldön elismert, tisztelt tudós volt. Helyét maga jelölte ki közöttünk szakmai tevékenységével és emberi habitusával. Hazánkban a régészettársadalom meglehetősen szűkkörű. Vannak, akik naponta, vannak, akik gyakorta találkoznak, s van akiről csak azt tudjuk, létezik, tevékenykedik, s várjuk újabb publikációit. Gábori Miklós az utóbbiak közé tartozott. Ritkán tűnt fel – különösen az utóbbi időben – szakmai rendezvényeken, pedig sokszor vártuk. Lehet, kevesen ismertük igazán, s nem tudtuk jól hívni. Pedig akik olvasták térben és időben kalandozó, fordulatossá népszerűsítő könyveit, áttételesen sokat megtudhattak róla is, az olykor bölcs, az olykor kedélyes mélyérzésű emberről.

Amikor szomorú szívvel búcsúzom Gábori Miklóstól a Magyar Nemzeti Múzeum nevében, ahol fiatalon tevékenykedett, a Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat nevében, amelynek Rómer Flóris éremmel kitüntetett tagja volt, hiszem, messze előremutató tudományos munkássága révén, a magyar őskorkutatás e kiválóságának neve és szelleme a jövőben is tovább él.

Kedves Miklós, nyugodj békében.

Kovács Tibor

Monográfiák

- A solutréi kultúra Magyarországon*. Diplomamunka. Kézirat. Budapest 1953.
Paleolitikus löszlelőhelyek régészeti és sztratigráfiai vizsgálata. Doktori értekezés. Kézirat. Budapest 1957.
A késői paleolitikum kérdései Magyarországon. Kandidátusi értekezés. Kézirat. Budapest 1960.
Napfényes Mongólia. Utikalandok 30. Budapest 1961.
Ősemberek, ásatások. Búvár könyvek 50. Budapest 1964.
A késői paleolitikum Magyarországon [Le Paléolithique final en Hongrie]. Régészeti Tanulmányok 3. Budapest 1964.
Régészeti kalandozások. Világjárók 69. Budapest 1969.
A neandervölgyi ember anyagi kultúrája az Alpok és az Ural között. Nagydoktori értekezés. Kézirat. Budapest 1971.
Az ősember útjain. Budapest 1974.
Ala Tau – Ararát. Régészeti utazások. Budapest 1978.
Őskori kovafejtő Budapest–Farkasréten. Kézirat. Budapest. (társszerző: Gábori-Csánk V.)

Cikkek, tanulmányok

1950

- Az őskori obszidiánkereskedelem néhány problémája [Quelques problèmes du commerce de l'obsidienne à l'âge préhistorique]. *ArchÉrt* 77, 50–53.
 Egy őskori agancs nyílhegytípus. *ArchÉrt* 77, 106–107.

1951

- A paleolitikum csontipara Magyarországon [L'industrie de l'os du Paléolithique en Hongrie]. *ArchÉrt* 78, 7–18.

1953

- Солотвейская культура Венгрии. *ActaArchHung* 3, 1–68.

1954

- A pillisszántói kőfülke magdalení kultúrája és eredete. *ArchÉrt* 81, 3–9.
 Paleolitikus löszleleteink kultúra- és kormeghatározásáról [Sur la détermination de la civilisation et de l'époque de nos trouvailles de loess paléolithiques]. *ArchÉrt* 81, 99–103.

1955

- Rénszarvas-vadászok nyomában a Duna mentén. *Élet és Tudomány* X: 24 (jún. 15), 747–750.
 Les résultats des recherches sur les stations du loess de Hongrie. In: *Programme et discours des chercheurs hongrois à la Conférence Archéologique de l'Académie Hongroise des Sciences, Budapest 3–6, octobre 1955*. Budapest, 54–66.

1956

- Az epipaleolitikum lelőhelye Honton [Der Fundort aus dem Epipaläolithikum in Hont]. *ArchÉrt* 83, 125–138.
 Mezolitikus leletek Sződligetről [Mesolithische Funde von Sződliget]. *ArchÉrt* 83, 177–182.

1957

- Die Fundstelle des Aurignacien in Šahy–Parassa an der ungarisch-tschechoslovakischen Grenze. *SlovArch* V, 253–270.
 Études archéologiques et stratigraphiques dans les stations de loess paléolithiques en Hongrie. *ActaArchHung* 8, 3–117. (társszerző: Gábori-Csánk V.)

1958

- A Remete-barlang ásatásának eredményei. A magyar késői paleolitikum kérdései. *BudRég* 38, 9–52.
 Pest megye régészeti emlékei I [Monuments archéologiques du département Pest]. In: *Pest megye műemlékei*. Szerk. Dercsényi D. Budapest, 11–16.
 Der erste paläolithische Hausgrundriss in Ungarn. *ActaArchHung* 9, 19–34. (társszerző: Gábori-Csánk V.)

1959

A ságvári paleolitikus telep újabb ásatásának eredményei [Les résultats des fouilles récemment effectués dans la station paléolithique de Ságvár]. *ArchÉrt* 86, 3–19.

Urjanchaische Waldjäger in der NW-Mongolei und ihre archäologischen Beziehungen. *ActaArchHung* 11, 457–481.

1960

Jelentés az 1958. évi mongóliai tanulmányutamról [Compte rendu d'un voyage d'étude en Mongolie]. *ArchÉrt* 87, 83–86.

Der heutige Stand der Paläolithforschung in Ungarn. *ArchAu* 27, 57–75.

1961

Studienreise in der Mongolei. *MÖAUF* XII, Heft 1:2, 1–16.

1962

A régészeti kutatás új módszerei. *Népszabadság* (dec. 18), 9.

Beszámoló az 1961. évi mongóliai utamról [Compte rendu de mon voyage fait en Mongolie en 1961]. *ArchÉrt* 89, 101–108.

Beiträge zu der Steinzeit der Mongolei. *MAG* 92 (Festschrift Franz Hančar), 136–148.

Beiträge zur Typologie und Verbreitung der Shabarakh-Kultur. *ActaArchHung* 14, 159–174.

1963

A mongol főváros múzeumi [Les musées de la capitale mongole]. *BudRég* 20, 563–568.

Gisements et industries de l'âge de la pierre en Mongolie. *ActaArchHung* 15, 11–32.

1964

Egy 200 éves adat Budapest régiségeiről [Eine zweihundertjährige Angabe über die Altertümer von Budapest]. *BudRég* 21, 211–214.

Paleolitikum és mezolitikum. In: Gábori M.–Bóna I., *Az ókor története* I. Budapest, 7–50.

Beiträge zum Paläolithikum des Donauknie-Gebietes. *ActaArchHung* 16, 171–186.

New Data on Palaeolithic finds in Mongolia. *Asian Perspectives* 7: 1–2, 171–186.

1965

Über einige Aufgaben der Paläolithforschung in Südungarn. *ActaAntArch* 8, 41–45.

Der zweite paläolithische Hausgrundriss von Ságvár. *ActaArchHung* 17, 111–127.

1966

Neandervölgy Budapest határában. *Budapest* IV:8 (nov.), 22–23.

1968

Az ötvenezeréves ember. In: *A magyar régészet regénye*. Szerk. Szombathy V. Budapest, 7–36.

Archaeology and prehistory of the Hungarian "loess Palaeolithic". In: *Löss-Periglacial-Paläolith Symposium*. Budapest, 19–27.

Archaeology and prehistory of the Hungarian "loess Palaeolithic". In: *La Préhistoire. Problèmes et tendances*. Paris, 183–189.

Comment on Valoch, K., Evolution of the Palaeolithic in Central and Eastern Europe. *CA* 9: 5, 372–373.

Mesolithischer Zeltgrundriss in Sződliget. *ActaArchHung* 20, 33–36.

1969

Az ősember korának kutatása a Szovjetunióban [La recherche de l'époque de l'Homme préhistorique en Union Soviétique]. *MTA II. OK* 17, 205–217.

Magyarország őskorának áttekintése [Tableau récapitulatif du Paléolithique de Hongrie]. *FöldrKözl* 17, 205–217.

Палеолит. In: *Лёсс-Перигляциал-Палеолит на территории Средней и Восточной Европы*. Edition préliminaire pour le VIIIe Congrès de l'INQUA. Paris, 252–272.

László Vértés (1914–1968). *ActaArchHung* 21, 333–337.

Paläolithische Schnecken-Depots von Szob. *ActaArchHung* 21, 3–11.

Regionale Verbreitung paläolithischer Kulturen Ungarns. *ActaArchHung* 21, 155–156.

1970

25 Jahre Paläolithforschung in Ungarn (1945–1969). *ActaArchHung* 22, 351–364.

1971

Jelentés az 1965. évi kínai tanulmányutamról [Rapport de mon voyage d'étude en Chine en 1965]. *BudRég* 22, 437–443.

Vázlatos körkép az ősemberkutatásról. *Valóság* 1971:6, 47–56.

1973

Az ősember hétköznapijai. In: *Évezredek hétköznapijai*. Szerk. Szombathy V. Budapest, 7–34.

Das Mittelpaläolithikum Osteuropas. In: *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques*. Beograd 9–15 septembre 1971. Ed. M. Garašanin, A. Benać et N. Tasić. Beograd, Vol. II, 117–124.

1976

Die neuesten Paläolithforschungen in Mittelasien. In: *Festschrift für R. Pittioni zum 70. Geburtstag*. Hrsg. H. Mitschamärheim, H. Friesinger und H. Kerchler. *ArchAu* Beiheft 13, 68–85.

Le rôle du Paléolithique de Transcaucasie dans la peuplement d'Europe Orientale. In: *UISPP IXe Congrès. Colloque VII. Le Paléolithique inférieur et moyen en Inde, en Asie centrale, en Chine et dans le Sud-Est asiatique*. Nice, 15 septembre 1976. Ed. A. K. Ghosh. Nice, 180–199.

Neuere Ergebnisse der Paläolithforschung in Transkaukasien. *MÖAUF* 26, 111–124.

1977

A magyar barlangok kutatásának régészeti eredményei. *Karszt és Barlang*, 33–38.

Közép- és Kelet-Európa első benépesedése [Le premier peuplement de l'Europe Centrale et de l'Europe Orientale]. *Századok* 111, 11–47.

Archaeological results of investigation in Hungarian caves. *Karszt és Barlang*, Special Issue, 43–48.

A magyar középső paleolitikum ökológiája [Ecologie du Paléolithique moyen en Hongrie]. *FöldrKözl* 101, 183–187. (társszerző: Gábori-Csánk V.)

The ecology of the Hungarian Middle Palaeolithic. *FöldrKözl* 101, 175–182. (társszerző: Gábori-Csánk V.)

1979

Comment on Ranov, V. A. and Davis, R. S., Towards a New Outline of the Soviet Central Asian Palaeolithic. *CA* 20: 2, 262–264.

Type of industry and ecology. *ActaArchHung* 31, 239–248.

1980

Régészet. In: *Hetvenéves a szervezett magyar karszt- és barlangkutatás 1910–1980*. Szerk. Hazslinszky T. Budapest, 50–55.

Палеолит и мезолит. In: *Археология Венгрии. Каменный век*. Szerk. V. Sz. Titov–Erdélyi I. Moszkva, 29–72.

1981

Az ősember korának kutatása Magyarországon (1969–1980) [La recherche de l'époque de l'Homme préhistorique en Hongrie]. *MTA II. OK* 30: 1, 91–109.

1982

A Bükk-hegység paleolitikumának mai problémái [Problèmes actuels du Paléolithique de la montagne de Bükk]. *HOMKözl* 20, 1–7.

1984

A régebbi kőkör Magyarországon [L'Age de la Pierre ancien en Hongrie]. In: *Magyarország története I. 1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk. Bartha A. Budapest, 69–115.

Le Paléolithique moyen en Europe orientale. Synthèse et perspectives. In: *Scripta Praehistorica Francisco Jorda oblata*. Ed. J. Fortea. Salamanca, 233–257.

1985

Utószó. In: A. Leroi-Gourhan, *Az őstörténet kultuszai*. Budapest, 146–166.

1988

Nouvelles découvertes dans le Paléolithique d'Asie centrale soviétique. In: *Upper Pleistocene Prehistory of Western Eurasia*. Ed. H. L. Dibble–A. Montet-White. University Museum Monograph 54. Philadelphia, 287–295.

1989

Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn. *Quartär* 39–40, 131–140.

1990

Aperçus sur l'origine des civilisations du Paléolithique supérieur en Hongrie. In: *Paléolithique moyen récent et Paléolithique supérieur ancien en Europe. Actes du Colloque international de Nemours, 9–11 Mai 1988*. Ed. C. Farizy. Mémoires du Musée de Préhistoire d'Ile-de-France 3. Paris, 103–106.

1991

A paleolitikum utolsó szakasza Magyarországon [Die letzte Phase des Paläolithikums in Ungarn]. *BudRég* 27, 15–22.

1995

Les coups-de-pong de Miskolc. In: *Les industries à pointes foliacées d'Europe centrale. Actes du Colloque de Miskolc, 10–15 septembre 1991*. Paléo-Supplément No 1, Juin 1995, 19–21.

Recenziók

K. J. Narr, Das Rheinische Jungpaläolithikum. Zugleich ein Beitrag zur Chronologie des späten Altsteinzeit Mittel- und Westeuropas. Bonn 1955.

= *ArchÉrt* 84, 1957, 102–103.

L. F. Zotz, Das Paläolithikum in den Weinberghöhlen bei Mauern. Bonn 1955.

= *ArchÉrt* 84, 1957, 103–104.

F. Felgenhauer, Willendorf in der Wachau. Wien 1959.

= *ArchÉrt* 87, 1960, 253–254.

László Gy., Őstörténetünk legkorábbi szakaszai. Budapest 1961.

= *ActaArchHung* 15, 1963, 431–434.

L. Vértés et al., Tata. Eine mittelpaläolithische Travertin-Siedlung in Ungarn. Budapest 1964.

= *ArchÉrt* 93, 1966, 123–126.

Lipták P., Embertan és emberszármazástan. Budapest 1969.

= *ArchÉrt* 98, 1971, 114–115.

B. Pajot, Les Civilisations du Paléolithique supérieur du Bassin de l'Aveyron. Travaux de l'institut d'art préhistorique XI. Toulouse 1969.

= *ActaArchHung* 23, 1971, 383.

H. de Lumley et al., Une cabane acheuléenne dans la Grotte du Lazaret. Paris 1969.

= *ActaArchHung* 23, 1971, 381–383.

L. Bánesz, Barca bei Košice – Paläolithische Fundstelle. Bratislava 1968.

= *ActaArchHung* 23, 1971, 383–384.

K Ö N Y V I S M E R T E T É S

E. F. MAYER-K. PÁSZTHORY, *Die Äxte und Beile in Bayern*. Prähistorische Bronzefunde IX. 20. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 1998. 207 oldal, 110 tábla, 2 táblázat és egy térkép.

Kevés kiadvány élt meg oly viszontagságos utat megjelenéséig, mint a PBF-sorozat jelen kötete. H. Müller-Karpe megbízásából E. F. Mayer még az 1970-es évek közepén kezdett a bajorországi fejszék és balták összegyűjtéséhez és feldolgozásához, majd K. Pászthory, 1989-ben bekövetkezett haláláig folytatta e munkát. A szerkesztést végül W. Kubach fejezte be a '90-es évek közepén.

A kiadói előszót követő bevezető részben a vizsgált fejszék és balták valamint egyéb eszközök tipologizálásáról, annak esetenkénti nehézségeiről olvashatunk.

A bajor baltakutatás kezdetei (2–8. o.) a XVIII. század hetvenes éveire nyúlnak vissza, a zapfendorfi kincs megtalálást követően indult meg a vita a tárgyak funkcióját illetően. A német balták első monografikus feldolgozása H. Schreiber nevéhez fűződik, aki 1842-es munkájában még kelta nemzeti fegyverként jelöli meg ezeket a tárgyakat. W. Osborne 1887-es, baltákkal foglalkozó tanulmánya után a század elején A. Lissauer térképeket tett közzé a közép-európai típusokról, elterjedésüket és kronológiai helyzetüket vizsgálta, tipológiailag rendszerezte azokat. A két világháború közötti időszakból többek között P. Reinecke, v. Richtofen és I. Nestor tipológiai-kronológiai vizsgálatai mellett F. Holste tanulmányai érdemelnek különös figyelmet; a téma iránti érdeklődés fokozódását mutatja, hogy az Eberts Őstörténeti Reállexikonban már külön fejezetet szenteltek a baltáknak, valamint a bronzkori fémfeldolgozásnak is. A második világháború után megkezdődött a különböző régiók, így a bajor területek alapos vizsgálata, mely folyamatban a PBF-sorozat az 1970-es évektől kezdve vállal jelentős szerepet. Az elmúlt években a kutatás a deponálás motívumainak interpretálásai alkalmával ismét a balták felé fordult; a kémiai analitikai módszerek finomodása is az érdeklődés növekedéséhez vezetett.

A bajorországi balták kronológiájának vizsgálata során (9–15. o.) a szerzőknek figyelmet kellett fordítania arra, hogy a területen – különösképpen a középső és késő halomsíros periódusban valamint a korai urnamezős időszakban – sajátos regionális csoportokra tagozódás figyelhető meg. Míg a leletanyag egy része a dél-bajor, más részei a dél-hesseni, illetve kelet-hesseni kronológia szerint tagolhatók. A szerzők jelentősebb tájegységeként, azon belül régészeti periódusonként kísérik figye-

lemmel a temetkezési szokások változását, a fontosabb baltatípusok megjelenésének, használatának idejét, jellegzetes kísérőleleteiket a sírokban és kincsleletekben. A dél-bajor területen a biztonsággal datálható, rézből készült lapos balták a rézkori Altheimi csoport magaslati településeiről származnak. A korai bronzkori Straubing fázisban tűntek fel a különböző bronz peremes balták (pl. Wolnzach, „Szász”, Lausanne I. típusok), amelyek törbalt fegyverkombinációk elemeiként a fázis késői szakaszának férfi sírjaiban is megjelentek. A Reinecke BzA2 szakasznak megfelelő Langquaid fázisban az előző időszakban kialakított, jelentős részben továbbra is használatban maradt peremes balta típusok mellett újabb változatok tűntek fel (pl. Meilen, Lausanne II., Buchau, Eggfling típusok). A Langquaid és az azt követő, korai halomsíros korú Lochham fázisok között – a Bühl-Ackenbach depotlelet csoport alapján – egy átmeneti horizontot tételez fel az újabb kutatás, melynek során a két időszak leletei azonos együttesekben jelentek meg. A Lochham fázisban – ellentétben a megelőző korszakkal – a peremes balták karcsúak, párhuzamos oldalúak voltak (pl. Mägerkingen, Crailsheim típusok). A halomsíros periódus középső szakaszának megfelelő Göggenhofen szakaszban, majd a fiatal halomsíros Asenkofen fázisban továbbra is használatban maradtak a peremes balták – főként a Nehren típus –, elterjedtek a csúcsos záródással kialakított sarkított balták és a szárnyas balták. A késő halomsíros/korai urnamezős periódusnak megfelelő Riegsee fázisban a balták már nem tartoztak a szokványos sírmellékletek közé. A továbbélő halomsíros kori formák (pl. a Freudenberg típus változatai) illetőleg az új szárnyas balta típusok (pl. Mintraching forma) már jelentős részben áldozati, fogadalmi leletként értelmezhető körülmények közül vagy magányos leletként kerültek elő. Nagyon ritkán tűnnek fel zárt leletegyüttesekben a korai urnamezős kor Hart fázisának jellegzetes szárnyas baltái (pl. Haidach, Dellach típusok); a Haidach típusú szárnyas balta és a V-, T- vagy Y-formájú illetve ívelt bordacsoportokkal díszített tokos balták átnyúlnak a középső urnamezős kornak megfelelő Langengeisling fázisba is. A Kelheim II. szakasz, a fiatal urnamezős kor kezdetével a balták újból megjelentek leletegyüttesekben, ebben az időszakban is túlnyomórészt a szárnyas balták különböző típusaival és formaváltozataikkal (pl. Haidach, Bad Goisern, Wals típusok, Bad Aussee variáns) találkozhatunk. A késő urnamezős idejű Mauern fázis fő formái a karcsú, füllel ellátott Homburg típusú szárnyas balták. Az ebben az időszakban megjelenő Hallstatt típus még a

Hallstatt-kor fiatalabb időszakában is használatban volt. A tokos balták – annak is leginkább Frouard típusa valamint a függőleges bordákkal ellátott és szárnydíszes variánsai – szintén jellemzőek erre a fázisra.

Az alsó-frankföldi régióban a réz lapos balták első megjelenése a großheubachi depoelet alapján a fiatal neolitikus-kora rézkori Michelsbergi-kultúra idejére tehető. A terület bronzkorának tagolását az általános formaszegénység akadályozza, kapcsolódásai alapján az Alsó-Majna-vidék Rajna-Majna csoportjához és az északi régió kelet-hesseni csoportjához, a hesseni kronológiához kapcsolható. A korai bronzkor elején az ívelt oldalú, majd a kanálformájú peremes balták tartoztak a fő formák közé. Utóbbiak többek között a Langquaid II. típusú baltákkal együtt a következő, Langquaid fázisban is használatban maradtak. A Langquaid-Lochham fázisok átmeneti időszakában jelentek meg a területen a szárnyak között nyitott sarkított balták, majd a dél-bajor területhez hasonlóan a Lochham fázis vezető formáivá a párhuzamos oldalú peremes balták váltak. A Nehren típus – ellentétben a dél-bajorországi középső halomsíros időszaki megjelenéssel – itt csak a fiatal halomsíros időszakban terjedt el. A kísérőleletek és a távolabbi analógiák alapján a késő halomsíros-korai urnamezős Wölfersheim szakaszra igen sok bronz kincslelet keltezhető, melyekben túlnyomó részt különböző sarkított- és szárnyas balta típusokkal (pl. Niedernberg, Schweinfurt, Windsbach típusok) találkozhatunk. Biztonsággal a korai vagy középső urnamezős szakaszra keltezhető alsó-frankföldi balta nem ismert. A legtöbb esetben depotleletekből kerültek felszínre a késői urnamezős korú szárnyas balták különböző típusai (pl. Lindenstruth–Oberneck, Bad Goisern, Buchau, Homburg típusok), valamint a tokos balták, főként a Frouard típushoz és az órainga díszű változathoz sorolható formái.

Felső-Frankföldön a kísérőleletek nélküli réz lapos balták minden bizonnyal rézkoriak. A korai bronzkorból erről a területről nem ismertek balták, a Langquaid fázisban jelentek meg az első, a közép-német-cseh Aunjetitz-kultúrához fűződő kapcsolatokra utaló, „Szász” típusú peremes balták. Ugyancsak a mai Csehország felé mutat egy Heimhilgen típusú peremes balta és egy Křténov típusú nyélcsöves csákány is; a Langquaid II. típushoz sorolható balták pedig déli hatásról árulkodnak. Korhatározó kísérőleletek hiányában csak általában lehet a halomsíros időszakhoz sorolni a Mägerkingen és Nehren típusú, valamint a Weischau formájú peremes baltákat, illetve néhány sarkított baltát. Ugyanakkor a Heldritt forma a névadó sírban talált tű alapján bizonyosan fiatal halomsíros korú. A terület urnamezős időszakbeli leletanyaga alapján nem lehet a dél-némethez hasonló kronológiai tagolást felvázolni. A H. Hennig beosztása szerinti korai szakaszba néhány szárnyas baltatípus (pl.

Zapfendorf típus, a Grigny típushoz közelállóak, Kasendorf változat), a középső szakaszba csak egy tokos-füles balta és egy Bad Goisern típusú, Bad Aussee változatú szárnyas balta sorolható. A késői urnamezős korban Felső-Frankföldön is jelentősen elterjedtek a füles, Homburg típusú szárnyas balták és megjelentek a díszített tokos balták, illetve legfiatalabb formaként a szárnyas balták vállal kialakított típusa.

A bronzkori fejszék és balták funkcióját illetően (15–18. o.) a szerzők kiemelik, hogy mindenekelőtt a találási körülmények világíthatnak rá a használat módjára. A sírokból előkerült balták – mivel csupán a korai bronzkor késői időszakától a fiatal halomsíros korig tartoznak a férfi sírok szokásos leletei közé – csak viszonylag kis részt tesznek ki az összes tárgyhoz képest; ezek viszont fegyverek lehettek. A balták találási helye a sírokban minden korszakban egyöntetű. A közölt lista alapján, mely a különböző elrendezési módokat mutatja be, kiderül, hogy a balták a felső test és a koponya tájékáról kerültek elő, egy korai urnamezős sír kivételével, ahol a lábszár alatt találtak rá. Bizonyos esetekben a balták és fejszék rituális célt szolgálhattak vagy méltóságjelvények lehettek. Ezen tárgyak formája – mint például a krottenthali lelet vagy a Křténov típusú fejszék esetében – kizárja a mindennapos használatot. A vizes környezetből származó leletekről a kutatás már régóta elismeri áldozati funkciójukat. A szerzők bajor és osztrák folyókból felszínre került baltadepotok alapján rámutatnak, hogy a fegyverek részaránya nagyobb a munkaeszközként használt baltákéhoz viszonyítva. Ugyancsak szándékosan rejtették el a sziklahasadékokban és barlangokban talált baltákat. A teljes leletanyag hozzávetőlegesen 33 %-át kitevő különböző típusú halmazleletből származó balták funkcióját illetően – fogadalmi áldozat, kereskedő árukészlete, beolvasztásra szánt darabok, elrejtett vagyon – a bizonytalanság jóval nagyobb. A szerzők meggyőző érvekkel és példákkal (Großheubach, Ehrenbürg) mutatnak rá, hogy több olyan szempont is létezik, amely alapján feltehető, hogy ezekben az esetekben is leginkább a kultikus célú földberejtés képzelhető el.

A leletanyag ismertetése (18–179. o.) a fejszékkel kezdődik, itt mindössze 8 tárgy került felvételre. A döntő részt kitevő baltákat a főbb típuscsoportok kronológiai sorrendjének megfelelően osztották be. A lapos baltákat két típus, illetve két darab, típushoz nem köthető lelet képviseli a bajor területen. A Niederosterwitz típusú lapos balta formájú rúdfejeket követően a peremes balták típusonkénti számba vétele következik, majd a sarkított, szárnyas- és tokos balták tipizálására, elemzésére kerül sor. A fejszéket és baltákat a különböző vésőtípusok és egyéb munkaeszközök (kés, poncolók, tokos kalapácsok, üllő és tokos csákány) ismertetése követi, majd a szöveg-részt a vasból készült karos-, szárnyas-füles- és tokos

balták vizsgálata zárja. Természetesen egy ismertetés szűk keretei nem terjedhetnek ki az egyes típusok vagy változataik akár rövid bemutatására sem – hiszen hozzávetőlegesen 100 körüli számú típusba és változatba osztották a szerzők a tárgyakat – azt azonban érdemes megjegyezni, hogy az ismertetés során a szerzők a PBF-kötetekben már megszokott tagolást alkalmazzák: a típus alaktani leírása után részletes leletkatasztert találunk, amelyet rendszerint – a készítési technika, a használati nyomok és a találás körülményei alapján – a típus funkciójának meghatározására tett kísérlet követ, majd keltezésüket és a munkaterületen, illetve a szűkebb és tágabb földrajzi környezetben való elterjedést vizsgálják a szerzők. A függelékben (180–207. o.) egyes darabok kémiái analízisének eredményei kerültek közlésre, amit rövidítésjegyzékek és lelőhelymutató követ. A típusonként táblába rendezett darabok (1–77. t.) mellett a főbb bajorországi fejsze-, balta- és munkaeszköztípusok, illetve az egyes típusok lelőhelyeit bemutató elterjedési térképek vannak (78–96. t.). Néhány táblán bemutatásra kerülnek a fontosabbnak ítélt leletegyüttesek is (97–109. t.), majd a típusok kronológiai pozícióját mutató összehasonlító tábla következik (110. t.); a dolgozatot a PBF-sorozatban eddig megjelent fejszékkel és baltákkal foglalkozó regionális összefoglalók munkaterületeit bemutató, összesítő térképvázlat zárja.

A bajorországi fejszéket és baltákat bemutató PBF-kötet az immáron évtizedek óta megszokott minőségben és módon tárgyalja e témát is. A dolgozat felosztása hűen követi a hasonló tematikájú, megelőző munkákét, főképpen – természetesen nem véletlenül – E. F. Mayer 1977-es, az ausztriai fejszékkel és baltákkal foglalkozó dolgozatáét. A szerzők a regionális kereteken túllépve – ha nem is a teljesség igényével –, de igyekeztek a Bajorországgal szomszédos és attól távolabb eső területek analógiáit, az azokkal összefüggő kutatási eredményeket is figyelembe venni a dolgozatukban; ez annál is inkább szükségszerűnek tűnt, mivel jó néhány típus esetében a kronológiai pozíció a szélesebb körű vizsgálat hiányában nem lett volna tisztázható. Szabadjon végül néhány kritikai megjegyzést tennem. A tekintélyes mennyiségű leletanyagot a szerzők egy már kidolgozott tipológiai rendszerbe igyekeztek beilleszteni, melynek során – főképpen a peremes és részben a szárnyas balták esetében – igen erősen érződik a bizonytalanság a tipológiai elválasztó jegyek tekintetében. Így fordulhat elő az, hogy több típus egyes baltái között alig – vagy egyáltalán nem – észlelhető releváns morfológiai különbség (pl. Langquaid I., Meilen és Regensburg típusok; Zapfendorf és Freudenberg típusok) illetőleg, hogy az egy bizonyos formakörbe beosztott tárgyakat sokkal inkább lehetne egy másik típushoz (is) sorolni (pl. a 92. sz. baltát a See formához közelállónak jelöli meg, míg az inkább a Leifersberg típushoz hasonló vagy a Mägerkingen típus-

hoz soroltak közül néhány a formai jegyek alapján a Nehren típushoz is tartozhat). Még fokozottabban érvényes ez az egy típuson belüli eltérő változatok megkülönböztetésének esetére (pl. a Freudenberg típus variánsai). Az imént felsorolt esetek többségében a morfológiai jegyeken túl a kronológiai pozíció és/vagy az elterjedési területek tekintetében egyáltalán nincs különbség vagy nem mutatkozik lényeges eltérés. A bizonytalanságnak tudható be, hogy a szerzők több alkalommal is utalnak – pl. 99., 117., 144. o. – a tipologizálás nehézségeire, a határozatlan formajellemzőkre. Összességében a kötet olvasása során az említett részeken az az érzése támadhat az olvasónak, hogy az elaprózott, „túltipologizált”, ezért kevésbé átlátható rendszer nemcsak neki, hanem a szerzőknek is komoly gondot okozhatott. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy a sarkított- és tokos balták valamint az egyéb eszközök tipológiája világos, értelmezhető. Kritikai megjegyzéseim ellenére úgy vélem, egy feltétlenül értékes és hasznos kötettel gazdagodott az európai őskorkutás e prominens sorozata.

Gyucha Attila

V. JAROSCH: Samische Tonfiguren des 10. bis 7. Jahrhunderts v. Chr. aus dem Heraion von Samos. Samos, Band XVIII. R. Habelt, Bonn 1994. XII + 190 oldal, 7 szövegművet, 75 tábla.

A samosi Héraion korai terrakotta szobrai már a 40-es évek óta számon tartja a kutatás, elsősorban D. Ohly kiváló publikációinak köszönhetően. A H. Walter-féle ásatások során, a 60-as évek elején, tovább gazdagodott ez az anyag, s végeredményben V. Jarosch publikációjába közel 1200 darabot vehetett fel. Ami különleges jelentőséget ad ennek a gyűjteménynek az az a körülmény, hogy a jórészt a szentély oltárának környékén kiasott agyagszobrocskák közül számos példány zárt leletegyüttesbe tartozik, s ezáltal Kr.e. 800-tól 560-ig jól használható keltezési támpontok bevonása segíti osztályozásukat.

A szerző elsősorban a stílusvizsgálatot tekintette fő célkitűzésének, ha úgy tetszik, a samosi koroplasztikai stílus fejlődését igyekszik nyomon követni a X. századtól a VII. század végéig.

Az anyag állat- és emberábrázolásból tevődik össze, amelyek részben korongolással készült üreges plasztikák, részben tömör mintázásúak. A leletgazdagság stilisztikailag és technikailag összetartozó csoportok elkülönítését teszi lehetővé, s ezek keltezésére, amint erre már utaltunk, Kr.e. 800-tól jó támpontok vannak. A problémák, akárcsak Olympiában vagy a thébai Kabirionban, az ezt megelőző időszak produkciójának azonosítását illetően jelentkeznek. A választott megoldás

más területek, főként Athén és Lefkandi leleteinek bevonása a vizsgálatba. Ennek azután az a furcsa következménye lesz, hogy egyrészt a samosi protogeometrikus és korai geometrikus agyagszobrászat rekonstrukciója ezekre a külső támpillérekre épül, másrészt viszont az ilyen módon létrehozott konstrukció azt bizonyítja, hogy Samoson a fejlődés az athénihez vagy az euboiaihoz hasonló ütemű volt, vagyis a szigeten retardáló provinciális stílussal nem kell számolni.

Nem tagadva annak esélyét, hogy végső soron a Jarosch által kidolgozott stílusfejlődési koncepció és időrend helyes, nem szabad megfedkezni arról, hogy a 70-es évek elején D. Heilmeyer olympiai monográfiájával (*Frühe Olympische Tonfiguren*. OF VII. Berlin 1972) debütált az az irányzat, amelyhez Jarosch csatlakozik. Idestova negyedszázad távlatából megszilárdulni látszanak ezek az olympiai, a thébai kisplasztikát érintő kronológiai konstrukciók, holott valójában az adott lelőhelyekről semmiféle olyan új leletanyag nem került elő ami egyértelműen igazolná a külső támpontok alkalmazhatóságának helyességét.

A samosi publikációnak az előbbiekhez képest kétségtelenül megvan az a nagy előnye, hogy a kronológiai váz már Kr.e. 800-tól szilárdnak tekinthető.

Éppen ezért nagyon lényeges minden olyan megfigyelés, ami jó keletkezési kontextusba illeszthető. Ilyen például a matrica-használat azonosítása egy geometrikus szobrocskán, a firnisz mellett a sötétvörös szín megjelenésének bizonyítása a VII. század közepétől. Nem kevésbé fontosak az ikonográfiai típusokra, a fejdíszre, haj- és ruhaviseletre, ékszerekre vonatkozó megjegyzések.

Külön is hangsúlyozni kell a terrakotta fogadalmi ajándékok jelentőségét a Héra-kultusz korai történetének rekonstrukciója szempontjából. Ezek alapján világosan kirajzolódnak a Homéros előtti Héra-alak minósizmusai, illetve közel-keleti típusú föld- és termékenység-istennő vonásai. Feltűnő, hogy mennyire nincs jelen Zeus a korai idők samosi szentélyében, s hogy hiányzik a kurotrophos-típus a repertoire-ból, s az, hogy az „isten ara” aspektusa csupán a VII. századdal került előtérbe.

Utalások olvashatók ki az anyagból az istennő eredeti téhénalakjára, s némi óvatossággal, a geometrikus kultuszszoborra vonatkozóan is. S már maga az a tény, hogy a VII. század folyamán az állatszobrocskák készítése megszűnik, a kultusz átalakulására enged következtetni.

Jarosch munkája mindezek után nem csak mint a protogeometrikus, geometrikus és kora archaikus samosi koroplasztika monográfiája érdemel elismerést, hanem úgy is, mint a samosi Héraion oltárkörzetének részpublikációja.

TH. FRÖHLICH, Lararien- und Fassadenbilder in den Vesuvstädten. Untersuchungen zur ‚volkstümlichen‘ pompejanischen Malerei. Mitteilungen des Deutschen Archaeologischen Instituts, Roemische Abteilung, Ergänzungsheft 32. Mainz 1991. Ph. von Zabern, 370 oldal, 23 színes, 41 f-f tábla, 11 szövegközi kép.

Ki ne ismerné a Vettiusok házának falra festett, architektonikus stukkókerettel övezett Larariumát, mely olyan jó állapotban maradt fenn, hogy szinte minden Pompejiről szóló könyv illusztrációi közt szerepel, és a római vallásra oly jellemző háziszentélyek bemutatására is a leggyakrabban előforduló példa? Ha egy képet ismerünk, semmit sem ismerünk, mondhatnánk némi túlzással. Tévednénk ugyanis, ha minden Larariumot így képzelnénk el, vagy akárcsak ezt tekintenénk a római háziszentély jellemző típusának, mégha bizonyos szempontból mégiscsak tipikusnak nevezhető. Noha egy Lararium lényegét és funkcióját nem az határozza meg, hogy a benne megjelenő alakok festve vannak-e, vagy az istenszobrocskák egy kis építményben állnak, az alaposabb vizsgálatok mégis fontos különbségek megállapításához vezettek. Ehhez természetesen a teljesség igényével végzett gyűjtésre és összehasonlító elemzésre volt szükség, amit a könyv szerzője meg is valósított, bevonva vizsgálatába az épülethomlokzatok hasonló tematikájú falfestményeit is.

A feladat nagyságát mutatja, hogy a kötet katalógus része több, mint száz oldal (249–341) terjedelmű, és benne 128 festett Lararium, és 74 homlokzati festmény adatai, leírása és szakirodalma található meg. Az olvasó a leírt ábrázolásokat ragyogó minőségű színes, ill. fekete-fehér képeken követheti nyomon. Egyedül a feltárás óta elpusztult, vagy a felismerhetetlenségig elhalványodott ábrázolások hiányoznak. Ezek esetében az egykori leírások szolgálnak a bemutatás és az elemzés alapjául. Mint az elmondottakból is kiviláglik, nem publikálatlan emléksoportról van szó, mégsem került sor eddig ezek átfogó vizsgálatára sem vallástörténeti, sem művészettörténeti szempontból. Pedig segítségükkel egyrészt a római magánvallásosság világába nyerhetünk bepillantást, másrészt pedig az ún. népies művészetbe.

A római művészet, jelen esetben a campaniai falfestészet kétarcúságának kérdése már W. Helbignél (1873) jelentkezett, midőn a görög-római világ közkincsének tekintett „ideale Richtung”-ról, és a helyi, campaniai gyökerekből táplálkozó „realistische Richtung”-ról beszélt. Ez utóbbi az élet mindennapi eseményeit a maga realitásában ábrázolja, minden művészi szándéktól mentesen. Ennek az irányzatnak G. E. Rizzo (1929) a „pittura popolare” nevet adta, és elsőként alkalmazta általában a mindennapi élet és magánvallásosság körébe tartozó jelenetekre, melyeket spontán, hagyomány nélküli, művészileg értéktelen alkotásoknak tekintett. R. Bianchi

Bandinelli (1941) gyökeresen változtatott ezen a szemléleten. A „népi festészetet” önálló és művészettörténetileg alapvető fontosságú irányzatnak nevezte, mely a római művészet szerves részét képezi. Az ide sorolható festmények jellemzőiként sorolta fel a jelenet minél hívebb, elbeszélő jellegű ábrázolási módját, mely mellőzi a díszítő elemeket. Ezzel egyidőben (1940) G. Rodenwaldt a római domborművekkel foglalkozva állapította meg, hogy a népművészet (Volkskunst) a római művészet egész történetében jelen van, mely végül a kései antikvitás merev formaadásának alapjául szolgált. Bianchi Bandinelli értelmezésében ez nem valami lappangó, hanem a hivatalos művészettel párhuzamosan létező jelen-ség, melyet a *sermo plebeius* mintájára „arte plebea”-nak nevezett el.

A továbbiakban az előbbi elnevezés mellett világos különbségtétel nélkül megjelent az „arte popolare”, a festészet esetében a „pittura popolare” (A. Maiuri, 1953; M. Borda, 1958). A kérdés legújabb, még megjelenés előtt álló vizsgálata F. Zevitől származik (L’arte popolare). Ő a realista és a szakrális képekben az itáliai hagyomány folytatását látja, melynek megőrzői az alsóbb társadalmi rétegek. Jellemzőik a kompozíció egységének hiánya, a térbeliség és arányosság iránti érdektelenség, a felületes kivitelezés. Zevi elismeri ezen szempontok egyes esetekre való alkalmazásának és a határvonalak meghúzásának nehézségét, mivel az itáliai hagyomány folyamatosan erősödő görög-hellenisztikus befolyás alatt állt. Ennek ellenére a népi-itáliai hagyomány nem tűnt el, mert a késő antikvitásban ismét felülkerekedett, ahogy az alsóbb néprétegek ismét vezető szerephez jutottak.

Ez a kicsit hosszúra nyúlt bevezető az egyébként nem túl mutató, és a többi falfestmény mellett kevés figyelemre méltatott emlékcsoport művészettörténeti jelentőségét kívánja kifejezésre juttatni. Mindazonáltal nem tekinti feladatának, hogy ennek az egy műfajnak (Gattung) az átfogó feldolgozása alapján bekapcsolódjék a főtebb vázolt vitába, de úgy ítéli meg, hogy eredményei fontos adalékot jelentenek a kérdés további vizsgálatához. A tanulások kifejtésére a IV. fejezetben kerül sor.

Az I. fejezet azokat a kutatási eredményeket összegzi, melyek a képek tartalmára és társadalmi kötődéseire vonatkoznak (Bildinhalte und Rezipienten). A Larariumok festett istenalakjairól egyértelműen megállapítható, hogy kultuszképek voltak, amelyek előtt az áldozatbemutató zajlott. Erre utalnak az előttük kialakított – akár bemélyített, akár előreugró – áldozó felületek vagy oltárok. Ugyanez nem mondható el a házak és boltok bejáratának falára festett védőistenekről. A festett Larariumokon mindenekelőtt a két Lar jelenik meg tánclepcsében, köztük pedig egy oltár előtt áldozatot bemutató Genius. A *Lares familiares* vagy *domestici* a házzal vagy a háztar-

tással azonosíthatók, a *Genius* a görög Agathos Daimonnal, és a ház urának védőistenségeként fogható fel. A rajtuk kívül még gyakran emlegetett *dei Penates* alatt nem külön istenegyénségeket, hanem a házi védőistenek együttesét kell érteni.

A házi Larariumok mellett előfordulnak Pompejiben a keresztútiak is (*Lares compitales*). A Kr.e. 7-ben végrehajtott augustusi reformok eredményeképpen ezek neve *Lares Augusti*-ra változott, a közöttük álló alakot pedig *Genius Augusti*-ként tisztelték. Rómában 265 *compitumot* hoztak létre, melyek kultikus teendőit négy *vicomagistri* és négy *vicoministri* látott el. Az előbbiek szabadonbocsátottak, az utóbbiak rabszolgák voltak, tehát a társadalom legalsóbb rétegeihez tartoztak. Közéleti tevékenységük és társadalmi felemelkedésük számára ez az egy út kínálkozott.

A festett Larariumok közül 98-ban csak a *Genius* és/vagy a *Lares* jelennek meg többnyire egy kigyó kíséretében. 71 Larariumban fordulnak elő még más istenségek is. Ha az előbbiek házon belüli elhelyezkedését vizsgáljuk, úgy több, mint fele konyhában és a szolgaszemélyzet lakrészében található, míg alig negyede a reprezentatív helyiségekben. A továbbiakban előfordulnak még kocs-mákban, vendéglőkben, műhelyekben és boltokban. Ebből arra következtethetünk, hogy e kultuszhelyek használói elsősorban a „kisemberek”, szolgák, rabszolgák, kézművesek lehettek. Azoknak a házaknak, melyekben a Lararium reprezentatív helyiségben található, a nagyobbik része a szerény vagy közepes méretűek közé tartozik. A *Genius*–*Lares* képtípus a luxusházak reprezentatív helyiségében sohasem fordul elő. Arra következtethetünk tehát, hogy a festett Lararium, olcsó megoldás lévén, egy-egy ház szolgaszemélyzetének, nem pedig az egész *familiának* a házikultuszát szolgálta.

Természetesen a reprezentatív Larariumokban is jelen vannak a *Genius* és *Lares* mint hagyományos házi-istenek, mellettük azonban még egy sor istenszobrocska volt elhelyezve, akik a ház védelmezői voltak. Ezek rekonstrukciója azonban sokkal nehezebb, mert a fennmaradt szobrocskák jó részének pontos lelőhelye nem ismert. Annyi mégis megállapítható, hogy míg a szolgaszemélyzet a *Genius*- és *Lar*kultuszt ápolta, addig a *Penates* tisztelete a háziúr (*gens*) kezében volt. Az oltárnál áldozó *Genius* igen gyakran a háziúr vonásaival jelenik meg, aki a család legfőbb tekintélyét (*auctoritas*) testesíti meg.

A *Genius* és *Lares* mellett megjelenő további istenábrázolásokat a *Penates* gyűjtőfogalommal jelölhetjük. A műhelyek és a boltok festett Larariumaiban fordulnak elő leggyakrabban, így a pékségekben öt alkalommal *Vesta*, egyszer *Bacchus*, *Mercurius* és *Venus Pompeiana*. *Vesta* közismerten a molnár és pék istennője volt. A kocs-mákban és borkimérőkben *Bacchus*, *Mercurius* és az univerzális védőistennő, *Fortuna* jelenik meg. *Mercurius* és olykor *Hercules* is a kereskedelmi haszonnak, míg

Bacchus a szőlészetnek és a borászatnak az isteni pártfogója vagy megtestesítője volt.

A lakóházak reprezentatív részének védőistenségeire a változatosság jellemző, a személyzeti részben viszont leginkább Fortunával, olykor Isis-Fortunával találkozunk. Az egyiptomi istenségek előfordulása a Penates között 20 %-ra tehető, ami korántsem vall akkora jelentőségre, amelyet K. Schefold (1952, 1975) feltételezett. Fortuna gyakori előfordulása a konyhákban nem meglepő, mert a rabszolgák és „kisemberek” körében különös tiszteletnek örvendett. Pompeji templomának kiszolgálói (*ministri*) Kr.u. 3-tól rabszolgák és felszabadítottak voltak. Meglepő, hogy Vesta a pompeji házikultuszban nem játszik szerepet, nincs nyoma annak, hogy a házitűzhely védelmezője vagy megtestesítője volna.

Nemcsak a keresztúti szentélyekben, hanem házak (6), ill. boltok, kocsmák és műhelyek (34) bejáratainál is számos istenábrázolással találkozunk. Ez utóbbiak tekinthetők a magánvallásosság megnyilvánulásainak, de a cégtábla szerepét is betölthetik. A homlokzaton leggyakrabban előforduló istenalak Mercurius (boltoknál 19, lakóházaknál 6). Utóbbiaknál a háztulajdonos kézműves vagy kereskedő volt. Általában úgy tekinthető, hogy Mercuriusban a haszon biztosítóját látták. Több ízben megjelenik mellette egy omphalos köré tekeredő kígyó. Ez utóbbi a *genius loci*, az omphalos pedig a védelmezett hely kifejezése lehet. Mercurius szerencsehozó szerepére utal, hogy három alkalommal Fortunával együtt fordul elő. Hercules (6) jelentését már említettük. Minerva (6) mint Athéné Ergané kézművesistennőként jelenik meg, és leginkább az asztalosokhoz és fazekasokhoz kapcsolódhat.

Pompeji védőistennője, Venus Pompeiana csak kétszer fordul elő. Különösen lenyűgöző az, amelyik a filckészítő mester Vecilius Verecundus Via dell'Abbondanzán lévő kereskedésének bejáratánál található. Az istennő szemből közeledik elefántok vontatta quadrigáján, diadal-kocsiját hajóorr alkotja, keze kormánylapátra támaszkodik. Mindkét attributum tengerből való születésére utal (*anadyomené*). A jelenet egyik oldalán Fortuna áll, ez esetben nyilván az egész város szerencseistennője; a másikon a Genius, a helynek és a városnak a védőszelleme.

Az egyik kallósműhely homlokzatán megjelenő Romulus és Aeneas-csoport védőistenségekként való ábrázolása felfogható a tulajdonos *romanitas*-tudatának. A nem sokra becsült foglalkozás képviselőjének patronus választására nem maradt el a gunyoros reagálás. Az alákarcolt graffiti így hangzik: *fullones ululamque cano, non arma virumque*. A választás azonban valószínűleg nem volt egyedi. A város forumán álló Eumachia (posztópiac?) homlokzatán a fennmaradt feliratok tanúsága szerint Romulus és Aeneas-Anchises szobrai voltak elhelyezve, és ez szolgálhatott mintául a műhelytulajdonosnak.

A kígyóábrázolások száma feltűnően nagy, összesen 191. Előfordulásuk a reprezentatív helyiségekben a leg-

gyakoribb. Ha párosával jelennek meg, úgy egyikük hím, amit taréja és szakállá árul el, másikuk pedig nőstény. A kígyó értelmezésére sok lehetőség nyílik. A szerző G. K. Boyce (1942) nézetét fogadja el, aki nem a *genius familiaris*, hanem sokkal inkább a *genius loci* megtestesítőjét látja benne. Ezt a helyvédő, bajelhárító szerepet különösen egyértelműnek tartja egy latrina festménye esetében, amelyen Fortuna álló alakja mellett két kígyó egy guguló férfit fog közre, fölöttük pedig festett felirat: *cacator cave malu(m)*. A szerző szerint a helyvédő kígyók az „ártó bűz” létrehozójára támadnak (59. old.). Értelmezésének alátámasztására egy homlokzatfestményt idéz, melyen két kígyó egy oltárt fog közre, fölül pedig a felirat: *cacator, sic valeas, ut tu hoc locum traseas* (cacator, úgy maradj egészségesben, ahogy ezt a helyet hátrahagyod), azaz jobban teszi, ha nem követi el ártalmas cselekedetét.

A két ábrázolás párhuzamba állítása nem meggyőző, hisz merőben más funkciójú helyekről van szó. Egy latrinán mi mást tehetne egy *cacator*, minthogy elvégzi a dolgát, és ez óhatatlanul bűzzel jár, ami egyébként is jellemző a latrinákra. Ha a kígyók ez ellen védenék a helyet, a latrina nem tudná betölteni funkcióját. Ez esetben tehát csak azt az értelmezést látom elfogadhatónak, mely szerint a felirat a latrina bepiszkításától óvja használatját, mert ezzel a hely szellemének haragját vonja magára. Egy áldozóhely körül, amit a másik festmény ábrázol, természetesen megengedhetetlen, hogy ott valaki a dolgát végezze. Ez már Hésiodos óta ismert tilalom (Munkák és napok, 757–60). Megszegőjének nem egyszerűen a hely szellemétől, hanem egyenesen Iuppitertől kell tartania, ahogy erre egy másik pompeji ház (III 5, 1) felirata utal.

A kígyók övezte oltáron áldozati adományként fenyőtoboz és tojás fordul elő. Értelmüket csak találgathatjuk: bizonyára termékenység- és bőségszimbólumok. A tojás esetében komolyan szóba jöhet még az újjászületés gondolata is, ami a kígyó jelentései között is megtalálható.

Az ábrázolások egy részén a mindennapok eseményei is megjelennek, pl. az áldozatot bemutatók felvonulása, vagy az istenábrázolásoktól elválasztott mezőben a kézművesek tevékenysége. A híres Venus Pompeiana jelenet alatt egy filckészítő műhelybe kapunk betekintést. Három esetben hajó látható az istenalakok mellett. Ezek minden bizonnyal realista elemként a tengeri kereskedelemre utalnak. Az egyik bordélyház (VII 6, 34/35) is megtalálta a megfelelő cégért a maga számára: egy számár oroszlánra hág, azaz a potenciájáról híres számár még a legerősebbnek tartott oroszlánon is felülkerekedik, amit egy felé közeledő Victoria győzelmi koszorúval jutalmaz.

A II. fejezet az időrend és stílusfejlődés kérdésével foglalkozik. Erről a fennmaradt festmények a kora augusztusi időszakról adnak folyamatos képet, azaz a harmadik stílus kezdetétől, de többségükben a negyedik stílushoz tartoznak. Ennek az is a magyarázata, hogy a falképeket gyakran felújították. A stílusvizsgálat elkerülhetetlenül

vezet a mester- és műhelykérdéshez. A szerző szerint Pompejiben hosszabb ideig működő műhelyekre vonatkozóan sem epigráfiai vagy irodalmi, sem régészeti bizonyítékok nem állnak rendelkezésünkre. Az alakok és ruházatok megfestésében, az oltárok és díszítőelemek sajátos vonásaiban egy-egy mesterkéz megállapítására van lehetőség, de ezek műhelyekhez való kapcsolására már nincs. Már a korábbi vizsgálatokból kiderült, hogy a falfelületek dekoratív festői és a figurális jelenetek készítői (*pictores imaginarii*) nem együtt dolgoztak, és nem tartoztak feltétlenül egy műhelyhez. Több festmény egy kézhez kapcsolása viszont megengedi azt a következtetést, hogy néhány festő Genius/Larképek készítésére specializálódott. A negyedik stílus Penates-ábrázolásai és homlokzatistenei a mitológiai jelenetek alakjaival összevethetők, tehát az előbbieket készítő is *pictores imaginarii* voltak.

A III. fejezet a tipológia és a kompozíció aprólékos vizsgálatát tartalmazza. Az istenábrázolásokról megállapítja, hogy azok a klasszikus és a korahellénisztikus időszakban kialakult típusokat követik. Az előbbi elemeket felhasználva jött létre a helyi aktualitással rendelkező Venus Pompeiana kompozíciója is. Az ábrázolások párhuzamait elsősorban a kisplasztikában találjuk meg, ami azzal is magyarázható, hogy a Larariumok szobrászati díszítését más eszközzel, a festéssel oldja meg. Az alakok semleges háttér elé helyezése a domborművek istenképeivel mutat rokonságot. A festészet adta lehetőséget a térbeliség és a színekkel tagolt mélység érzékeltetésére szinte sohasem használja ki. Az egyes alakok kapcsolat nélkül sorakoznak egymás mellett.

Az eddigiekben megállapított stilisztikai, tipológiai és kompozíciós jelenségek a bevezetőben felvetett kérdéshez vezetnek vissza, mégpedig a népiesség problémájához (IV. fejezet). A korábbi – elsősorban olasz – kutatás hajlamos volt minden olyan jelenséget, melynek hiányoztak a közvetlen görög előképei, népiesnek és bennszülött itáliai hagyománynak tekinteni, nem törődve azzal, hogy az ezt megerősítő itáliai vagy kora római párhuzamok sem állnak rendelkezésünkre. Az ún. reliefstílus (semleges háttér, az alakok parataktikus egymás mellé helyezése, a szemből- és oldalnézet alkalmazásának túlsúlya) a Larariumokra és a homlokzati festményekre jellemző, azaz műfajstílusnak (*Gattungsstil*) tekinthető. Ez esetben az ábrázolásmódot a tartalom határozta meg: az áldozatbemutatásnak szakrális-jogi szempontból pontosnak kellett lennie, amire az áttekinthető, elbeszélő komponálás alkalmasabb volt, mint a klasszicizáló. Az ábrázolás nem akart műélvezetet nyújtani, és megértése nem kívánt különösebb intellektuális teljesítményt a nézőtől.

Kétségtelen, hogy a festett Larariumok és homlokzatok képein a népiesnek tartott formai megoldások jellemzőek, és ugyanakkor ezek az ábrázolások az alsóbb néprétegekhez kapcsolódnak. A népiesnek tartott vonások azonban nem elsősorban szociális, hanem in-

kább funkcionális meghatározottságúak, és nem a helyi népi hagyományban gyökereznek, hanem a „magas művészet”-ből átvett, és a célnak megfelelően átalakított formavilágban. A görög művészet örökségét magáévá tevő felső társadalmi rétegek szoros egymásmellettségben éltek szolgálóikkal, ez utóbbiak pedig anyagi és kulturális korlátaiktól függően igyekeztek követni gazdáik ízlését. Ez a magyarázata annak, hogy korai császárkorban magas kulturális színvonalon álló Campaniában oly nehéz határvonalat húzni az egyes társadalmi rétegekhez kapcsolódó művészeti emlékek stílusa között, mert különböző mértékben ugyan, de minden réteghez eljut a „magas művészet” jótékony hatása.

Az V., egyben utolsó fejezetben a mindennapi élet eseményeinek realista ábrázolásait (pl. kenyérarúsítás, amphitheatrumi verekedés) elemző szerző még a maradék talajt is kihúzza az itáliai-római hagyomány létezése alól, megállapítva, hogy ezekben a falfestményekben sincs semmi itáliai vagy bennszülött római vonás. A kifejezetten népies képek a campaniai festészetnek csak elenyészően kevés részét képezik, és ezek is olyan jelenetek, melyek témájuknál fogva eleve az alsóbb néprétegekhez kapcsolódtak (kocsmái jelenetek). Éppen ez a néhány freskó adhat némi bepillantást az antik befogadó tényleges művészetfelfogásába, ami egyébként a festők magas kézműves színvonala mögött rejtve maradt.

Th. Fröhlich monográfiája több szempontból is tanulságos. Egyrészt megmutatja, hogy nincs jelentéktelen téma, csak jó vagy kevésbé jó munka. A legszerényebb emlékcsoportok is kellő mélységű elemzéssel egy-egy korszak és terület művészetének, vallásosságának alapkérdéseire vezethetnek el. Másrészt arra figyelmeztet, hogy mily óvatosságnak kell lennünk a summás megállapításokkal szemben. Hiábavalóak a tetszetős és közkedvelt elméletek, ha nem állják ki a próbát gyakorlati alkalmazásuk során. A valóság ugyanis sokgyökerű és sokarcú, melynek igaz megismerése csak a maga összetettségében lehetséges.

Gesztelyi Tamás

Európa közepe 1000 körül. Történelmi, művészeti és régészeti tanulmányok az „Europas Mitte um 1000. Beitrage zur Geschichte, Kunst und Archäologie” c. kötethez (Hrsg. Alfried Wiczorek–Hans-Martin Hinz. Konrad Theiss Verlag GmbH, Stuttgart 2000). Kiadja a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója. Szerkesztette: Garam Éva. Tervezés és nyomdai előkészítés: AD Grafikai Stúdió. Kánai Nyomda, Budapest, 2000.

A kötet eredetileg a német nyelvű kézikönyv – vagy inkább tanulmánykötetek – magyar nyelvű kiegészítő kötet. A kiadó jelzése szerint angol, cseh, lengyel és német

nyelven is megjelenik majd a mű, mely két részből áll: az „Európa közepe 1000 körül” c. kiállításához írott kézikönyvből, azaz az ismertetendő kötetekből, valamint a kiállítás katalógusából, mely sajnos eddig nem került kezembe. A kézikönyv megjelenését a heidelbergi Klaus Tschira Alapítvány tette lehetővé.

Szinte lehetetlen feladat a két, összesen 195 tanulmányt közreadó kötet ismertetése, hiszen csak a cikkek felsorolása is kimerítené a rendelkezésre álló terjedelmet. Nyilvánvaló, hogy a kötetek az Európa Tanács 27. kiállításaként Budapesten bemutatott, majd Krakkó, Berlin, Mannheim, Prága, Pozsony közönsége elé kerülő monstre tárgy-együttes értelmezését szolgálná, azon különleges és többségükben egyedi tárgyak együttesét, melyet 12 ország 175 intézménye kölcsönzött több mint két esztendőre.

Mi lett volna, ha a köteteket kiegészítik szlovén, horvát, és osztrák szerzők tanulmányai is, hiszen ezen országok legalább annyira Európa közepéhez számítanak, mint a tárlaton megjelenők. El kellene döntenie, hogy a tanulmánykötetek kinek szólnak. A mindennapi látogatónak-e, akiben bármekkora is a törekvés, hogy anyanyelvén olvassa a kézikönyvet, a több kilogramm súlyú műveket nem cipelheti magával a tárlaton, mely katalógus nélkül nehezen élvezhető, avagy a szakkutatók számára, csak hogy nagyon sok olyan közismert adatot, tényt, másutt részletesebben megjelent tanulmány kivonatát tartalmazza, mely kézikönyvként történő használatát megkérdőjelezheti. Ha azonban felsőfokú tudományos ismeretterjesztő műként üdvözljük a kétségkívül nagy szervezőmunkát s eredetileg elmélyült, korszerű koncepciót igénylő kiállításához kötődő kézikönyvet, mindenképpen rendkívül hasznosnak tarthatjuk, akár a felsőfokú oktatás segédkönyveként is.

Nem is lehet célunk a kritika, itt a könyveket, illetve azok magyar nyelvű változatát kell bemutatnom. Ez utóbbi sajnos nem tartalmazza az illusztrációkat, csak az 501 kép felsorolását, mely még nehézkesebbé teszi a könyvek használatát. A tanulmányok 146 szerző fáradságos munkáját dicsérik, akik hazájukban az általuk itt is megírt témák kiváló specialistái s tanulmányaikkal hozzájárultak a nagy ívű munka sikeréhez. Méltányos, hogy legalább a magyar szerzőket felsoroljam: Bálint Csanád, Benkő Elek, Benkő Lóránd, Biczó Piroska, Bóna István, Érszegi Géza, Frisnyák Sándor, Gerics József, Györffy György, Horváth István, Kiss Lajos, Kovács Éva, Kovács László, Kristó Gyula, Lovag Zsuzsa, Makk Ferenc, Marosi Ernő, Sinkó Katalin, Szőke Béla Miklós, Szőke Mátyás, Takács Imre, Takács Miklós, Tóth Melinda, Veszprémy László, Wolf Mária

A kötetek szerkezete a bevezető általános ismereteket és szándékot összefoglaló írások után (Alfried Wiczorek, Hans-Martin Hinz, Johannes Fried, Michael Müller-Wille), a kiállítás metodikáját követi. Így szükségszerűen fordulnak elő mozaikszerűen vissza-

térő tematikus elemek, melyek a kiállításához nem nyíre szorosan kötődő tanulmánykötet esetében nem fordulna elő.

Bevezetőként a modern nemzetek múlt-képét idézik, különös tekintettel a nemzeti romantika évtizedeire. Kísérő kilóg a sorból „Az antikvitás öröksége és a keresztény hagyomány” című fejezet.

A harmadik fő fejezet „A szlávok és magyarok Európa közepén” címet viseli. Ebben a már említett mozaikszerűséggel földrajzi, gazdasági, kereskedelmi településtörténeti tanulmányok csokrárt kínálják. E csokrot színesítik a magyarok bizánci és nyugati kapcsolatai, különös tekintettel kalandozó hadjárataikra, valamint a nyugati-szlávok viszonya nyugati szomszédjukhoz, valamint a morva birodalom kialakulásának kérdésköre.

A negyedik nagy témakör, mely tulajdonképpen az egész kiállítás központi tárgyát képezi: Európa közepének kialakulása, államalakulatok, egyházalapítások és új népek születése. Ezen belül azután egymás után kerül sorra Csehország, Lengyelország, Magyarország állam- és egyházszervezetének nem kevés vajúdással végbe ment születésének felvázolása. Gazdasági, politikai, történeti háttérként az Ottók európai politikája, a német szláv kapcsolatok tárgyalása és illusztrálása következik, melyet III. Ottó szerepe az ezredfordulón, s a német-római birodalom újjáélesztésének eseményei, a birodalom és Róma kapcsolatai követnek.

Az ötödik rész tanulmányai az „Új örökség. A nemzetek Európa közepén” főcímet viselik. E téma, az egyház, a szerzetesség szerepét taglalja. Foglalkoznak a közös jogi és egyházjogi elképzelésekkel, a szerzetesség integráns szerepével, a szentkultuszokkal. Az utolsó félszáz oldal a kulturális sokféleséggel és a nemzeti identitással, illetve ezek tárgyi vetületével foglalkozik, mintegy összekötve az első ezredfordulót a második néhány húsbavágó kérdésével. Ebben a fejezetben kaptak helyet a nemzeti történetírások kezdetei, valamint a dinasztiaiák szentjei és az országok védőszentjei, Imre, István, Vencel, Ludmilla, Adalbert, Mór, Lőrinc, Ulrich, Vitus. Skóciai Szent Margitot nem sikerült megtalálnom, pedig ő is az Árpádok leszármazottja. A fejezet végét az uralkodói jelvények, mint a nemzeti identitás jelképei zárják. Ide kívánczok voltak volna a Nemzeti Múzeumból eltávolított koronázási jelvények is.

Az utolsó, a hatodik fejezet címe: „Ezer éves közös örökség: Közép-Európa az 1000. és a 2000. év között” Piotr S. Wandycz tollából született hét és fél oldalon kísérli meg ezer esztendő közös történelmét összefoglalni.

A német nyelvű kötetet a források jegyzéke, a fontosabb szakirodalom válogatott jegyzéke, a szerzők és fordítók névjegyzéke, topográfiai regiszter, valamint a történeti személyiségek regiszterei egészítik ki. A hivatkozássokat a képek forráshelyeinek felsorolása zárja.

A szép kiviteli könyvben, elsősorban a hely és személynévek ortográfiájában, számos bántó hibát talál-

tunk. Sajnos e hibáktól nem mentes a magyar nyelvű kötet sem. Még több hiba, elírás van a kiállítás szövegeinél. Talán érdemes lett volna egy-egy anyanyelvű korrektort megbízni a munkálatok végső kivitelezése előtt, hiszen így joggal tételezzük fel, hogy a cseh, lengyel, szlovák nyelvű feliratok sem különbek.

A két, illetve most már három kötetet kiegészíti a Magyar Nemzeti Múzeum mindössze 26 lapból álló tájékoztató füzetecskéje (a kiállítással azonos címmel), mely csaknem pótolja a kezelhetetlen tanulmányköteteket. Marosi Ernő avatott kalauzolója végigvezet a kiállításon, a már felsorolt fő témaköröknek megfelelő tematika, illetve sorrend szerint. Garam Éva áttekinthető, szépen szerkesztett munkája, jól válogatott, színes, elegáns képekkel – hiszen a műtárgyak gyönyörűek – ajándék, kedves meglepetés a látogató számára. A terület ismerőinek meglepetést okoznak Marosi Ernő jól sikerült, az eredeti ritmust és atmoszférát hűen visszaadó műfordításai.

A tanulmánykötetek s az utóbb ismertetett katalógust pótló füzetecske egy nagyvonalú koncepcióval tervezett, rendkívül sok jó szándékkal, áldozattal megvalósított kiállítás kiegészítő, ám szerves részeként jöttek létre. A kiállításról bizonyára sok ismertető jelenik meg két éves vándorútja során. Magunk csak egy megjegyzést szeretnénk mondanivalónk záradékául leírni. A legjobb, legszebb műtárgyak bemutatását, a legnagyobb szaktudású válogatási elveket, kutató generációk munkájának eredményét is tönkre teheti az olyan belsőépítész szemlélet, mely a kulisszák szerepét a műtárgyak elé helyezi, mely nem számol a nagy tömegű látogatóval, mely nem használja ki korunk kifinomult világitástechnikájának lehetőségeit.

Trogmayer Ottó

Rómer Flóris jegyzőkönyvei. Somogy, Veszprém és Zala megye (1861). Sajtó alá rendezte Valter Ilona, Velladics Márta. Budapest, 1999. 316 oldal.

Kollégáink között köztudomású, hogy Rómer úti jegyzeteiben a régészeti, néprajzi, nyelvészeti, építéstörténeti, természetrajzi adatok garmadája található. Merítettek is belőle bőven egyes kutatók, de most történt meg először, hogy egyetlen füzet teljes anyaga napvilágot látott s adatait valamennyi tudományterület értékesítheti. Úgy véljük, hogy ez az egyetlen igazán jó megoldás, egyúttal követendő példa a továbbiakban.

A sajtó alá rendezők, ahogyan rendkívül szerényen nevezik magukat, emberfeletti munkát vállaltak, hogy ezzel a közösség érdekeit szolgálják. Évek óta tudtunk Valter Ilona és Velladics Márta erőfeszítéseiről, amellyel a megjelentetés leghasználhatóbb formáját igyekeztek kialakítani, s ez – a most megjelent jegyzőkönyvből

egyértelműen kitűnik – sikerült is. A noteszoldalokról készült fotó baloldalra történt helyezését a jobb oldalon az átirat követi. Így azonnal ellenőrizhető az olvasat helyesége és egyúttal az ábrák segítik a megértését, illetve – ami ennél is fontosabb – az illető tárgy (többnyire templom) felhasználását. A jelenlegi füzet háromnyelvű: magyar, német, latin. A füzet zömében magyarul íródott, de néhány helyen Rómer latin vagy német megjegyzéseket fűzött saját jegyzeteihez. A kövekről (római, középkori) másolt feliratok mindegyike az eredeti nyelven került lejegyzésre és ebből következik, hogy zömük latin nyelvű, de akad közte néhány német szövegű is.

Nagyon sok megfigyelését, épületleírását felhasználta Rómer későbbi tanulmányaiban. A füzetnek ezeket az oldalait, szövegrészeit tintával áthúzta, ami a baloldali fakszimilében azonnal szembeötlik, de a sajtó alá rendezők ilyen esetben igyekeztek megkeresni Rómer munkáiban azt a helyet, ahol az illető szövegrész megjelent. Tekintve nagyszámú publikációit, ez nem lehetett könnyű feladat.

Az eredetileg negyvenhat darabból álló sorozatból négy füzet ma már hiányzik. A tényérményi kis jegyzőkönyvek állandóan vele voltak és 1858–1888-ig napról-napra nyomon követhetjük gyűjtőútjait, utazásait. (Mellesleg: ezek ismerete nélkül csak hiányosan írható meg Rómer tevékenysége, életrajza.)

Végiglapozva ezeket a köteteket sokszínű, érdekes világ tárul elénk. Egy római kő szövege után Árpád-kori középkori templom alaprajza, építészeti tagozata következik, ezután őskori cserepeket ír le, harangokat vázol fel felirataikkal együtt. A középkori templomok mellett megtaláljuk ötvöstárgyak, falfestmények, őskori sáncok, kő- és bronzeszközök, római castrumok, éremleletek leírását, de feljegyzi a tájszavakat, adomákat, népi szokásokat, babonákat is. Lerajzolja a Balaton-felvidék hegyeinek egymáshoz való viszonyát és az útjába kerülő növények mellett közettani leírások is szerepelnek. A könyvtárosoknak csemegét jelent a falusi plébániákon talált könyvek feljegyzése, míg a levéltárosok eldugott falvak jegyzőkönyveiből kimásolt adatoknak örülhetnek. Kedvesek, emberiek az öt ért bosszúságokról szóló híradások: fergeteges idő, amikor nyilván bőrig ázott, mert hatalmas körutait legtöbbször gyalog tette meg. Ezért tudott olyan helyekre eljutni, ahol előtte kutató elme még nem járt, s az elmúlt másfélszáz év alatt se nagyon. Utazásait ő maga jellemezte a legjobban a Bakonyról írt munkájában: „Összejártam szép hazám majd minden megyéjét többnyire gyalog, sokszor lóháton, igen ritkán kényelmes úri fogaton, bámultam két ízben a mindenható szép világot a felhőkön túl emelkedő lomnici csúcsról épen úgy mint az alföld határnélküli, leírhatatlan benyomású pusztáin, melyeken majd térdig érő sárban, majd övemet haladó Tisza-kiöntvényeiben gázolván, a pusztai betyár búvóhelyein nem prédát, sem vadat, hanem a szeretetre méltó tudomány kedves magzatait keresém fel.” Ez a

mérhetetlen tudományoszeretet vitte, hajtotta előre élete végéig. S közben a magyar föld régi emlékeinek tízezreit találta meg és vette szemügyre személyesen. Ma már megismételhetetlen teljesítmény!

A jegyzetek anyaga nem publikálásra szánt szöveg, hanem emlékeztető nyersanyag, de pótolhatatlan értékű, hiteles adatgyűjtemény. Minden ember számára, aki kultúránk, emlékeink iránt érdeklődik, alapvető fontosságú. Szép számmal akad olyan tárgy rajza is, amely azóta nyomtalanul elpusztult és csupán e jegyzetfüzetek megsárgult lapjain tanulmányozható, kiadásuk régóta érzett hiányt pótol.

Néha bizony nehéz kiböngészni a terepen, zötykölődő szekéren, ceruzával írt sorokat. Az írás néhol halvány, elmosódott, a kis tenyéryi füzeteket vélhetően százszor is begyűrte-kivette papi ruhájának zsebébe. Nem csoda hát, hogy olvasatuk nem minden esetben sikerült. Van olyan is, amit mi másként látunk, olvasunk. A kiadás egyik közvetett célja lehet, hogy ezeket helyesbítsék. Magam is megteszem megjegyzéseimet az alábbiakban, bár nem egy esetben csak a megoldás lehetőségét vetem fel, korántsem gondolom, hogy az én értelmezésem az igazi. De talán többünk szeme végül kiadhatja a helyes értelmezést. Nézzük sorba:

1. oldal 13. sor végét kiolvasni nem tudták kése[...], szerintem képe, azaz Szt. Ferencz képe.

6. oldal jobb alsó felén szerintem Mauren, azaz falak.

9. oldalon a vár rajzán jobbra fent 3° a fal, nyilván vastagsága, ahogyan azt számos más rajzán is jelzi.

10. oldal felülről a 8. sorban szédelgőnek. Én egy S betűt is látni vélek, azaz szédelgősnek.

10. oldal alulról a 4. sorban a vízmosságok után pontot látok. A keskeny nagybetűvel kezdődik.

Rómer kis és nagy K betűjét nehéz megkülönböztetni. Magam azt tapasztaltam számos levelének elolvasása – részben kiadása – során, hogy a K nagybetűnek vehető, ha kezdése rézsűsen felfelé haladó vonallal indul. 16. oldal utolsó sora elején kiolvashatatlan szó. A sajtó alá rendezők [...] ziegeln tudtak kiböngészni. Én Bauziegeln-t látok. Ugyanezen az oldalon, a vár alaprajzán felül, fejetetejére állítva (Rómer vélhetően körüljárta a várat és füzetét is így forgatta) szerintem breiter Weg. A két szó az ábrán közelebb van, mint az értelmezés is mutatja. 18. oldalon alul lemaradt a Ltsz. 956. A 19. oldal alján (valójában a tetején, mert Rómer megfordította a füzetet), az Észak alatt lemaradt a 11 láb 1". A sziglieti vár rajzának keleti oldalán, közvetlenül a fal mellett árok szót vélek látni. Az ablak-ot viszont nem találom. A 21. oldalon alulról az ötödik sorban lemaradt a méret jelzése, illetve lecsúszott az 1-es lábához. Helyesen: 2 1/2 Ugyanitt a templom rajzán belül kor. [kórus-t] olvastam. De a később több helyen ismétlődő kar elbizonytalanított s lehet, hogy a sajtó alá rendezők olvastak a helyes. Annál is inkább, mert a kor. után nincs pont.

A 22. oldalon felül a második sorban a kipontozott rész BALTA, azaz Rómer megismételte a feliraton látható BALTA-ZÁR LENGYE nevet, de ezt észrevette és három vízszintes vonallal áthúzta. A 26. oldal első sorában nem beszámolás, hanem leszámolás. Bár az íráskép b-t mutat, az egész mondatból ez az olvasat látszik helyesebbnek.

Ugyanezen az oldalon az utolsó sor elejének német szava talán Quader, de ezért nem tenném tűzbe a kezem. A szöveget mindenesetre értelmezhetővé tenné. A 29. oldal utolsó sorában a 5° áthúzandó, amint azt Rómer is helyesbítette 4°-re. A 37. oldal legalján még egy sor szerepel a jegyzőkönyvben. Az 54. oldal 8. sorának vége íráson helyett írásra. Ez egyezik a szöveg többi szavával is. Az 56. oldal 4. sorban arczot. Az 59. oldal 10. sorában dicke. Ugyanezen az oldalon alulról a 6. sorban virágot után vessző, 4. sorában maradványaiban után vessző, 3. sorában fürkészi. A 60. oldal legalsó sorában a Kép első betűje kis k. A 62. oldal 8. sorának végén a kipontozott rész szava forma. A 66. oldal első sorának vége: einziges. A 68. oldal 4. sor nem lehet mézes fa? A 69. oldal közepén jobbra, a kisbetűs rész u-ja n. A felette lévő vízszintes vonal jelzése szerint rövidítés: n[on]. Így az alatta álló habetur értelmezhetővé válik. A 87. oldal 5. sora nem Pintérkulcs, hanem Pintér Endre. Az ő neve a 90. lap 2. sorában világosan olvasható, bár ott Bandi áll. Keszthelyi fehérpap volt. A *Vasárnapi Újság*beli cikkében Rómer felemlíti, amint az a 259. jegyzetben olvasható. A 91. oldal 7. sor nyugati részén számmal, azaz a Tátikát számárháton járta be. A 92. oldalon alulról a 9. sor végén nem tól, hanem fű, beleillik az alatta lévő sorba, tehát Melissa fű, azaz mézfű. Erről a 68. oldal 4. sorában is szó esik. Ott fa áll a mézes mögött. Itt is lehet az olvasat fák, tehát Mellissa fák. Csak az a gond, hogy ez az ajakosok családjába tartozó növény 80 centinél nem szokott magasabbra nőni. A 93. oldal legalján a 2-es szám alatt pont van, azaz kérdőjel. (Lehet papírhiba is.) A 94. oldal 2. sor kerekded. A 98. oldal alsó sorában OM-et olvasnak. Lehet D is. Ugyanennek az oldalnak közepén, 90 fokkal elfordítva, 5 soros feljegyzés, melyből az elsőt nem sikerült elolvasni. Talán Gersei út (Gerse, Vas megye). A 99. oldalon alulról a 2. sor végén vessző van, a közepén után. A 100. oldalon, felülről a 6. sorban Békátó. Ugyanezen az oldalon 8. sorban a kérdőjeles szó korcsma. Írásképét négy sorral lejjebb ellenőrizni lehet, bár a kétféle lejegyzés nem teljesen azonos. A szövegkörnyezetből azonban ez látszik valószínűnek. A 105. oldal szövege jegyzetet igényelt volna. A 115. oldalon alulról a 7. sorban szalagok helyett szakaszok-at olvasok.

Nem győzőm hangsúlyozni, hogy a magam olvasatait nem tartom szentírásnak. Csupán őszinte segíteni akarással ajánlom megfontolásra.

A jegyzeteknél a 15., 187., 188., 222., 284., 292., 344., 353. nem került megmagyarázásra. Némelyik könyv után nem szerepel az oldalszám a hivatkozásnál (366., 369.).

Mindezek a hibák – ha valójában helyesbítésre szorulnak – nem homályosíthatják el azt az örömmel, melyet Rómer jegyzőkönyveinek kiadása alkalmával érzünk. A sajtó alá rendezőknek szívós türelemmel kellene a továbbiak közlését is vállalniuk. És egyben fiatalabb kollégákat is bevonni a munkába, akik majd folytatják Rómer különösen nagy értékű jegyzőkönyveinek kiadását.

Kőhegyi Mihály

HOFFMANN TAMÁS: Európai parasztok. Életmódjuk története. I. A munka. Osiris Kiadó, Budapest 1998. 472 oldal, 309 kép.

Régen várt könyvet tartok a kezemben, olyant, amelyik biztosan kézikönyv lesz, méghozzá nem pár évtizedig, hanem még generációk hivatkoznak a benne foglaltakra, hol egyetértően, hol vitatva állításait. A kézikönyvet nemcsak etnográfusok fogják használni, hanem régészek, történészek, beleértve a gazdaságtörténet, kultúrtörténet, építészettörténet kutatóit is. Bizonyos vagyok benne, hogy kötelező irodalomként fog szerepelni a felsorolt stúdiumok egyetemi tanszékein. Nem biztos, hogy a hallgatók rajongani fognak a tömör, rengeteg adatot, hivatkozást felsorakoztató műért, magam azonban meg vagyok győződve, hogy a hazai s európai kultúrtörténet óriási nyeresége a gazdag életmű összefoglalásaként született „enciklopédia”.

A három kötetre tervezett s reményeim szerint meg is valósuló összefoglalás Európa, ám számos tekintetben szélesebb kitekintésű terület – gyakorlatilag a világ – paraszti múltjának olyan kultúrtörténeti összefoglalása, mely rendkívül széleskörű vonatkozó irodalom alapján, figyelembe véve a régészeti, levéltári, képzőművészeti, sőt irodalomtörténeti adatokat is, a 20. századot megelőző kor gazdaságának, mindennapi gondjainak, a közelmúlt világának evolúcióját elemzi s összegzi. A cím: „Európai parasztok”, nem elkülöníti a társadalom eddig legnépesebb osztályát, hanem magában foglalja az urbánus fejlődés folyamatának összetevőit is.

A 40 fejezetre tervezett nagy mű első kilenc fejezete van előttünk, mely a „Munka” főcímet viseli. A zsákmányoló életmódtól – és ezért fontos régészek számára is – a termelő életmódig a munka különböző típusait taglalja a föld különböző típusú megművelésétől a pásztorkodás változatos formáin keresztül, a település típusokig. Benne foglaltatik a földművelés technológiája, a haszonállatok, haszonnövények termelése, a különböző ökoszisztémák, erdők hasznosítása, valamint településtörténet. A kötetet epilógusként „Farmerek Európában” fejezet zárja, melyben csattanós választ ad napjaink tudálékos gazdaságkutatóinak, politikusainak, hamvába született álmairól.

A szerző jóvoltából – ezen az úton is köszönve bizalmát – tájékoztatni tudom az érdeklődő olvasót a másik két kötet tartalmáról, hiszen rövidesen kezünkbe kerül a második rész, mely „Az étel és az ital” alcímet viseli. E kötet 15 fejezete a földművesek, meg a parasztok ételivel, étkezési szokásaival, a konyhával s a terített asztallal foglalkozik. Elméleti összegzést kap a munkaerő-gazdálkodás, a piac, valamint a fogyasztási szokások története. Különösen érdekes lehet számunkra, régészek számára az alapvető ételféleségek történeti áttekintése, hiszen jelentős részük minden valószínűséggel az őskorig visszavezethető. A kötet külön fejezete a sütés-főzés tárgyi kellékeinek, emlékeinek taglalása.

Mindenki számára szórakoztató, élvezetes rész a kis „kocsmalógia”, mely a különböző élvezeti cikkek használatának története. A könyvet záró fejezet az étrendet és étkezési szokásokat foglalja össze, beleértve az evőeszközöket, étkészleteket is.

Ha már ennyi előlegezett bizalmat adtunk s kapunk, ismertetem a harmadik kötet várható tartalmát is. Az alcím: „A lakás és a ruha.” A fejezetek számát tekintve ez lesz a leghosszabb, hiszen az irodalomjegyzékkel, és a mutatókkal együtt a 16–40. részeket foglalja magába. A kötet címe is jelzi, hogy két, egymástól független témával foglalkozik, hiszen a különböző építmények, azok nyersanyagának, építési technológiájának elemzése jelentősen más világot jelent, mint a viseletek, a ruházat hasonló mélységű elemzése. Kíváncsian várom az elmúlt két évezred klímaingadozásainak történetét, annál is inkább, mert ilyen változások köztudottan korábban is voltak s köztörténetünk nem nagyon hajlandó a múlt századok változó, a maitól eltérő viszonyait figyelembe venni. Ismételen különösen érdekesnek tűnik az építészeti alaptípusnak tartható „füstös ház” európai kitekintésű vizsgálata. A kötet természetesen taglalja a melléképületek, csűrök, ólak, istállók történetét, de kitér a kastélyok, emeletes házak (ezek is parasztházak), fűtéstechnikák kérdésköreire is. A lakáskultúra persze a bútorzat, belső építmények tárgykörére is kiterjed.

A második rész a ruhatörténet, ugyancsak területi, regionális, komplex szintézisére vállalkozik, beleértve a nemesi s a polgári viselet témakörét is. Ez a rész az urbanizáció és a modern divat fejezetcímmel zárul, majd négy nagyon fontos, az eddigiek összegzésének tekinthető rész várható. Az első, „Európa az etalon”, melyben az európai fejlődést összeveti Délnyugat-Ázsia, Dél-Ázsia, Kelet- és Délkelet-Ázsia, Amerika fejlődésével, külön választva a Mediterráneum s az Alpoktól északra eső térségeket. Ezt a részt követi a „parasztcsalád”, majd a „faluközösség” társadalomelméleti rész, végül a záró összegzés, az „európai parasztok életminősége.”

A fentebb ismertetettekből önálló tanulmányként már több részlet megjelent, bizonyítva, hogy a kezünk-

ben levő kötet folytatása hasonlóan magas színvonalú, korszerű, szellemes összegzéseket kínál.

Azt hiszem, Hoffmann Tamás nagy ívű munkájának egyik fő erőssége, hogy a jelenségeket nem tágabb környezetükből kiszakítva, hanem szélesebb, geográfiai, klimatikus, történelmi hagyományok figyelembevételével elemzi. Ettől válik a mű ízig-vérig történetírássá, ez a komplex szemlélet biztosítja korszerűségét, időállóságát.

Ha eljárszunk a gondolattal, hogy valaki naponta csak egy órányit olvas, akkor ötven esztendő alatt ez a szám tizenhétcezer fölé emelkedik. (Egy évben 8760 óra van.) Egy ilyen mű megalkotásához több tízezer órát kell a betűk fölött eltölteni, s e mellet rendkívüli szorgalom, türelem, kitartás, több nyelv magasfokú ismerete, s nem utolsó sorban különleges tehetség szükségeltetik. A feladat szerteágazó, hiszen az etnográfia mellett, bizonyos jártasság kell a régészet, gazdaságtör-

ténet, szociológia, és még több más tudományág rejtelseiben is, hogy az olvasottak, az azok alapján levonható következtetések olyan logikai egységgé álljanak össze, amelyet az „Európai parasztok” címet viselő trilógia példáz.

Eredetileg abban bíztam, hogy ez az ismertető korábban nyomdába kerül, így azonban utólag kényszerülök néhány, csak részben ide illő mondat leírására.

Hoffmann Tamás 1931. május 29-én született, azaz betöltötte hetvenedik életévét.

Kedves Tamás, így utólag, magam és számos magyar régész nevében kívánok Neked további alkotó kedvet, ehhez jó egészséget, hogy örömmel és szeretettel köszönthesselek a következő kerek évfordulón.

Trogmayer Ottó

X7 79